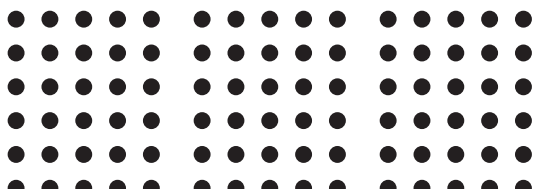
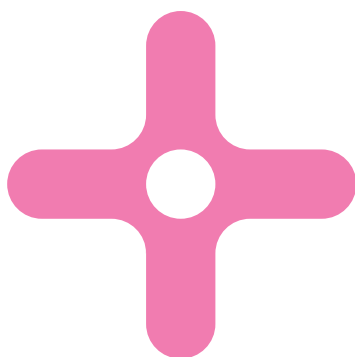

Nikad im bolje nije bilo?

MODERNIZACIJA SVAKODNEVNOG ŽIVOTA U SOCIJALISTIČKOJ JUGOSLAVIJI

Partneri projekta: Arhiv Jugoslovenske kinoteke, Filmske Novosti, Historijski muzej Bosne i Hercegovine, Manual muzej zaboravljenih umetnosti, Muzej detinjstva u Beogradu, Muzej nauke i tehnike – Beograd, Muzej za umjetnost i obrt – Zagreb, Muzej novije istorije Slovenije, Narodni muzej u Beogradu, Povijesni i pomorski muzej Istre, Programski arhiv Televizije Beograd, Univerzitet u Lafborou – Velika Britanija

Zahvaljujemo se na savetima i podršci:

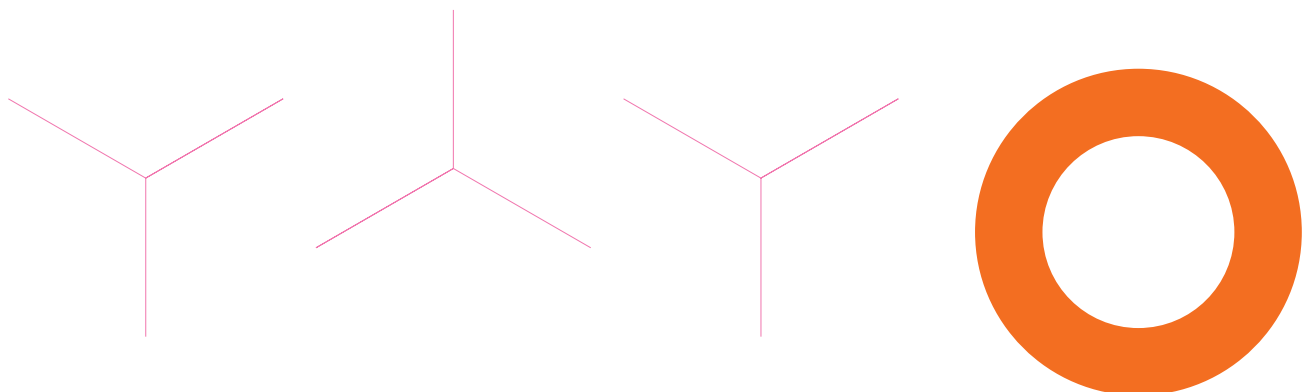
Lana Skuljan Bilić, Una Čolić, Slavica Drobac, Vladan Đurković, Miroslav Gašparović, Jelena Đogatović, Aleksandar Erdeljanović, Elma Hašimbegović, Mileta Kečina, Jovana Kesić, Gracijano Kešac, Dejan Klajić, Sava Kovačević, Željko Levnaić, Tihomir Nedeljković, Svetlana Ognjanović, Daniela Pejović, Vladimir Perić, Katarina Počedić, Željko Radišić, Milica Stojanov, Nataša Strlič, Vladimir Tomčić, Snežana Trninić, Kaja Širok, Jelisaveta Veljović, Vlada Vidaković, Koraljka Vlažo, Radoslav Zelenović

Nemoguće je ispričati priču o modernizaciji svakodnevnog života bez televizije koja je bila i ostala prozor u svet i neizostavni deo naše svakodnevice kojoj daje ritam. Sećamo se serija koje smo voleli i zbog kojih smo trčali kući, kao i onih koje nismo voleli. Detinjstvo nam je obeležio Branko Kockica, crtani film u 19:15 i zimski bioskop tokom raspusta. Svi ovi dragoceni materijali su nam i danas dostupni, a sačuvani su zahvaljujući Programskom arhivu Televizije Beograd – specijalizovanoj službi formiranoj još 1958. godine, istovremeno kada je počelo i emitovanje televizijskog programa. Programski arhiv prikuplja, evidentira, odabira, obrađuje, klasifikuje, procenjuje, vrši tehničku zaštitu, pohranjuje i čuva audiovizuelne materijale nastale u procesu televizijske produkcije. Tako je nastala svojevrsna zbirka ili čak muzej pokretnih slika, arhivska građa neprocenjive vrednosti ne samo za nacionalnu televiziju kao instituciju već i za najširu društvenu zajednicu.

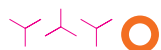
Zahvaljujemo se gospodinu Mileti Kečini, rukovodiocu Arhiva i njegovom timu, što su nam, kao i uvek, omogućili da slike na izložbi ožive i da našim posetiocima pružimo audiovizuelni doživljaj recentne prošlosti. <http://tvvarhiv.rs/>

Nikad im bolje nije bilo?

MODERNIZACIJA
SVAKODNEVNOG ŽIVOTA
U SOCIJALISTIČKOJ JUGOSLAVIJI

SADRŽAJ

- (7) **UVOD**
Ana Panić
- (11) **„Nikad im bolje nije bilo?“**
Igor Duda
- (13) **JUGOSLAVIJA U EUROPSKOM
DRUŠTVENO-GOSPODARSKOM
KONTEKSTU**
Igor Duda

(16) **RITAM ŽIVOTA**

(20) **VELIKA REFORMA ŠKOLSTVA** Ivana Dobrivojević

- (22) Pismenost
- (23) Širenje osnovnog obrazovanja
- (24) Srednjoškolsko obrazovanje
- (25) Visoko obrazovanje

(26) **VASPITANJE NOVOG, SOCIJALISTIČKOG ČOVEKA**

- (28) Pionirska organizacija
Igor Duda
- (30) Omladinska organizacija
Ivana Dobrivojević
- (31) Neformalno obrazovanje u JNA
Ivana Dobrivojević

(32) **NA RADNOM MESTU** Ivana Dobrivojević

- (34) Industrijalizacija
- (36) Kult rada
- (37) Samoupravljanje
- (38) Polutani
- (38) Uslovi rada
- (41) Doškoloavanje radnika
- (41) Nezaposlenost
- (42) Gastarbajteri

(44) **KROV NAD GLAVOM**

- (46) Stanogradnja
Ivana Dobrivojević
- (46) Infrastruktura u stanovima
Ivana Dobrivojević
- (48) Uređenje stana
Igor Duda
- (48) Kuće na selu
Ivana Dobrivojević

(50) ODMOR ZA SVE
 Igor Duda

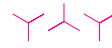
- (52) Turizam i godišnji odmor
 (54) Vikend
 (56) Promet

(58) KONZUMERIZAM U SOCIJALIZMU

- (60) Potrošačka kultura
Igor Duda
- (62) Kupovina u Trstu
Igor Duda
- (64) Po poslednjoj modi: odevanje između ideologije i konzumerizma
Ana Panić
- (66) Motorizacija i automobilska kultura
Igor Duda
- (68) Televizija i modernizacija svakodnevnog života
Sabina Mihelj
- (70) Kulturne prilike
Ivana Dobrivojević i Ana Panić

(72) SOCIJALNA PRAVA
 Ivana Dobrivojević

- (74) Zdravstvo
 (75) Socijalno osiguranje

(76) RITAM GODINE
 Igor Duda

(80) Nova godina (1. i 2. siječnja)

(84) Dan žena (8. ožujka)

(88) Praznik rada (1. i 2. svibnja)

(92) Dan mladosti (25. svibnja)

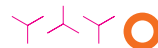
(96) Dan borca (4. srpnja)

(100) Dan Republike (29. i 30. studenog)

(104) POGLED SA STRANE
 Igor Duda

(106) NOVI SVJETONAZORI
 Igor Duda

(108) BIOGRAFIJE AUTORA
 (110) Spisak preporučene literature za one koji žele da znaju više

(112) KUSTOSKE IZJAVE

(114) DODATAK

UVOD

Ana Panić

Iako istorija svakodnevnog života poslednjih decenija doživljava procvat u svetu, i sve se češće proučava u domaćoj historiografiji, teme svakodnevice socijalističke Jugoslavije ipak nisu obrađivane na studijskim, naučno utemeljenim izložbama. Izložbom *Nikad im bolje nije bilo? Modernizacija svakodnevnog života u socijalističkoj Jugoslaviji* želimo da naglasimo modernizacijski iskorak posle Drugog svetskog rata i pokažemo promene u kvalitetu života koje su se desile u jugoslovenskom socijalističkom društvu. Kompleksna evaluacija (istraživanje publike putem upitnika, razgovori u fokus grupama i na tribinama, komentari u Knjizi utisaka i na posebnim, za tu svrhu napravljenim panoima, razgovori autora sa kolegama i posetiocima) izuzetno uspešne izložbe *Jugoslavija: od početka do kraja*¹ (1. 12. 2012 – 17. 03. 2013) pokazala je da je ono što je izložbi nedostajalo upravo svakodnevni život. Zaključili smo da bi opšte iskustvo trebalo individualizovati, pružiti publici na uvid ne samo događaje nego i doživljaje, objasniti kako su makrostrukture uticale na svakodnevni život i ubaciti „obične-male” ljude u politički okvir koji je već bio postavljen na izložbi. Odavno je u muzeološkoj praksi poznato da uloga muzeja nije samo edukativna i da muzeji, iako osnovani sa ciljem da nešto reprezentuju, moraju da se bave i sećanjima i osećanjima, da budu mesta susreta i razmene, a ne samo da jednosmerno predstavljaju istorijske činjenice jer „muzeji nisu neutralni prostori koji nam se obraćaju na institucionalan, autoritativan način. U muzejima je reč o pojedincima koji se subjektivno opredeljuju.” (Marstin 2013: 13). Kao što posetioci dolaze sa svojim ličnim sećanjima, tako ih imaju i kustosi i drugi muzejski radnici. Sećanja inkorporirana u postavljenu istorijsku okvir, zasnovan na relevantnim naučnim istraživanjima, zajednički grade uravnoteženu sliku o Jugoslaviji. Tako izložba koja prati fenomen modernizacije svakodnevice u socijalističkoj Jugoslaviji, njene prakse i simbole, predstavlja svojevrsni nastavak međunarodnog projekta *Novi Stari muzeji*, regionalne izložbe *Jugoslavija: od početka do kraja* i kontinuiranog rada na budućoj stalnoj postavci Muzeja istorije Jugoslavije u koju će biti uključeni materijali prikupljeni za ovu izložbu kao i rezultati drugih istraživanja i pro-

jekata Muzeja istorije Jugoslavije u narednom periodu.²

Jugoslavija je i danas za mnoge više od geografskog pojma i istorijske činjenice, ona je ideja (makar i utopijska), koncept, prostor mišljenja jednog novog i drugačijeg sveta a njeno nasleđe i dalje snažno utiče na živote ljudi sa ovog prostora. Kako Predrag Matvejević kaže: „Postoji jugoslovenstvo koje ne mora biti ni državnost ni nacionalnost, koje ne zaboravlja i ne briše zajednički dio prošlosti i povijesti u kojima su naraštaji dijelili ideje i ideale, nade i zablude, oduševljenja i razočaranja.” (*Pobjeda*, 26. januar 2014).

Činjenica je da dve decenije nakon raspada Jugoslavije, pozitivne ocene pojedinih aspekata svakodnevnog, društvenog i kulturnog života u jugoslovenskoj državi i dalje dobijaju negativnu „etiketu” u javnom diskursu. Negiranje jugoslovenskog i socijalističkog iskustva znači odricanje od emancipatorskih učinaka i svih onih neospornih uspeha te zemlje poput modernizacije, industrijalizacije i urbanizacije. To ne podrazumeva nostalgичnu, neproblematičnu sliku socijalističkog društva jer se isticanjem pozitivnih ne poriče postojanje i negativnih aspekata. Kraj socijalizma u slučaju SFRJ poklopio se sa slomom zajedničke države zbog čega je postsocijalističku nostalgiju nemoguće odvojiti od nostalgije za uništenom državom i potpuno razorenim ili bar drastično promenjenim načinom života koji su osetili svi. Prema rezultatima istraživanja, čak 82% građana Srbije smatra da se bolje živelo u socijalističkoj Jugoslaviji nego danas, a skoro 70% građana žali što se Jugoslavija raspala.³ Iako njihovi stavovi govore mnogo više o današnjem stanju u društvu nego li o prilikama u socijalističkoj Jugoslaviji, veća socijalna sigurnost, mogućnost besplatnog školovanja, kao i bolji uslovi rada predstavljaju neke od glavnih argumenata koji doprinose idealizaciji života u socijalističkoj Jugoslaviji.

Građani imaju pravo na svoja sećanja ma koliko ona bila romantizovana i možda politički nepodobna u današnjim okolnostima. Primećujemo da u ličnim sećanjima pored vedrine, lepote, mladosti, slobode, bezbrižnosti i opšteg utiska lepog života kao pozitivne strane socijalističkog sistema provejavaju univerzalne vrednosti poput socijalne pravde, soli-

darnosti, pripadnosti međunarodno priznatoj državi koja je važna u svetskim razmerama, kao i veoma važan narativ o doživljaju sebe kao društvenog aktera (Petrović 2012: 162). O tome svedoče vrlo emotivne izjave radnika u fabrici automobila, rođenih 1950-ih, koje se mogu videti u filmu *Yugo, kratka autobiografija*, rediteljke Mine Đukić (2010), koji su sebe smatrali važnim činiocima napretka, izgradnje i modernizacije zemlje:

„Moj muž, moj zet, svi radimo u fabrici automobila i putujemo 15 km daleko od grada. Stvarno sa voljom smo dolazili.” (Slavoljubka Slavković, 23 godine radnica u Fabrici automobila u Kragujevcu)

„Kao mlad čovek formirao sam porodicu, u međuvremenu se rodilo dvoje dece u mojoj porodici, pravio sam kuću, tako da je život do početka 90-ih išao jednom uzlaznom putanjom.” (Mladen Sredojević, 35 godina radnik u Fabrici automobila u Kragujevcu)

„To je bio veliki fizički napor ali je postojala volja, želja, da uspemo da imamo svoje vozilo. Sreći nije bilo kraja kada smo to uradili i kada je počela proizvodnja Yuga.” (Živan Obradović, 35 godina radnik u Fabrici automobila u Kragujevcu)

Iz perspektive nekoga ko je imao besplatno školovanje, posle kog bi se zaposlio i od države dobio stan, ko je mogao besplatno da se leči i bez većih odricanja ide na odmor svake godine, Jugoslavija je bila idealna zemlja ili bar bolja od bilo koje postjugoslovenske države. Prirodno je da takva osoba bude sklona mitologizacijama celog sistema i da ne želi da se suočava sa problemima koje je samoupravljanje nosilo sa sobom. Nerazvijena agrarna zemlja sa velikim regionalnim razlikama trebalo je da stvori modernu radničku klasu koja je dovoljno obrazovana da bi bila spremna da odlučuje, dovoljno samosvesna da ne podeli sav prihod na plate već da uloži u preduzeće kako se ono ne bi urušilo, a sve to u državi koja nije imala tradiciju političke kulture po uzoru na zapadnoevropske demokratije.

Želja nam je da izložbom podstaknemo bivše Jugoslovene da se zamisle nad potencijalima jugoslovenskog iskustva koje su proživeli i pitanjem kako prošlost, kroz već jednom stečene univerzalne vrednosti, ugraditi u temelje zahteva za „normalnu” budućnost (bolje sutra

1 Izložba *Jugoslavija: od početka do kraja* dobila je priznanje Muzejskog društva Srbije – nagradu „Mihailo Valtrović” za najbolju izložbu u 2012. godini.

2 Izložba i istraživački projekat *Velika iluzija* kao osnov za dalje proučavanje istorije filma u Jugoslaviji; istraživački projekat *Jugoslovenski gastarbajteri* koji preispituje značaj nasleđa jugoslovenskih radnika u inostranstvu; istraživački projekat i izložba *Grafički dizajn u SFRJ* kao polje političkog i autonomnog umetničkog delovanja u Jugoslaviji; istraživački projekat *Masovni mediji – masovna kultura u Jugoslaviji*; istraživanje i izložba o Sokolskom društvu Jugoslavije i njegovoj ulozi u promovisanju integralnog jugoslovenstva, projekat *Disonantno nasleđe* i dr.

3 Ispitivanje mišljenja građana Srbije sproveo je Beogradski centar za ljudska prava u periodu od 19. do 29. marta 2010. godine na reprezentativnom uzorku od 1086 građana starijih od 18 godina sa ciljem istraživanja istorijske svesti u Srbiji. Rezultati istraživanja objavljeni u: Dimitrijević, Vojin (ur.) 2010: *Novosti iz prošlosti*. Beograd: Beogradski centar za ljudska prava.

koje je zasnovano na boljem juče) jer jugonostalgija može biti produktivna analitička kategorija i važan način mobilizacije socijalističkog nasleđa u političkim pregovaranjima o sadašnjosti i budućnosti (Petrović 2012: 191).

Narativi o sveopštem blagostanju, radničkim pravima i samoupravnoj „demokratiji“ baš kao i narativi koji u potpunosti negiraju postojanje i domete socijalističke modernizacije predstavljaju često, uprkos brojnim historiografskim delima, dve osnovne koordinate u okvirima kojih se kreću sva „znanja“ i „sećanja“ stanovnika nekadašnje Jugoslavije na njihovu socijalističku prošlost. Istina je, po običaju, negde između – između činjenice da je to bio jednopartijski sistem i činjenice da je postojala direktna demokratija na najnižem nivou odlučivanja jer su svi učestvovali u donošenju odluka, ali nije bilo mnogo demokratije na višim nivoima pošto je sve kontrolisala Partija, kao što je i ekonomija bila između centralnoplanske po uzoru na sovjetski model i tržišne po uzoru na Zapad (Kuljić 2011: 103).

Posebno su nam važne mlađe generacije koje o epohi socijalizma ne uče dovoljno u školi i socijalističku prošlost percipiraju mnogo više posredstvom porodičnih priča i slike koju o recentnoj prošlosti stiču putem medija, filmova, literature, kompjuterskih igrica i društvenih mreža. („Sve što sam čula, čula sam u porodici, u školi su to uvek bile poslednje lekcije, do kojih se nikada ne stigne“, bio je odgovor A. A, rođene 1990, na pitanje šta je o jugoslovenskom/socijalističkom nasleđu čula u školi a šta u porodici, u razgovoru vođenom 3. marta 2014. Na isto pitanje u razgovoru vođenom 14. januara 2014, P. K, rođen 1996, odgovorio je: „Čuo sam sve najlepše, ali zato sad cela Srbija živi u bedi.“). Tako prošlost zapamćena kroz okruženje i svakodnevnicu ostaje sastavni deo ličnosti mnogo duže nego ona naučena u školi. Želja nam je da mladi koji nemaju jugoslovensko iskustvo prepoznaju u socijalističkoj prošlosti univerzalne vrednosti i razviju zreo odnos prema prošlosti i mestu jugoslovenskog/socijalističkog nasleđa u procesu oblikovanja postjugoslovenskih društava. Specifičnost Balkana, koju su često primećivali strani izveštači tokom ratova 1990-ih, je opsesivnost istorijom. Kris Hedžis (Chris Hedges), dopisnik dnevnog lista *New*

York Times, primetio je kako zbog toga što na ovim prostorima ljudi žive u porodicama sa nekoliko generacija, istorija za njih nije istorija već život. Živa je kao što su im u kuhinjama, dnevnim boravcima i susedstvu živi ljudi koji je se sećaju. Možda je i to jedan od razloga što pripadnici generacije, rođene ili odrasle u postjugoslovenskim društvima, koji su rasli sa ratovima i raspadom SFRJ o kojoj znaju samo iz priča starijih, kažu da osećaju nostalgiju kada vide predmete iz doba socijalističke Jugoslavije iako je to realno nemoguće. A. K, rođena 1996, kaže da oseća „nostalgiju na lepe dane i srećan život“, a A. A, rođena 1990, na isto pitanje odgovara: „Volela bih da sam samo nekoliko godina živela u SFRJ i videla sve sama, svojim očima. Osećam nostalgiju, ali samo zato što mi baba i deda pričaju kako je tada bilo i kako se živelo, pa se uz pomoć predmeta osećam kao da sam tamo.“

Prošlost postoji samo u načinu na koji je pamtimo i interpretiramo iz današnje perspektive, ona je subjektivni i emocionalni doživljaj svakog pojedinačno. O tome govori Roh Sulima, antropolog svakodnevice: „Svakodnevica se upražnjava i ne trebaju joj definicije. U svakodnevnicu nema povratka... Ona se namah ‘razliva’ i ‘stvrđnjava’ u mitu, u onom što je ‘neizrecivo’. Jedino u stvarima i rečima koje nas okružuju ‘svetlucaju’ nekakve svakodnevne priče... Tokom života jednog pokoljenja, predmetni svet u određenim domenima (automobili, nameštaj, televizori, telefoni) promeni se najmanje dvaput.“ (Sulima 2005: 5-12). U tom smislu je svako od nas antropolog svakodnevice i značajan izvor, svako ima svoj lični muzej i ličnu biblioteku sećanja u kojima živi i svaki dan pravi nove kataloške kartice i inventarne kartone ili briše prašinu sa starih. Svedoci smo koliko se razvojem tehnologije predmetni svet brzo menja, ne možemo ni da izbrojimo koliko smo telefona i računara promenili u životu, ali nas sa druge strane i dalje okružuje veliki broj jugoslovenskih predmeta. Možda baš zbog te preopterećenosti informacijama i novim predmetima sve je veća želja za stabilnošću i bezvremenošću oličena u sakupljanju (realnom ili virtuelnom), restauriranju i novom plasiranju artefakata iz socijalističke Jugoslavije.

Poslednjih godina prisutne su inicijative i projekti koji ovaj period posmatraju jednostrano

i svode ga isključivo na jugonostalgiju kroz skupove predmeta koji izazivaju nostalglična sećanja za „dobra stara vremena“ čime se nostalgija prevashodno koristi kao efikasno marketinško sredstvo. Nasuprot trivijalizaciji i svodenju jugoslovenske svakodnevice na zabavu i popularnu kulturu, trudili smo se da progovorimo o nekim, po našem mišljenju, bitnim aspektima i dometima socijalističke modernizacije. Cilj nam je bio da ovom izložbom koja se bavi svakodnevnim životom, kao temom koja najčešće izaziva nostalglična osećanja, ukažemo na potrebu kritičkog preispitivanja zajedničke prošlosti i razvijanja svesti o pozitivnom i negativnom zajedničkom nasleđu i njegovom uticaju na savremene identitete novih država i zajednica zbog čega su istraživanje i izložba realizovani kao regionalni projekat uz puno uvažavanje stavova svih strana.

U skladu sa novom teorijom muzeja, pozivanjem građana da donose svoje predmete iz perioda socijalističke Jugoslavije kao okidače sećanja, napuštamo poziciju moći i delimo je sa drugima čime Muzej u procesu dekolonizacije prenosi kontrolu nad nasleđem na one koji su u njemu predstavljeni i kojima to nasleđe pripada. Želja nam je da i muzeji u kojima će izložba biti predstavljena nakon beogradske premijere aktivno učestvuju u kreiranju sadržaja predmetima i građom iz svog fonda sa idejom da se već postavljenom okviru doda lokalni kontekst svakodnevnog života u različitim delovima Jugoslavije.

Na izložbi u Beogradu, nakon koje će uslediti izložbe u Puli, Zagrebu, Sarajevu i Ljubljani, prikazaćemo u audio formatu razgovore sa svedocima vremena – zainteresovanim građanima iz Beograda, Pule, Zagreba, Sarajeva i Ljubljane – koje će svaki muzej-partner snimiti sa svojim posetiocima. Dokumentovanjem individualnih svedočanstava različitih profila ljudi koji pripadaju različitim socijalnim i etničkim grupama, kao jedinstvenom dopunom pisanim i materijalnim izvorima, želimo da uspostavimo dijalog sa publikom i razvijemo pluralistički model interpretacije nasleđa socijalističke Jugoslavije koji koristi multiperspektivnost i višeglasje.

1 Harold Macmillan, premijer Velike Britanije (1957–1963), 1960.

Iz fonda Muzeja istorije Jugoslavije

2 Kata Rasnek, KV šivačica gornjih dijelova obuće u Fabrici gume i obuće „Borovo“ Sindikalni list *Radničke novine* 1984/85.

„Nikad im bolje nije bilo?“

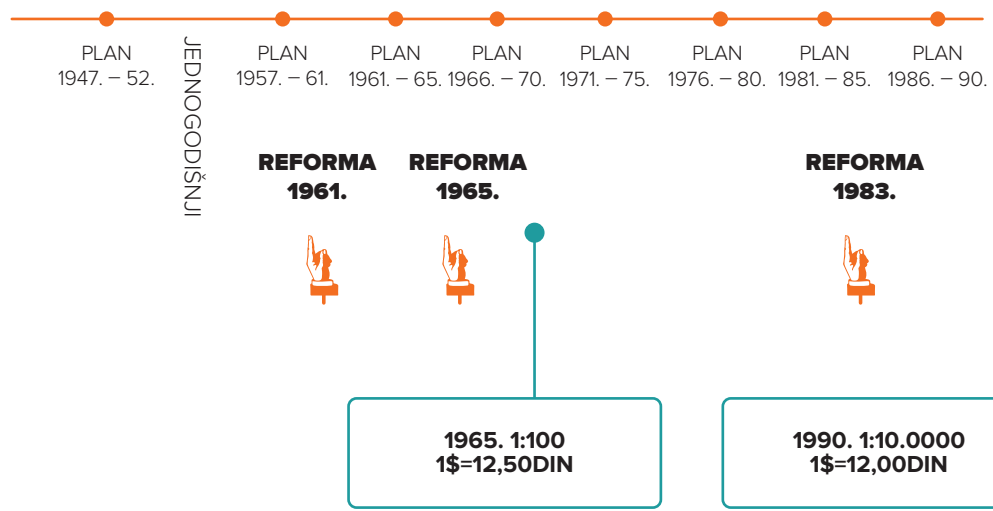
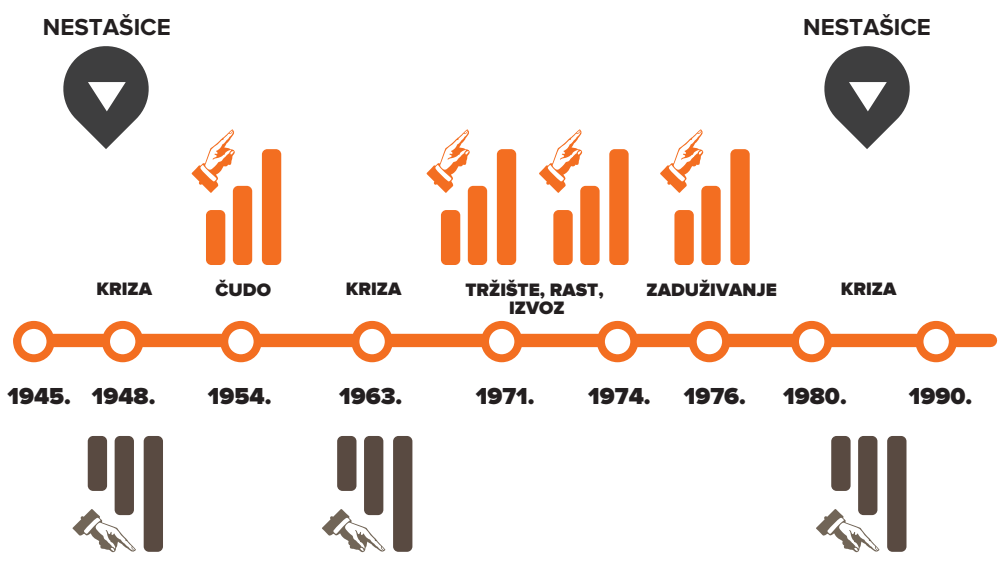
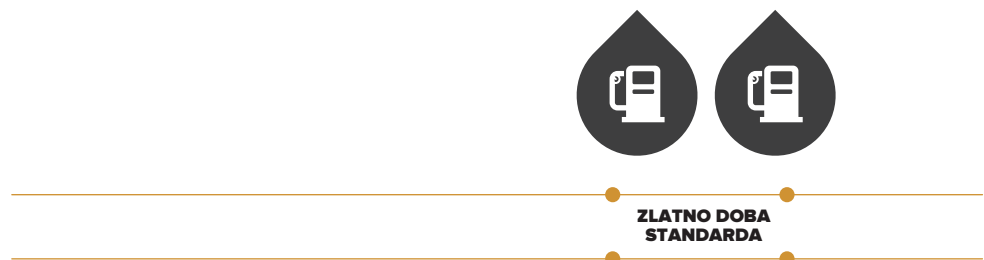
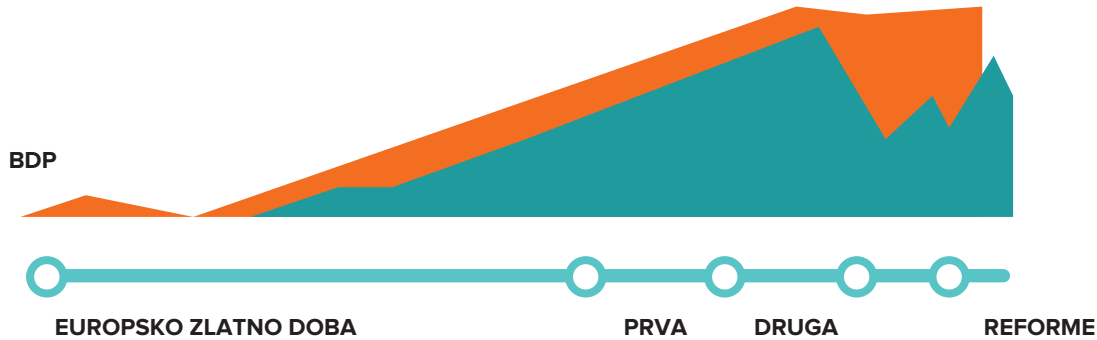
Igor Duda

Usred europskoga zlatnog doba britanski premijer Harold Macmillan u svojem je govoru 1957. zaključio da većini Britanaca nikada nije bilo tako dobro (*“...most of our people have never had it so good.”*). Dvije godine kasnije ponovno je izabran za premijera pa se doista čini da je bio u pravu, a njegova rečenica – zapamćena u obliku „Nikad vam nije bilo tako dobro“ (*“You’ve never had it so good”*) – postala je jedan od simbola gospodarskog uzleta i napretka u životnom standardu u prvom dijelu druge polovice 20. stoljeća.

Mnogo kasnije, zimi 1984/85., u Jugoslaviji je za sindikalni list *Radničke novine* radnica Kata Rasnek izjavila: „Nikad mi bolje nije bilo.“ Kata je bila KV šivačica gornjih dijelova obuće u vukovarskom Borovu, a u Hrvatsku je još kao djevojčica stigla iz Bosanske Posavine. Živjela je u deseterokatnici, u četverosobnom stanu, s troje djece, mužem Pavom, njegovom majkom kao nositeljicom stanarskoga prava, i bakom. U stanu je bilo tijesno, ali u tom je trenutku to za njih bilo najbolje rješenje: „Dobila ga je mama, još dok je radila u Borovu, u Tvornici gumenotehničke robe. Ni Pavo ni ja nismo stan ni tražili. Imali smo malo godina staža, a na stan se u prosjeku čeka petnaest-šesnaest godina. [...] Odrasla sam u neimaštini; u Rogozanu smo svi zajedno spavali na slami. Sad imamo stan, auto, vinograd. Sve najvažnije stvari koje su nam trebale, kupili smo prije stabilizacije...“ Upravo u tim stabilizacijskim godinama, u vremenu nestašica mesa i drugih proizvoda snalazili su se zahvaljujući mreži prijatelja: „S hranom se snalazimo, kao i drugdje, zahvaljujući tome što imamo prijatelje, kumove. Oni imaju kuću na kraj Borova, pa mogu držati svinje i živinu. Hrane nam piliće i prasce, zajedno sa svojim. Popola dijelimo sve troškove. Možda nas meso ovako i ne dođe jeftinije, ali bar ne plaćamo odjednom i bar znamo da je meso zdravo. Imamo škrinju i uvijek mesa u njoj... Ali, više mi vrijedi to što se međusobno pomažemo, nego išta. Nema ništa bez prijatelja, bez druženja!“ Malo prije novinarskog posjeta Kata i Pavo morali su popraviti svoj auto, no niti uz dvije plaće koje su zajedno iznosile oko 45 tisuća dinara to nisu mogli učiniti bez kredita: „Imamo auto, ‘stojadina’ starog devet godina, koliko i Melita. Nedavno smo mu morali mijenjati blatobrane i to je koštalo šezdeset tisuća, šest starih milijuna! Nismo to mogli platiti od plaća, pa je Pavo dig’o bančin gotovinski kredit. Sad mu odbijaju pet tisuća dinara mjesečno.“

Izjave britanskoga premijera i jugoslavenske radnice spajaju europsku i jugoslavensku povijest modernizacije svakodnevnoga života, povezuju visoku politiku i osobni osjećaj kvalitete života. Iako bi statističko objektivno mjerenje standarda sigurno pokazalo da stambene prilike Kate Rasnek nisu bile riješene na zadovoljavajući način, subjektivni je doživljaj životnoga standarda govorio da joj je bolje no ikada. Takvi dojmovi – zabilježeni u povijesti ili danas u pripremi izložbe – u raspravu mogu uvući i složenije paradigme poput socijalnoga porijekla u vremenu koje prethodi izjavi i horizonta očekivanja u trenutku davanja izjave, ali i trenutnoga položaja ako se izjava odnosi na neko prošlo vrijeme. Samo tako složena jednadžba, povezana s objektivnim statističkim pokazateljima, mogla bi dati odgovor na pitanje koliko je nekome u danome trenutku bilo dobro. Međutim, imajući u vidu socijalnu strukturu stanovništva Jugoslavije neposredno poslije Drugoga svjetskog rata i bez složenih znanstvenih obrambenih mehanizama lako je zaključiti da je najvećem dijelu stanovništva život postajao sve ugodniji. Unutar jedne generacije mnogi su doživjeli i elektrifikaciju i motorizaciju, nabavili prvi televizor i prvi put otputovali na godišnji odmor. Takvi pomaci ostavljaju trag u sjećanju koje i pola stoljeća kasnije može biti jednako živo. Pozitivna mogu biti i sjećanja na kasne sedamdesete kao na vrijeme najvećega životnog standarda te uspomene na niz epizoda iz vremena nečije mladosti, baš kao što druga razdoblja i druga događanja mogu izazivati suprotne osjećaje.

Upravo zato naslov izložbe posjetiteljima unaprijed nudi pitanje koje se ne može izbjeći, koje će si i sami postavljati, koje bi mogli postavljati autorima izložbe i koje je sveprisutno u medijima kada god se uspoređuje današnji standard u državama slijednicama s onim iz jugoslavenskoga razdoblja. To je pitanje istodobno i površno i suštinsko pa od njega ne treba bježati već interpretacijom povijesnih izvora ponuditi moguća čitanja i odgovore. „Oni“ koji su subjekt u pitanju jesu ondašnji jugoslavenski građani i građanke, a zamjenica barem povjesničare može podsjetiti na čuvanje odmaka čime se socijalistička Jugoslavija, pisani i materijalni tragovi njezine prošlosti te sjećanja starijih generacija zatvaraju u svoj povijesni kontekst, bez suvišnih identifikacija s današnjicom.

JUGOSLAVIJA U EUROPSKOM DRUŠTVENO-GOSPODARSKOM KONTEKSTU

Igor Duda

Prvi cilj gotovo tridesetogodišnjega poratnog europskog zlatnog doba bila je poratna obnova i uspostavljanje predratne razine proizvodnje. Potom je trebalo stati na kraj poratnim nestašicama i ograničenjima u potrošnji, u potpunosti uvesti instrumente socijalne države poput zdravstvenog i mirovinskog osiguranja, postići visoku stopu zaposlenosti uz veću mobilnost radne snage koja je svoj novi dom nalazila u okviru malih obitelji u novim naseljima i novim gradovima. Ove i druge mjere zajedno su trebale podizati životni standard i kvalitetu života te u konačnici dovesti do društva blagostanja. Masovna vjera u bolju budućnost i poratni kolektivni duh olakšavali su masovnu mobilizaciju u ispunjavanju zacrtanih ciljeva, a tome je pridonijelo i iskorištavanje nove radne snage seoskog, ženskog i stanovništva nerazvijenih područja. Potencijali su dobro iskorišteni jer europski je dohodak po glavi stanovnika od 1947. do 1975. povećan za čak 250%, što je bilo više nego u prethodnih 150 godina.

Gotovo sve su europske države 1950-ih i 1960-ih prolazile kroz veće ili manje gospodarsko čudo. Brzina napretka ovisila je o predratnoj razvijenosti, ratnim štetama i poratnoj gospodarskoj politici. Kapitalistička zapadna Europa nastavila je industrijski razvoj i uz poštivanje zakonitosti slobodnoga tržišta i uz pomoć Marshallova plana postizala visoku produktivnost, udruživala se u gospodarske integracije, ostvarivala brz rast plaća i potrošnje. Socijalistička istočna Europa preuzela je sovjetski model planskoga gospodarstva, razvijala je tešku industriju i tek kasnije naglasak stavila na proizvodnju robe široke potrošnje pa su ondje nestašice bile česte, potrošnja i plaće sporije su rasle, a osobni životni standard zaostajao na način koji ulaganja u društveni standard nisu u potpunosti mogla nadoknaditi. Međutim, zbog insistiranja na brzom industrijalizaciji istočna je Europa tijekom 1950-ih i 1960-ih svoj bruto društveni proizvod godišnje povećavala za prosječno 7%, dok je u zapadnom dijelu kontinenta rast iznosio 4,6%.

Jugoslavenski BDP za to je vrijeme prosječno rastao za 6,2%, a zemlja je u drugoj polovici 1950-ih s godišnjim rastom proizvodnje od čak 13% prolazila kroz svoje „privredno čudo“ koje se temeljilo na većim ulaganjima u laku industriju te na zapadnoj financijskoj i tehnološkoj pomoći. Međutim, čudo je stalo, a prva privredna reforma 1961. i posebno druga privredna reforma 1965. uvele su zakon dohotka, smanjile ulogu države u gospodarstvu i približile zemlju međunarodnim trgovinskim i carinskim asocijacijama. Takav „tržišni socijalizam“ bio je bitno drugačiji od sustava na kojem se temeljio prvi poratni petogodišnji plan koji se dosljedno držao sovjetskog uzora i centralizirano gospodarstvo stavio pod potpunu upravu države. Od početka 1960-ih više nije bilo „čuda“ već se rast BDP-a prosječno kretao na razini od oko 6% godišnje, sve dok se 1980-ih nije strmoglavio. Naime, 1970-e bile su godine velikih investicija, ali i stvaranja vanjskoga duga od dvadesetak milijardi američkih dolara. Kredite je trebalo otplaćivati, a krajem desetljeća to su otežali druga naftna kriza i skuplje novo zaduživanje. Jugoslavija je tada ušla u krizno razdoblje koje se samo djelomično uspjelo razriješiti Dugoročnim programom ekonomske stabilizacije iz 1983. godine. U tom je desetljeću kupovna moć opala za trećinu, a hiperinflacija je u gospodarski i politički sustav unosila dodatnu nesigurnost. Iako je još drugom privrednom reformom uveden novi dinar – koji se mijenjao za stotinu starih, ali stare dinare sljedećih dvadesetak godina nije istisnuo iz svakodnevnoga govora – zbog hiperinflacije je 1990. uvedena druga denominacija u omjeru 1:10.000 te je uveden konvertibilni dinar. Međutim, usrpkos svim reformama, gospodarstvo socijalističkih zemalja, pa tako ni jugoslavensko, nakon 1960-ih nije uspjelo prijeći iz ekstenzivnog u intenzivni rast i pritom je gubilo utrku sa Zapadom koji je nakon prve naftne krize 1974. i kraja zlatnoga doba prošao kroz reforme koje su često išle u smjeru povlačenja države i prepuštanja gospodarstva liberalnim kapitalističkim odnosima.

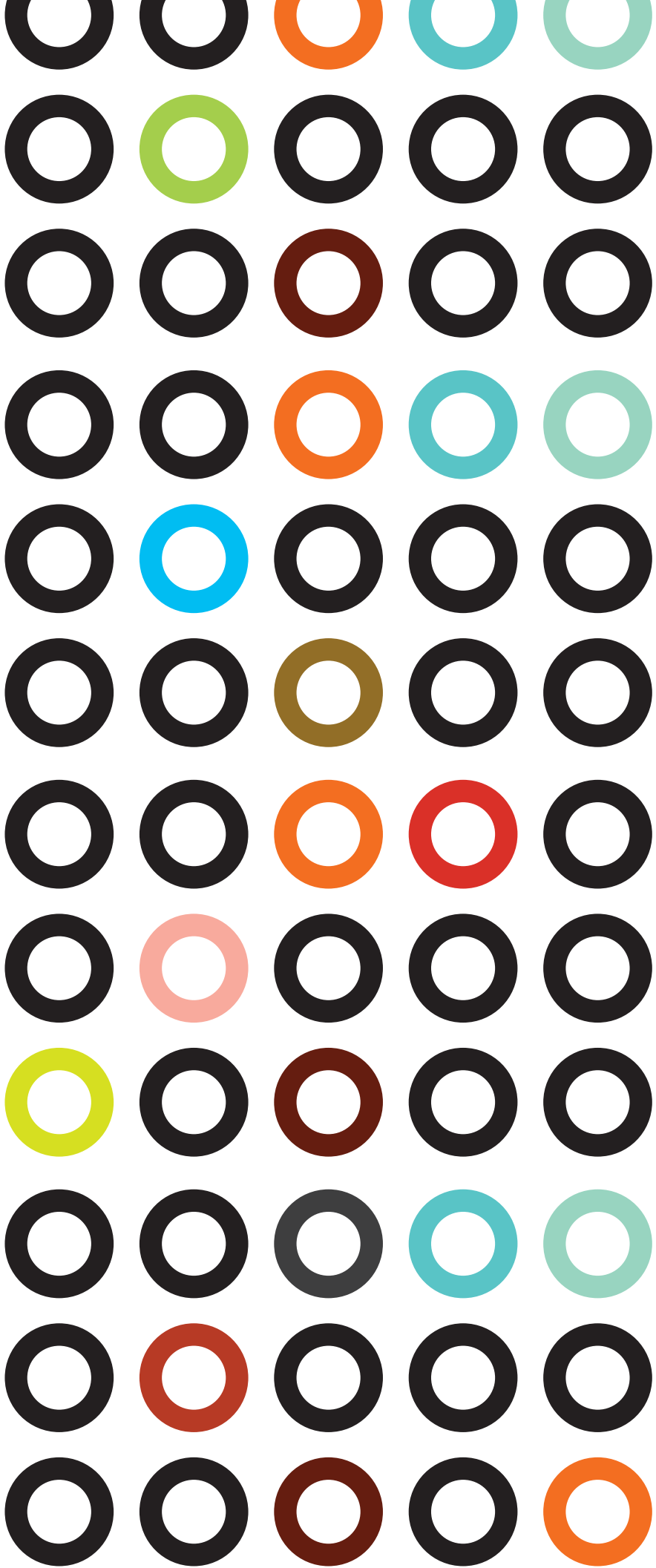
Rezultat poratnih modernizacijskih promjena bila su nova europska društva koja su obilježavali društvena mobilnost i smanjivanje klasnih razlika, deagrarijacija i urbanizacija, razvoj industrije i potom okretanje tercijarnim djelatnostima, bolja obrazovna struktura sa sve većim udjelom visokoobrazovanog stanovništva, više ili manje izražena potrošačka revolucija, otvorena ili zaobilazna i odgađana amerikanizacija, spontana ili poticana sekularizacija, procvat popularne kulture i kulture mladih.

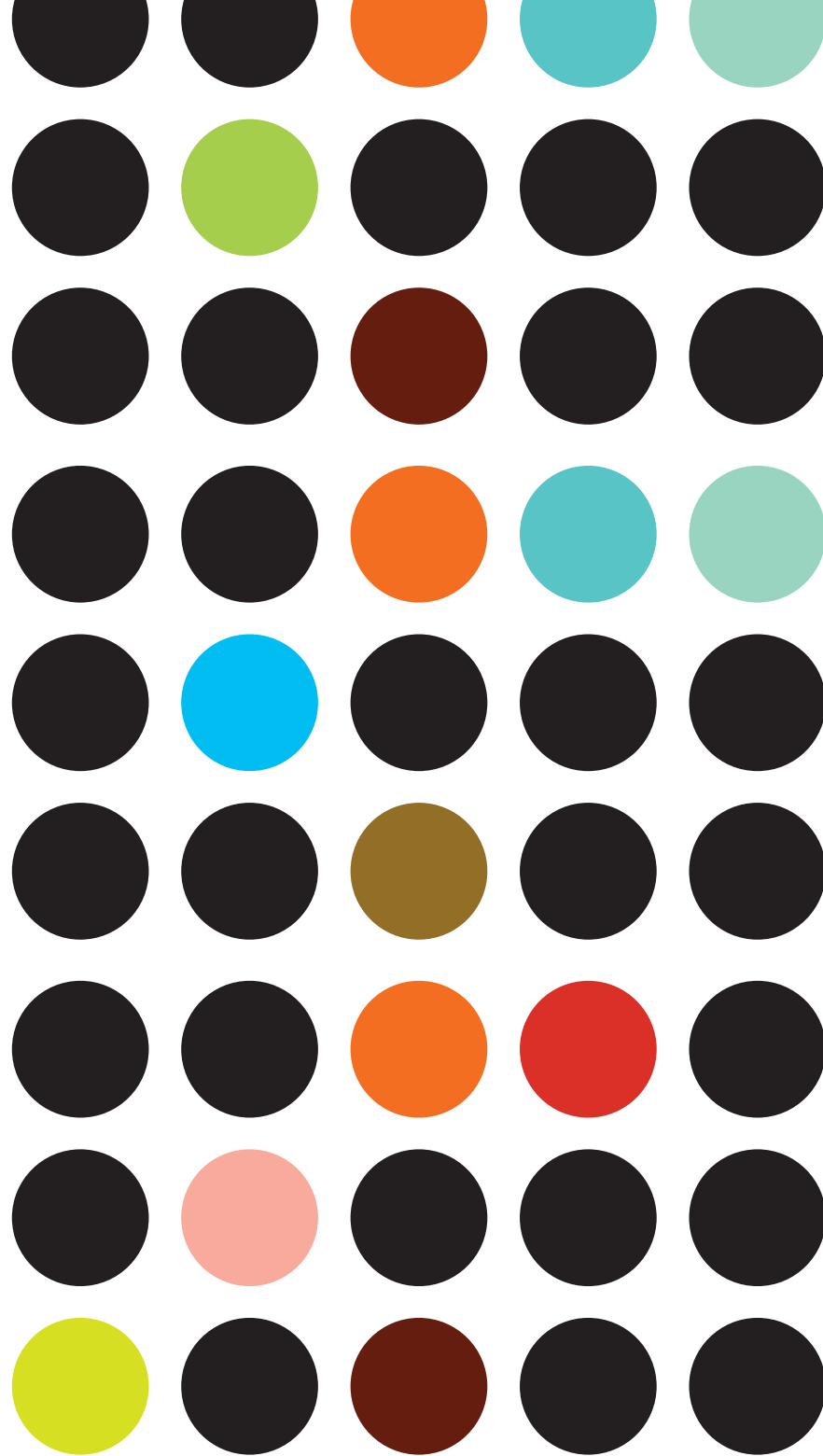
Na kartu modernizacije igrao je i Program Saveza komunista Jugoslavije, prihvaćen 1958. na VII. kongresu i nikada zamijenjen nekim drugim programskim tekstom. Komunisti su zaključili da je „najviši cilj socijalizma lična sreća čovjekova“ – jer socijalizam se „ne stvara radi nekih apstraktnih ciljeva nego za živog čovjeka“ – te stoga kao jedan od svojih osnovnih zadataka postavili „stalno poboljšavanje materijalnih i kulturnih uslova života i rada radnih ljudi“, odnosno „maksimalno zadovoljavanje ličnih i kolektivnih potreba“. Tome je trebao pridonijeti porast proizvodnje i potrošnje, uz prihvaćanje privatnoga vlasništva građana „nad raznim predmetima potrošnje i upotrebe od kojih zavisi sve raznovrsniji i udobniji život“. Tako je „bolje materijalno snabdijevanje stanovništva“ pridonosilo boljem životnom standardu, ali podići je trebalo i „opći, tehnički i kulturni standard“, razvijati „mreže ustanova namijenjenih kulturno-prosvjetnom uzdizanju najširih masa kao što su: štampa, izdavačka djelatnost, radio i televizija, film, kazalište, zatim javne biblioteke, kinematografi, domovi kulture, radnička i narodna sveučilišta, kulturno-prosvjetne i druge organizacije“, stvoriti uvjete za „šire i svestranije korištenje tehničkih kulturnih sredstava“, razviti sportske sadržaje i uvjete za rasonodu te kvalitetan dnevni, tjedni i godišnji odmor. Godine 1958. vjera komunista u mogućnost stvaranja novoga i boljega svijeta bila je neograničena: „Živimo u najsudbonosnijem i najveličanstvenijem vremenu dosadašnje historije čovječanstva. Suvremena

djela ljudskog uma i ruku nadmašuju i najsmjelije vizije sanjara; čovjek osvaja svemir; on praktično postaje gospodar neslućenih energija, dovoljnih da cijelo čovječanstvo oslobode svih poniženja, oskudica i neimaštine, svih dosadašnjih materijalno-tehničkih ograničenja.“

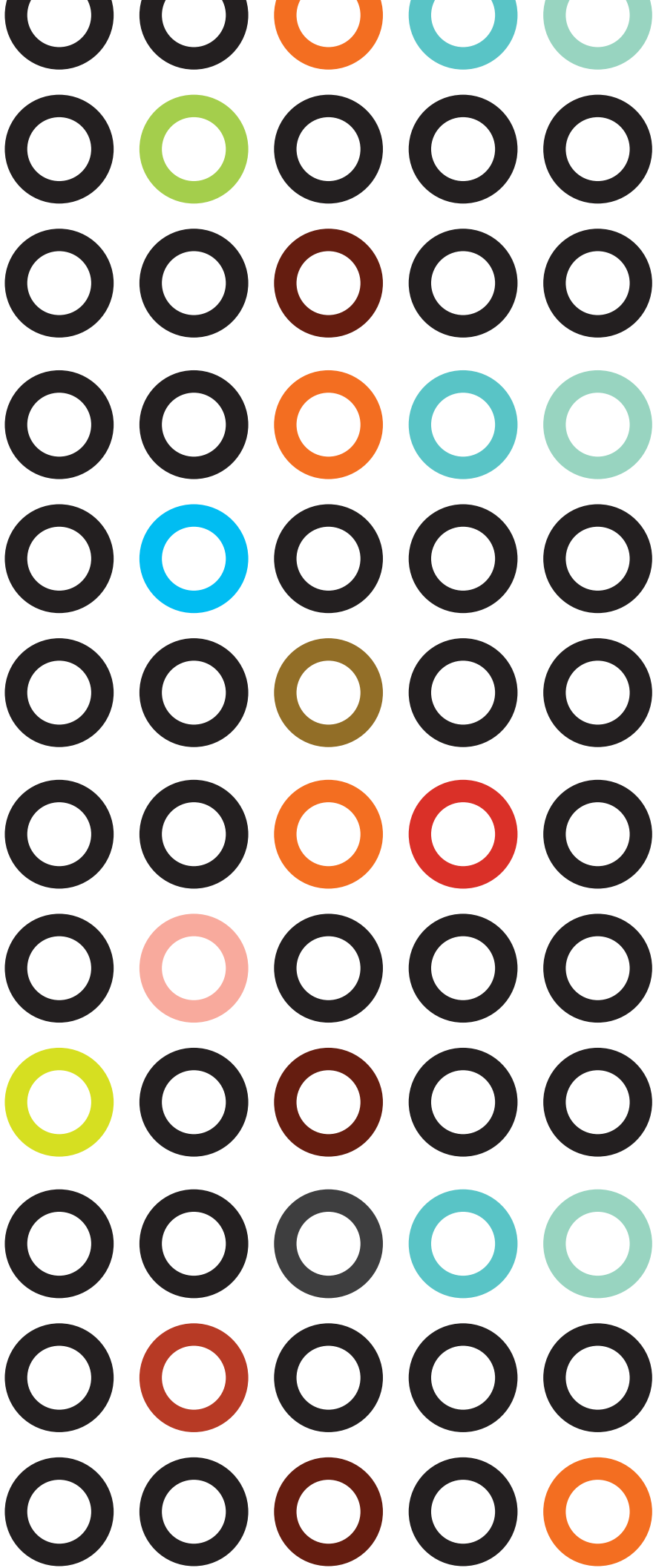
Modernizacija svakodnevica u Jugoslaviji odvijala se provođenjem socijalističkoga modernizacijskog koncepta i primanjem općih europskih ili zapadnoeuropskih utjecaja, a oba su procesa zajedno dovodila do mijenjanja starih i oblikovanja novih svakodnevnih praksi te tekla neovisno o očitim unutarnjim demokratskim deficitima političkoga sustava. S jedne je strane pojedinac bio izložen ideološkim i emancipacijskim impulsima koji su željeli suzbijati sve ono što je smatrano nazadnim, a s druge je strane preko radijskih i televizijskih programa, inozemnoga turizma u zemlji i turističkih putovanja u inozemstvo te odlaska na rad u najrazvijenije europske zemlje ostvarivao izravan kontakt sa Zapadom. Bio je to specifičan spoj marksističke teorije i složene hibridne prakse u kojem se u svakom trenutku moglo zaključiti da se živi bolje nego u državnom socijalizmu istočne Europe te da kapitalizam na Zapadu inonako u mnogočemu pretjeruje, ali i kritički primijetiti da životni standard nije tako dobar da ne bi mogao biti bolji.

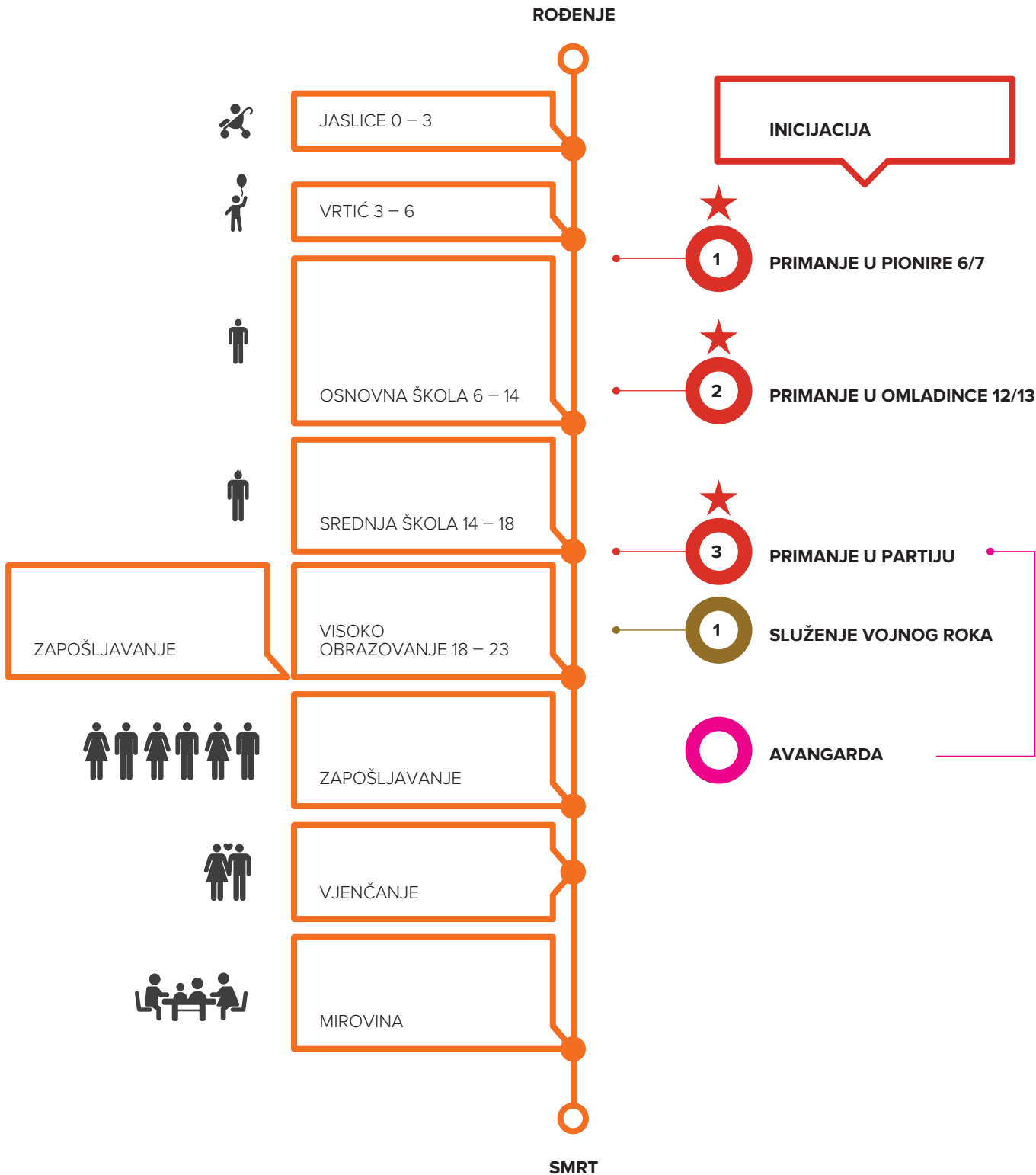

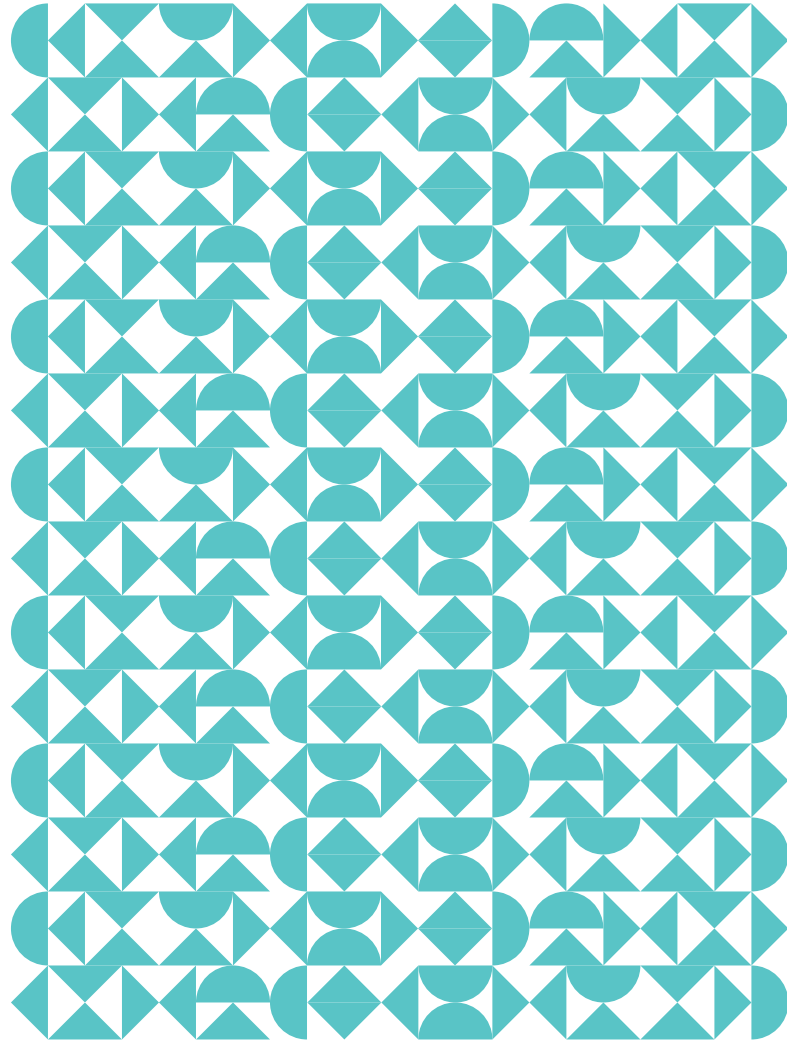

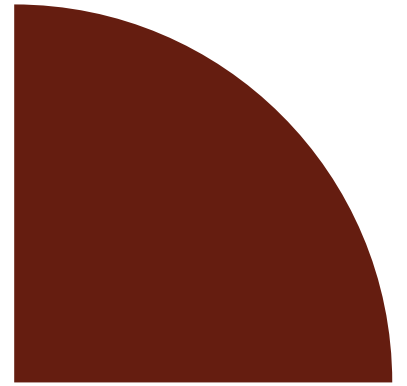

ritam života

velika reforma školstva

Ivana Dobrivojević

Pismenost

U socijalističkoj Jugoslaviji broj nepismenih se postepeno smanjivao, ali nikad nije postignuta opšta pismenost.¹ Analfabeta među ženama je bilo neuporedivo više nego među muškarcima. (*Statistički godišnjak Jugoslavije*, u daljem tekstu: SGJ) Nepismenost je varirala od republike do republike. Dok u Sloveniji analfabetizma gotovo da nije ni bilo, dešavalo se da u kosovsko–metohijskim selima nema ni jednog pismenog lica koje bi moglo popisati nepismene. Zbog visokog stepena analfabetizma, vlasti su, nekoliko nedelja pre završetka ratnih operacija, izradile prvo uputstvo za suzbijanje nepismenosti. Predviđeno je da se rad na opismenjavanju odvija putem tečajeva, koje je trebalo otvarati u svim mestima – „varošima, selima, zaseocima, preduzećima“ u kojima je živelo ili radilo najmanje 5 nepismenih, uzrasta između 14 i 50 godina. Prema uputstvima Saveznog ministarstva prosvete, na nižim analfabetskim kursovima u trajanju od najmanje 30 radnih dana, bilo je predviđeno da polaznici savladaju osnove pismenosti i računa, dok je na višim, petnaestodnevним, pažnju trebalo posvetiti „lepom čitanju i pisanju“, ali i upoznavanju državnog uređenja, proizvodnje i tekovina minulog partizanskog vojevanja. „Poznato je da nepismen čovek stoji van politike, a to znači i van procesa izgradnje novog društva“, upozoravao je visoki partijski funkcioner Veljko Vlahović. Opismenjavanje je tako, u očima vlasti, pred-

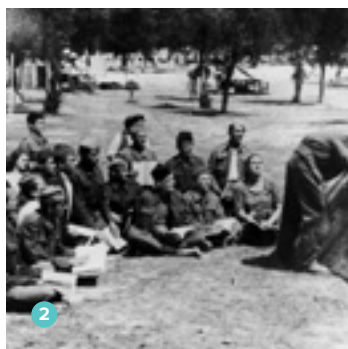
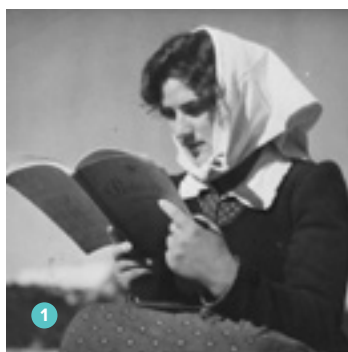
stavljalo daleko složeniji proces od prvog srićanja slova i nevestog čitanja. Međutim, otpori prosvetnim naporima vlasti bili su veliki, pa nije bilo nimalo lako privoleti seoski živalj da se priključi tečajevima. Stoga su od lokalnih aktivista formirane „ekipe za ubeđivanje“ koje su krstarile selima i nagovarale analfabete da krenu sa učenjem. Kampanja masovnog opismenjavanja počela je odmah po oslobođenju. Čak i prema zvaničnim statistikama, završni ispit položilo je svega 68% nepismenih, a veliki deo njih jedva da je bio kadar da nešto samostalno pročita i napiše. Štaviše, dešavalo se da pojedinci po nekoliko godina pohađaju razne analfabetske tečajeve, a da i dalje ne znaju da čitaju i pišu! Ni olako deljene diplome sa kurseva nisu garantovale stvarnu opismenjenost – u dragačevskom srezu zabeležen je slučaj mladića koji je posedovao čak tri potvrde o uspešno svršenom tečaju a da je i dalje bio nepismen. Oskudno znanje, ali i slabo korišćenje naučenog, uticali su na to da, za svega par meseci, ili godinu dana, i veliki broj „opismenjenih“ zaboravi slova. Broj održanih tečajeva i formalno opismenjenih stanovnika je iz godine u godinu rastao, sve do jeseni 1948. godine kada je, verovatno najviše zahvaljujući spoljnopolitičkim komplikacijama, broj kurseva iznenada prepolovljen, da bi tokom 1950–ih rad na vanškolskom suzbijanju analfabetizma faktički zamro.

Kampanja omasovljenja obrazovanja podrazumevala je i otvaranje gradskih biblioteka čime su knjige, časopisi i dnevne novine postali dostupni svim slojevima stanovništva. Biblioteke su imale svoje opštinske ogranc-

ke, kao i specijalizovana dečja odeljenja pri mesnim zajednicama. Članstvo u biblioteci i redovne pozajmice knjiga promovisane su kao deo vanškolskih aktivnosti. Jugoslovensku književnost za decu obeležili su Branko Ćopić, Mira Alečković, Desanka Maksimović, Ljubivoje Ršumović, Duško Radović, Arsen Diklić, Danko Oblak, Hrvoje Hitrec, Mato Lovrak, Tone Seliškar, Milivoj Matošec, France Bevk i drugi. Krajem pedesetih sve popularnija postaje strana dečja književnost poput ilustrovanih priča o Međi Pedingtonu, a čitaju se *Pipi Duga Čarapa*, *Hajdi*, *Alisa u zemlji čuda*, *Dečaci Pavlove ulice*, *Mali princ*, *Mobi Dik*, *Robin Hud* i nezaobilazni doživljaji *Tom Sojera* i *Haklberi Fina*.

Stabilizacija prosvetnih prilika, obnova i otvaranje novih škola i ubrzana modernizacija, naročito od 1960-ih godina, uticali su na smanjivanje broja nepismenih. Pa ipak, jugoslovensko društvo je u obrazovnom smislu u mnogome zaostajalo za zemljama Zapadne ali i Istočne Evrope.

¹ U Jugoslaviji je 1948. godine 25% stanovništva bilo nepismeno, 1961. godine 21%, 1971. godine 15%, da bi se 1981. godine broj nepismenih smanjio na 9,5%.

1. Marija Dević posle završenog analfabetskog tečaja, Benkovac, 1947.
2. Analfabetski tečaj na pruzi Šamac–Sarajevo, 1947.
3. Plakat „ПОМАЖУЋИ ПРОСВЕЂИВАЊЕ СЕЛА ПОМАЖЕМО ОБНОВУ ЗЕМЉЕ“, Beograd, oko 1945. Autor: Mate Zlamalik. Ofset štampa, 100x70,3 cm
4. Analfabetski tečaj
5. Časopis *Žena u borbi*, br. 23, 1946.

Iz fonda Muzeja istorije Jugoslavije

1. Dom učenika u Privredi, 1947. Iz fonda Arhiva Jugoslavije

2. Od stare ka novoj školi, Ljubljana, februar 1954. Foto: Svetozar Busić. Iz fonda Muzeja novije istorije Slovenije

3. Dan mladosti u Areni, Pula, 1982. Foto: Alojz Orel. Iz fonda Povijesnog i pomorskog muzeja Istre

4. Prvi školski dan, 1954. Foto: Marjan Ciglič. Iz fonda Muzeja novije istorije Slovenije

5. Deca idu po mleko, Jesenice, 1947. Foto: Vlastja Simončič. Iz fonda Muzeja novije istorije Slovenije

Širenje osnovnog obrazovanja

Odmah po oslobođenju, vlasti su se suočile sa težim problemima u osnovnom školstvu. I pored svih napora uloženi u prosvjećivanje stanovništva, podizanje obrazovnog nivoa bilo je mukotrpan proces. Primera radi, 1968. godine je svega 51% dece završilo svih osam razreda osnovne škole, dok su ostali napustili školovanje. Mreža škola, nedovoljna i u Kraljevini Jugoslaviji, teško je oštećena tokom ratnih operacija. Tako je, prema izveštajima iz 1949. godine, u Bosni samo 53% dece bilo obuhvaćeno nastavom. Prema Zapisniku sa konferencije održane 1949. godine u Privrednom savetu ocenjeno je da je glavni razlog ovakvog stanja „pre svega nemanje škola, naročito u onim krajevima gde se ratovalo i gde su skoro sve škole uništene i nedostatak učiteljskog kadra“. Iako je od školske 1952/1953. godine uvedeno obavezno osmogodišnje osnovno obrazovanje, zbog konzervativizma, neprosvećenosti i siromaštva, regrutovani su novi nepismeni iz redova za školu dorađene dece, mahom devojčica, koja, zbog otpora roditelja, nisu ni pohađala (obaveznu) nastavu. U ruralnim sredinama sa nastave se često izostajalo, pre svega zbog poljskih radova ili kakvih drugih „prećih“ obaveza. Pojedini narodni odbori i političke organizacije ostajale su posve ravnodušne i neme prema dečijem nepohađanju ili neredovnom pohađanju nastave. Izostajale su čak i zakonom predviđene sankcije, a i prilikom poziva-

nja nemarnih roditelja na odgovornost, kazne jedva da su bile i simbolične – opomena, ukor i tek po neka novčana kazna. Modernizacija društva, velike migracije ka gradovima kao i podizanje svesti o neophodnosti obrazovanja uticale su da, iz godine u godinu, sve više dece bude obuhvaćeno osnovnom nastavom (95% 1985. godine, SGJ). Otvarane su nove škole, podizan je stručni i obrazovni nivo nastavnog kadra, nabavljana su savremena učila i opremane biblioteke, a u mnogim školama, pre svega u gradskim sredinama, organizovana je kabinetska nastava. Međutim, nastavni sadržaji, naročito u oblasti društvenih nauka, bili su ideološki obojeni. Ekskurzije kao najomiljeniji deo školskih dana 1950-ih postaju sve učestalije pod geslom „upoznaj domovinu da bi je više voleo“, obilaze se gradovi u drugim republikama i pokrajinama i mesta vezana za Narodnooslobodilačku borbu, da bi osamdesetih postale popularne ekskurzije u inostranstvo.

Kako deca provode svoje slobodno vreme nakon škole zavisi od roditelja i sredine, ali neke igre i navike bile su zajedničke mnogima. Fudbal se u prvim posleratnim godinama igrao loptom krpenjačom koja se pravila od starih krpa i iznošenih poderanih čarapa, a užasno bučnim „prevoznim sredstvom“ napravljenim od daske na koju su se pričvršćivali kuglagerski (najčešće skinuti sa neke stare veš mašine)

spuštalo se niz strme ulice na kojima tih godina saobraćaj još nije bio gust. Istim ulicama zimi se spuštalo sankama, a na dnu ulice je postavljana zaštitna mreža. Igralo se kauboja i Indijanaca, partizana i Nemaca, nezaobilazno među devojčicama (i ponekim dečacima) bilo je igranje lastiša, a jedan od najčešćih dečijih hobija bilo je sakupljanje. Sakupljalo se skoro sve i deca su formirala svoje kolekcije klikera, lutki, markica, znački, salveta, limenki, postera, ploča, kasete i nezaobilaznih stripova koji su obeležili odrastanje mnogih u Jugoslaviji. Liberalizacija početkom 1950-ih vratila je na scenu crtane junake koji na njoj ostaju sve vreme postojanja Jugoslavije i generacije mladih odrastaju uz Miki Mause, Paju Patka, Asteriksa i Obeliksa, Taličnog Toma, Mistera Noa, Zagora Te-Neja, Dilana Doga, Modesti Blejz i u Jugoslaviji kultnog Alana Forda. Albumi sa sličicama fudbalera, Tarzana, Štrumfova, Sare Kej i drugih crtanih i realnih likova stižu neverovatnu popularnost među decom. Od 1980-ih u dečje živote ulaze leksikoni, koje su popunjavali i dečaci i devojčice, zamenjujući nekađanje spomenare. Omiljeni glumac/glumica, omiljena knjiga, da li ste zaljubljeni, šta vam se najviše sviđa na vašoj simpatiji su samo neka od pitanja na koja „ispitanici“ treba da odgovore i na taj način izraze svoje mišljenje, stavove, ali i buntovništvo.

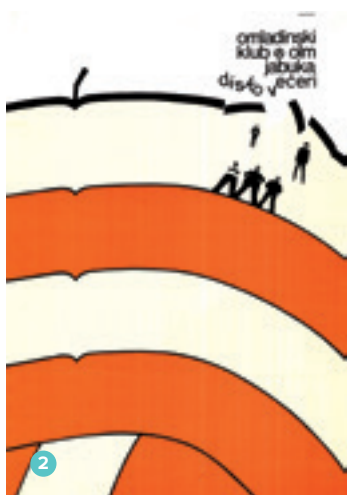

Srednjoškolsko obrazovanje

U prvoj posleratnoj deceniji, u Jugoslaviji su postojale više gimnazije (u trajanju od 4 godine), srednje stručne škole (4 godine), škole učenika u privredi i industrijske škole (2–3 godine). Po završetku gimnazijskog obrazovanja, učenici su se mogli upisati na bilo koju višu ili visoku školu, dok je srednje stručno obrazovanje omogućavalo prohodnost samo na određene više škole i fakultete. Već od 1953. godine započeo je rad na reformi obrazovanja. 1958. godine donet je Opšti zakon o školstvu kojim je uspostavljen jedinstveni školski sistem u Jugoslaviji. Srednje škole su podeljene na gimnazije i stručne škole (škole za kvalifikovane i visokokvalifikovane radnike i škole za tehničare). 1975/1976. godine počeo je proces reforme srednjeg obrazovanja, koja je trebalo da omogući širu povezanost između preduzeća i srednjih škola. Naime, obrazovni profili kreirani su u skladu sa potrebama radnih organizacija. Sa druge strane, srednje škole je trebalo učenicima koji se školuju za neproizvodna zanimanja da upoznaju sa proizvodnim radom, dok je budućim radnicima trebalo pružiti priliku da dobiju šire obrazovanje kako bi kasnije, ukoliko požele, mogli nastaviti školovanje. Reformom su ukinute i gimnazije koje su smatrane ostatkom „buržoaskog“ obrazovanja. Međutim, reforma nije otpočela istovremeno u svim republikama i pokrajinama, tako da je na teritoriji Jugoslavije do 1984/85. postojalo srednje obrazovanje obuhvaćeno reformom (usmereno obrazovanje) i obrazovanje koje nije obuhvaćeno reformom. Međutim, reforma srednjeg obrazovanja se nije sprovodila na isti način u svim republikama, tako da je postojalo srednje obrazovanje po fazama (prva faza – zajednička osnova 1. i 2. razred i druga faza – završni stepen, uskostručno obrazovanje 3. i 4. razred) i srednje obrazovanje bez podele na faze. Slobodno vreme srednjoškolci su najčešće provodili van kuće jer u stanovima nije bilo dovoljno prostora za okupljanja, pa je glavna zabava mladih u prvim posleratnim godina bila šetnja po korzou i odlazak u bioskop koji je nudio malo intimnosti, držanje za ruku i zagrljaj u mračnoj sali. Pojava rokenrola 1960-ih unela je velike promene u život mladih, nastaje jugoslovenska zabavna muzika, osnivaju se brojne muzičke grupe, slušaju se Radio Luksemburg i Radio Bejrut sa kojih se „skidaju“ pesme i ide se na igranke. Glavni u društvu je bio onaj ko ima gramofon i dobru kolekciju najnovijih ploča do kojih nije bilo lako doći i najčešće su, samoinicijativno ili po narudžbini, donošene iz inostranstva. 1970-ih igranke zamenjuju diskoteke, a 1980-te donose „novi talas“, pank muziku, klubove i alternativnu scenu. Rok muzika u Jugoslaviji vezana je za modernizaciju kojoj je i sama doprinela rušeći tabue, menjajući svest, način oblačenja i odnos prema seksualnosti.

1

2

3

4

5

6

1. Na času daktilografije, Pula, oko 1975. Foto: Dušan Čurić. Iz fonda Povijesnog i pomorskog muzeja Istre
2. Plakat „OMLADINSKI KLUB OLM JABUKA DISKO VEČERI“, Zagreb, 1969. Autor: Boris Bučan. Sitoštampa, 67x45 cm. Iz fonda Muzeja za umjetnost i obrt
3. Disko „Študent“, kultni klub u kome su se okupljali mladi željni drugačije muzike i jedno od retkih mesta ljubljanske alternativne scene 1980-ih, 1982. Foto: Janez Bogataj. Iz fonda Muzeja novije istorije Slovenije

4. Peter Lovšin iz grupe „Pankrti“ i garderobier u pank-disko klubu u Ljubljani, 1983. Foto: Miško Kranjec. Iz fonda Muzeja novije istorije Slovenije
5. Na času fizikulture 1960. Iz albuma fotografija gimnazije „Ivo Lola Ribar“ Beograd, Muzej istorije Jugoslavije
6. Enterijer učeničke sobe u dačkom domu, Pula, oko 1978. Foto: Dušan Čurić. Iz fonda Povijesnog i pomorskog muzeja Istre

1. „Mlada generacija stremi danas sve novijim, naprednijim i savremenijim oblicima života”, 1960. Iz albuma fotografija omladine Crne Gore, Muzej istorije Jugoslavije
2. Plakat „ŠTO KAŽU STUDENTI”, Zagreb, 1970–1975. Autor: Zoran Pavlović. Sitoštampa, 100.5x71 cm. Iz fonda Muzeja za umjetnost i obrt
3. Plakat „UNIVERZIJADA '87”, Zagreb, Hrvatska, oko 1972. Autor: N. Dragić. 100x70 cm. Iz fonda Muzeja za umjetnost i obrt
4. Studentske demonstracije, Filozofski fakultet, Beograd, 5. jun 1968. Iz fonda Muzeja istorije Jugoslavije
5. Studentske demonstracije, Mašinski fakultet, Beograd, 7. jun 1968. Iz fonda Muzeja istorije Jugoslavije
6. Filozofski fakultet u Zagrebu. Iz fonda Muzeja istorije Jugoslavije
7. Studentski dom u Skoplju. Iz fonda Muzeja istorije Jugoslavije
8. Koncert prve jugoslovenske pank-rock grupe „Pankrti” u menzi studentskog naselja, Ljubljana, 18. april 1980. Foto: Janez Bogataj. Iz fonda Muzeja novije istorije Slovenije

Visoko obrazovanje

Demokratizacijom obrazovanja 1950–ih godina visoko obrazovanje postajalo je sve dostupnije. Otvarane su više škole i fakulteti, često i van republičkih i pokrajinskih centara, a neprestano je rastao i broj studenata, naročito studentkinja. Tako je 1946. godine na 40 visokih i viših škola studiralo 39.239 studenata, da bi taj broj 1987. godine narastao na 346.787 (studirali su na 322 visoke i više škole). Od 1960. godine svi glavni gradovi republika postali su univerzitetski centri, ali najjači univerzitetski centri ipak ostaju Beograd, Zagreb i Ljubljana. Iste godine je omogućeno i vanredno studiranje, odnosno studiranje uz rad i višestepena nastava. Tokom 1970-ih i 1980-ih dolazi do širenja univerzitetske mreže na druge veće gradove. Uprkos vidljivoj afirmaciji visokog obrazovanja, broj visokoobrazovanih građana u Jugoslaviji nikada nije prešao 6%. Studenti su često bili zabrinuti nivoom studentskog standarda (ishrana, smeštaj, stipendije), promišljali su o stanju u društvu i političkim prilikama u zemlji, što je bilo vidljivo u studentskom angažmanu 1968. (Beograd, Zagreb, Ljubljana) i 1971. godine (Zagreb).

vaspitanje novog, socijalističkog čoveka

1. Pionirka Biserka Jurečić kao predstavnica pionira na VI kongresu Komunističke partije Jugoslavije, 1952. Iz fonda Muzeja istorije Jugoslavije
2. „Na prvim kilometrima puta ispratilo nas je s cvećem dve hiljade pionira Čukarice“, 1957. Iz albuma fotografija pionira Narodne Republike Srbije, Muzej istorije Jugoslavije
3. Plakat „PRVE ZIMSKE PIONIRSKJE IGRE“, Kranjska gora, januar 1950. Autor: Rudolf Gorjup. Iz fonda Muzeja novije istorije Slovenije
4. Josip Broz Tito u obilasku Maribora, 1969. Foto: Jože Kološa. Iz fonda Muzeja novije istorije Slovenije
5. Erih Honeker, prvi sekretar Jedinственe socijalističke partije Nemačke Demokratske Republike, sa pionirima. Iz fonda Muzeja DDR, Berlin
6. Otkrivanje spomenika pionirima palim u Narodnooslobodilačkoj borbi, Ljubljana, 1962. Iz albuma fotografija proslave dvadesetogodišnjice osnivanja pionirske organizacije u Sloveniji, Muzej istorije Jugoslavije
7. Pioniri iz drugih republika u gostima kod svojih drugova iz Ljubljane, 1962. Iz albuma fotografija proslave dvadesetogodišnjice osnivanja pionirske organizacije u Sloveniji, Muzej istorije Jugoslavije
8. Pionir-konstruktor sa svojim robotom, 1962. Iz albuma fotografija pionira opštine Svetozarevo, Muzej istorije Jugoslavije
9. Klub „Mladi tehničari“. Iz albuma fotografija pionira opštine Osijek, Muzej istorije Jugoslavije

Pionirska organizacija

Igor Duda

Dio djetinjstva, tačnije njegovu osnovnoškolsku dob, nastavne i dio izvannastavnih aktivnosti, obilježilo je obavezno članstvo u Savezu pionira Jugoslavije. Bila je to jedna od masovnih društvenih organizacija, isprva uklopljena u Narodnu frontu preko omladinske organizacije, a kasnije u Socijalistički savez radnog naroda preko Saveza organizacija za odgoj i brigu o djeci. Nije bila jedina organizacija povezana s najmlađima jer su svoje aktivnosti prema djeci školske dobi usmjeravali i, primjerice, Savez izviđača, Crveni križ, Narodna tehnika, Ferijalni savez i Savez za fizičku kulturu. Savez pionira Jugoslavije osnovan je u Bihaću 27. prosinca 1942., na Prvom kongresu Ujedinjenoga saveza antifašističke omladine Jugoslavije, s ciljem okupljanja najmlađeg uzrasta oko Narodnooslobodilačkoga pokreta. Već u ratu mnoga su se djeca istaknula kao kuriri i borci, a kasnije su sve do kraja socijalizma slavljena kao heroji i uzori. Njima u čast podizani su spomenici, održavane memorijalne priredbe, logorovanja i natjecanja te snimani igrani filmovi poput onoga o Bošku Buhi, narodnom heroju rođenom kraj Virovitice u Hrvatskoj i poginulom kraj Prijepolja u Srbiji. Savez pionira nastao je po uzoru na sličnu sovjetsku organizaciju te je imao neke od značajki raznih dječjih organizacija koje su tijekom dvadesetoga stoljeća postojale u mnogim totalitarnim, autoritarnim i demokratskim društvima. Nakon 1950., u godinama desovjetizacije i značajnih društveno-političkih promjena, na inicijativu koja je stigla iz Centralnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije Savez pionira prolazi kroz reformu čiji je cilj bio osloboditi organizaciju pretjerane političke i vojne krutosti te je približiti djeci promicanjem igre i zabavnih sadržaja. Vodstvo organizacije preuzeli su Savjeti Saveza pionira na lokalnoj, republičkoj i saveznoj razini, koji

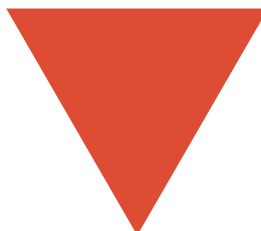
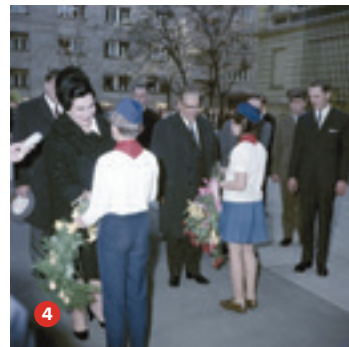
su djelovali u sklopu društvenih organizacija za brigu o djeci te bili sastavljeni uglavnom od nastavnika i pedagoga. Ponekad u ozbiljnom tonu, ponekad kroz igru i zabavu, i dalje se provlačio osnovni cilj djelovanja: doprinos socijalističkom odgoju djece čime se njegovao kontinuitet revolucije među najmlađima.

Pionirima su djeca postajala u prvom razredu osnovne škole, u dobi 6–7 godina, te to ostajala do sedmog razreda kada su u dobi 13–14 godina primana u omladinsku organizaciju. Svečanost primanja u pionire održavala se u školskim ili drugim javnim prostorima krajem studenoga, povodom Dana Republike. Djeca, odjevena u bijele košulje ili bluze i plave hlače ili suknje, dobivala su pionirsku knjižicu, crvenu maramu i najčešće plavu kapu titovku na kojoj su bile crvena zvijezda petokraka i pionirska značka s pionirskim pozdravom „Za domovinu s Titom – Naprijed!“. Od svakog se pionira očekivalo da bude pošten, iskren, odvažan, napredan, istrajan i radišan, a niz je drugih obećanja sadržavala pionirska zakletva. Njezin se tekst s vremenom mijenjao, no sadržaj je početkom 1980-ih bio sljedeći:

Danas kada postajem pionir dajem časnu pionirsku riječ:
Da ću marljivo učiti i raditi,
poštovati roditelje i nastavnike
i biti vjeran, iskren drug
koji drži danu riječ;
Da ću slijediti put najboljih pionira,
cijeniti slavno djelo partizana
i napredne ljude svijeta
koji žele slobodu i mir;
Da ću voljeti svoju domovinu
samoupravnu socijalističku Jugoslaviju,
njene bratske narode i narodnosti
i graditi nov život pun sreće i radosti.

Činom davanja pionirskog obećanja učenici su postajali članovi pionirskog odreda svoje škole, ali su se u uniformi pojavljivali samo nekoliko puta godišnje prigodom svečanog obilježavanja državnih praznika i prigodnih školskih priredbi. Povezivanje prijema u pionirsku organizaciju s rođendanom Republike bilo je znak inicijacije najmlađih u politički život i početak njihova oblikovanja kao svjesnih socijalističkih građana. No, sam školski program i nastavni sadržaji u tome su također imali vrlo važnu ulogu.

Patriotizam i čuvanje osnovnih vrijednosti socijalističke Jugoslavije, poput Narodnooslobodilačke borbe, bratstva i jedinstva te lika Josipa Broza Tita, bile su odrednice koje su prožimale mnoge aktivnosti organizirane za pionire, no ideologija nije uvijek bila ključna. U radu s djecom promicane su općeljudske vrijednosti, a mnoge su sredine osobito u ranom socijalizmu upravo preko Saveza pionira po prvi puta djeci mogle ponuditi dodatne sadržaje te izvannastavne kulturne i zabavne aktivnosti, u čemu se ogleda jasan modernizacijski učinak. Angažman po pojedinim republikama nije bio ujednačen, no različiti su programi u mnogim sredinama zaživjeli već tijekom 1950-ih, a dio se održao sve do 1980-ih: promicanje prirodnih i tehničkih znanosti, otvaranje pionirskih knjižnica i kazališta, organiziranje pionirskih logora i logorovanja, ljetovališta i sportskih natjecanja, pionirska štafeta, tiskanje časopisa, priručnika i drugih publikacija, razvijanje međunarodne suradnje te provođenja niza aktivnosti smještenih u prostore pionirskih domova i pionirskih gradova.

1. Plakat „OMLADINSKA RADNA AKCIJA SAVA '71“, Zagreb, 1971. Autor: Mladen Galić. Sitoštampa, 99.5x60 cm. Iz fonda Muzeja za umjetnost i obrt
2. Propagandni plakat Narodne omladine Jugoslavije, Beograd, 1948. Autor: A. Jov. 23,6x34,1 cm. Iz fonda Muzeja istorije Jugoslavije
3. Vesela grupa omladinaca, Pula, oko 1975. Foto: Dušan Čurić. Iz fonda Povijesnog i pomorskog muzeja Istre

Omladinska organizacija

Ivana Dobrivojević

U prvim posleratnim godinama u Jugoslaviji su postojale dve organizacije koje su okupljale omladinu – Narodna omladina Jugoslavije (do 1946. godine Ujedinjeni savez antifašističke omladine Jugoslavije, skraćeno USAOJ) i Savez komunističke omladine Jugoslavije (skraćeno SKOJ). Ove dve organizacije su se ujedinile 1948. u NOJ (od 1963. godine Savez omladine Jugoslavije, a od 1974. Savez socijalističke omladine Jugoslavije). Omladinska organizacija je okupljala mlade uzrasta 14–25 godina. Iako je želja Partije bila da svi mladi postanu deo omladinske organizacije, omladinu u ruralnim, ali i gradskim sredinama, često nije bilo lako privoleti da postanu članovi. Kroz omladinsku organizaciju mladi su se upoznavali sa društvenopolitičkim unapređenjem zemlje i ideološki usmeravani. Budući da se već po oslobođenju od omladine očekivalo da učestvuje u obnovi i industrijalizaciji zemlje, organizovane su brojne radne akcije (1946–1952 i nakon 1958). Za datum početka prve velike radne akcije, tj. izgradnju pruge od Brčkog do ugljenokopa u Banovićima (Bosna i Hercegovina), simbolično je izabran 1. maj 1946. godine, dok je naredne godine usledila gradnja železnice koja je povezala Šamac i Sarajevo, da bi već decembra iste godine, Centralno veće Narodne omladine odlučilo da se na području „svake republike uzme po jedna republikanska akcija“ koja bi angažovala omladinu te republike, ali i drugih republika „radi pomoći, zbližavanja omladine i menjanja iskustava“. Partijski funkcioneri su u omladinskim akcijama videli višestruku korist – radilo se neprekidno, omladina iz različitih krajeva zemlje se upoznavala i mešala, brojne kulturnoprosветne aktivnosti organizovane na gradilištima su nosile snažnu dogmatsko potku, a akcije su bile i idealno mesto za „vrbovanje“ radne snage koja je jugoslovenskoj industriji

u razvoju hronično nedostajala. Akcije su suštizale jedna drugu, pa je u periodu do 1952. godine, kada se na republičkom i saveznom nivou prestalo sa radom ove vrste, izgrađeno čak 70 objekata predviđenih petogodišnjim planom. Prema zvaničnim podacima, za sedam godina je na gradilištima širom Jugoslavije bilo angažovano nešto preko milion mladih koji su radili po dva meseca u proseku. Ipak, mnogi omladinci na akcije nisu išli ni rado ni dobrovoljno. Prikupljanje akcijaša je najlakše išlo u Bosni i Hercegovini, dok je mnogo problema bilo u Srbiji i Hrvatskoj, gde je vršena i prinudna mobilizacija preko poziva lokalnih vlasti. Ipak, akcije i pompezno najavljivani partijski ciljevi o sveopštem napretku i društvenoj transformaciji su budili veru, nadu i entuzijizam kod izvesnog broja mladih. Muzičar Krsta Popović se mnogo kasnije, u razgovoru sa novinarom Petrom Lukovićem, prisećao: „Entuzijizam omladinskih masa je bio neviden – niko nije pitao za posebne uslove stanovanja ili prehrane, radilo se sa takvim tempom kao da komunizam sutra stiže! Udarniča značka je nosila 60 tačkica, a za trideset se moglo kupiti novo, novcijato odelo, dok su patike kod Borova koštale još 15 i vlasniku su omogućavale kompletnu društvenu slavu! Na igranke se nije moglo ići u cokulama, bele patike namazane cinkvajzom su bile propusnica za ples koji je imao širi društveni značaj!“

Kada je, posle nekoliko godina pauze, 1958. godine organizovana radna akcija sa ciljem izgradnje puta „Bratstvo i jedinstvo“, društvene okolnosti su u mnogome bile drugačije. Delimična liberalizacija je dovela do popuštanja partijskih stega i slabljenja represije. Otvorenih pritisaka na mlade da uzmu učešća u radnim akcijama više gotovo da nije bilo. Međutim, iako su ekonomisti još početkom 1950-ih upozoravali da omladinski rad mnogo više

košta nego što vredi (omladina je bila manje stručna i manje produktivna negoli profesionalni radnici), zarad širenja bratstva i jedinstva, odnosno upoznavanja i mešanja omladine, akcije su i dalje organizovane. Mladi su na njih rado išli – nešto iz entuzijazma, nešto iz želje za druženjem ili pak mogućnosti da na akciji završe neki kurs i dobiju mogućnost da se zaposle u industriji. Kursevi za domaćice organizovani su sa ciljem upoznavanja žena iz ruralnih delova zemlje sa električnim kućnim aparatima, a mnogi su se na radnim akcijama obučili da voze motor, automobil ili traktor, da rukuju foto-aparatom ili da postanu radio amateri. Akcije su posebno bile popularne 1960-tih i 1970-tih kada je omladina bila angažovana na gradnji auto-puta „Bratstvo i jedinstvo“ (deonice u Makedoniji), na obnovi Skoplja koje je teško postradalo u zemljotresu 1963, izgradnji Jadranske magistrale i pruge Beograd – Bar, itd.

Tako su radne akcije doprinosile i emancipaciji mladih a svoju popularnost duguju i tome što su često bile jedini način da se mladi odvoje od roditelja i samostalno otputuju na više dana. 1960-ih godina su značajno poboljšani uslovi života i higijene u omladinskim kampovima koji su pored obrazovnih sadržaja nudili i kulturne programe sa sve manje ideološkog a sve više zabavnog sadržaja.

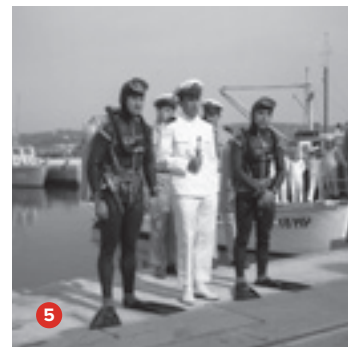

Neformalno obrazovanje u JNA

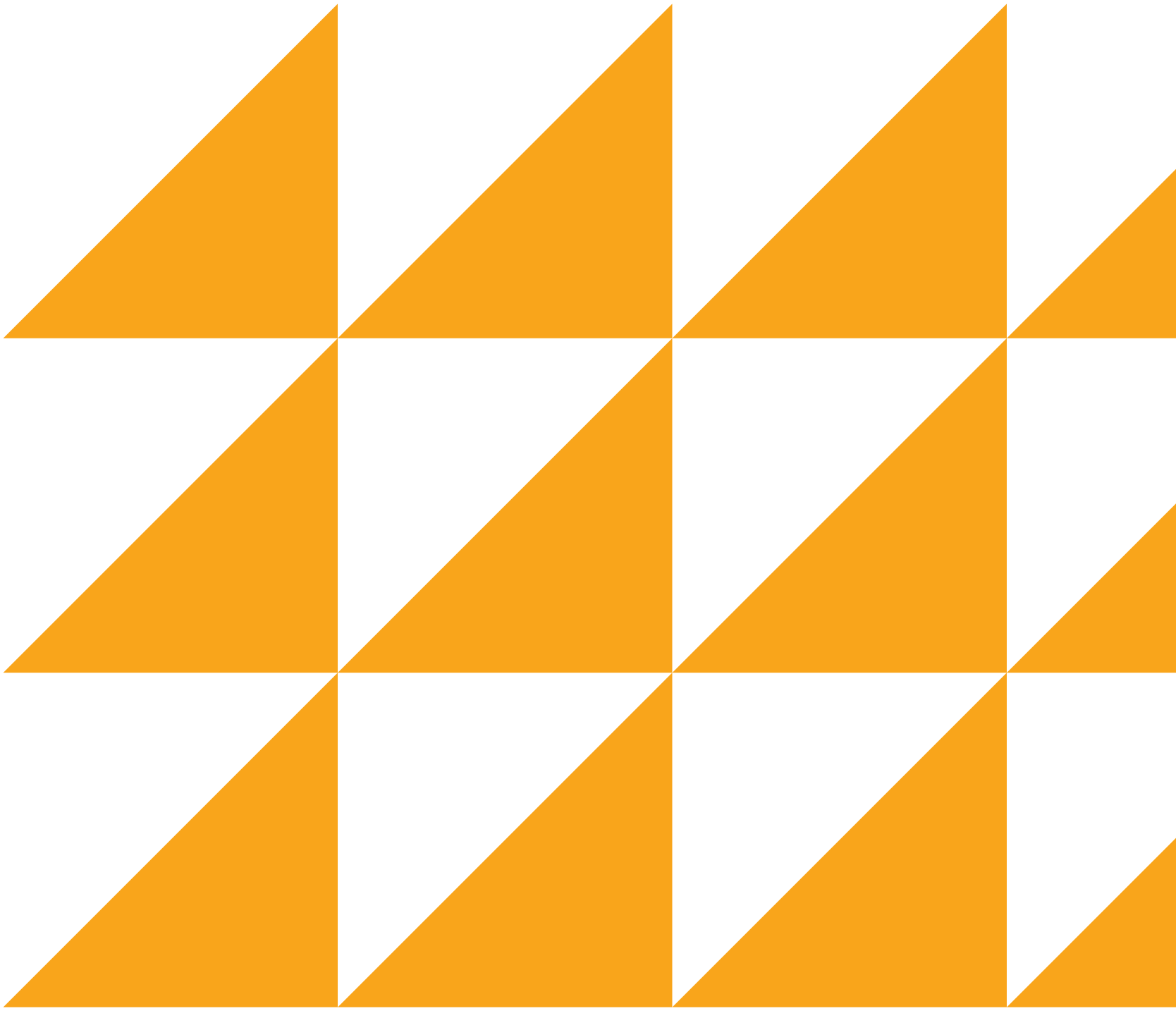
Ivana Dobrivojević

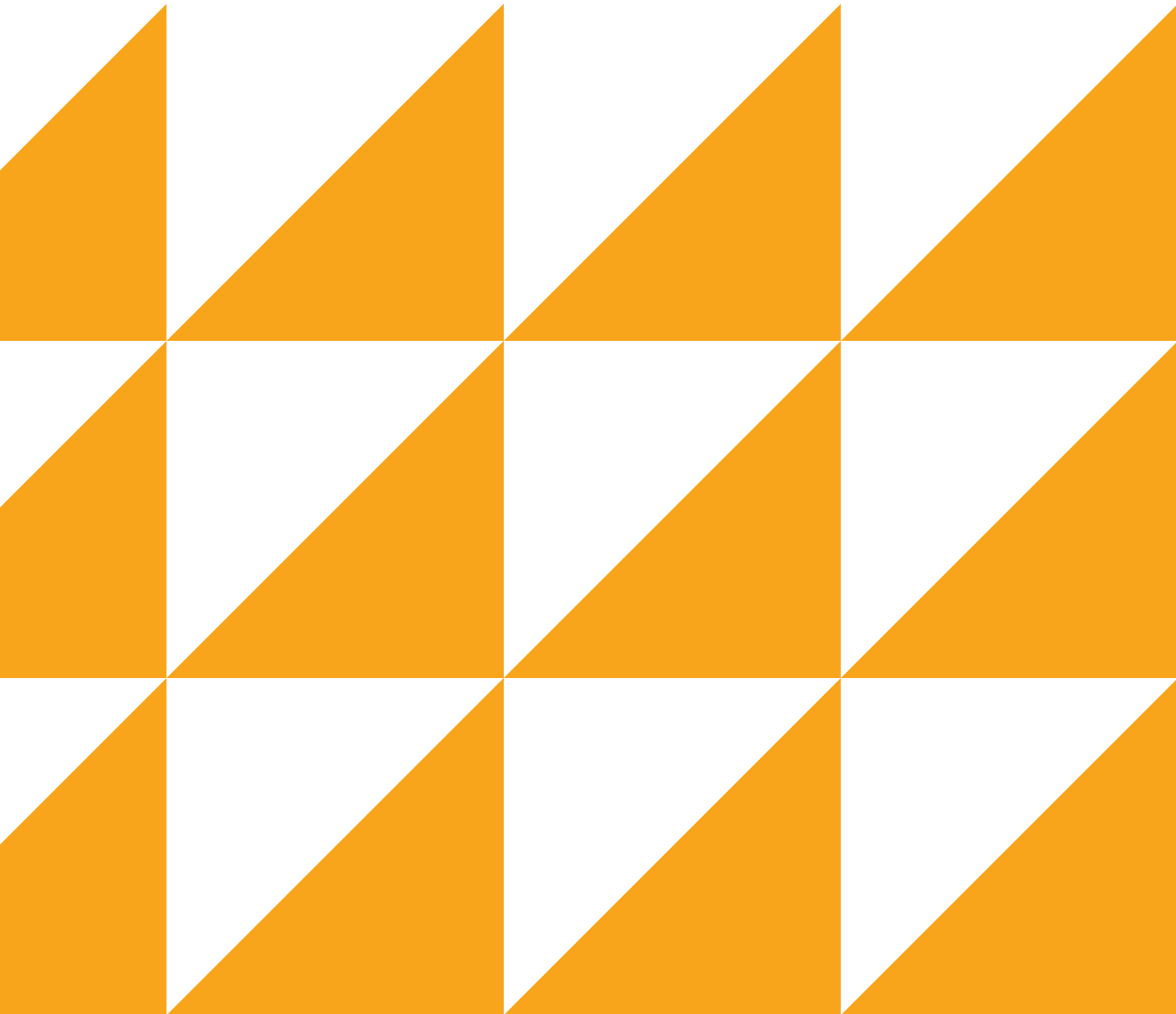
Svake godine su na obavezno služenje vojnog roka u JNA odlazile na desetine hiljada mladića. S obzirom na strukturu stanovništva, većina njih je bila poreklom sa sela i iz siromašnih krajeva zemlje pa je služenje vojske predstavljalo idealnu priliku za prosvjećivanje, ali i ideološki rad. Sve do kraja 1950-tih, akcenat je bio na opismenjavanju budući da je veliki deo regruta bio nepismen. Izveštaji pokazuju da je bilo mnogo onih koji pre vojske nisu znali da gledaju na sat niti su ikada gledali film. Stoga su u vojsci organizovani analfabetски kursevi, ali i filmske projekcije, pozorišne predstave i koncerti. Podizanje obrazovnog nivoa stanovništva dovelo je i do delimične promene prosvetnih prioriteta u vojsci te se pažnja sve više posvećivala kulturnim sadržajima, ali i upoznavanju regruta sa aktuelnom (spoljno)političkom situacijom i društvenim uređenjem.

1. Vojnici JNA, Split, oko 1978. Iz privatne kolekcije fotografija
2. Odlazak mornara na izlet, Pula, oko 1975. Foto: Dušan Čurić. Iz fonda Povijesnog i pomorskog muzeja Istre
3. Svečana obaveza, Skoplje, 1969. Iz albuma fotografija III Armije, Muzej istorije Jugoslavije
4. Čas političkog obrazovanja, Skoplje, 1969. Iz albuma fotografija III Armije, Muzej istorije Jugoslavije
5. Štafeta mladosti, Pula, 1964. Foto: Dušan Čurić. Iz fonda Povijesnog i pomorskog muzeja Istre

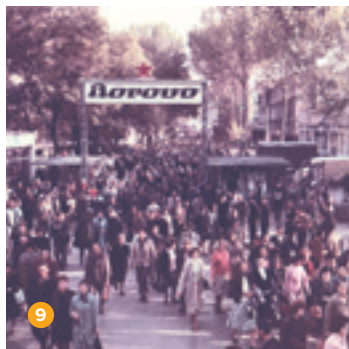
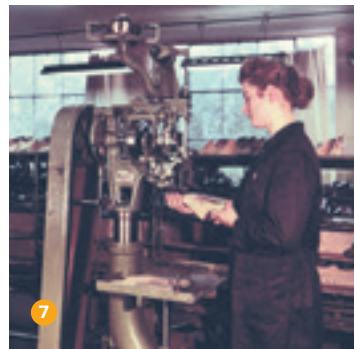
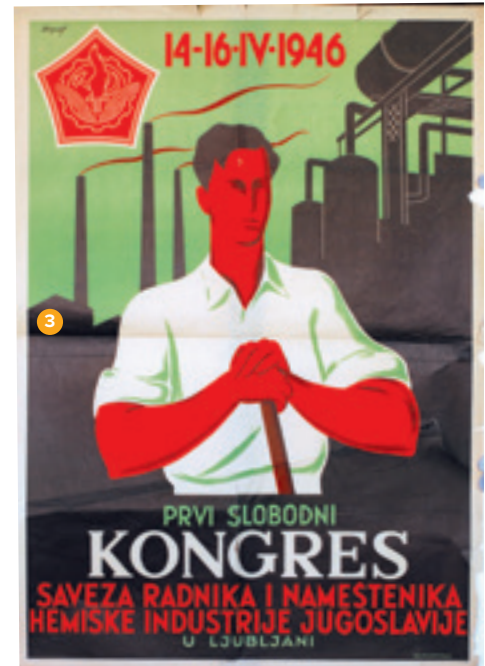

na radnom mestu

Ivana Dobrivojević

Industrijalizacija

Po dolasku na vlast, Komunistička partija Jugoslavije otpočela je sa industrijalizacijom zemlje. U kratkom roku su podržavljena sva privatna preduzeća. Vlasti su se ugledale na sovjetski privredni model, pa su Prvim petogodišnjim planom (1947) bile predviđene velike investicije u elektrifikaciji i hidrogradnji, podizanju fabrika crne i obojene metalurgije, izgradnji mašinskih postrojenja i fabrika hemijske industrije, otvaranju novih rudarskih basena, mehanizovanju rudarske proizvodnje i izgradnji saobraćajne infrastrukture. O neskladu industrijalizacionih želja i planova s jedne strane i finansijskih mogućnosti siromašne zemlje s druge, rečito je svedočio podatak iznet na sednici Saveznog izvršnog veća u zimu 1955. godine. Naime, u jugoslovenski budžet se za samo pet godina sliilo pola milijarde dolara ekonomske pomoći i 800 miliona dolara uglavnom kratkoročnih i srednjoročnih kredita što i dalje nije bilo dovoljno za završetak započetih objekata. Pokazaće se da su jedan od glavnih problema jugoslovenske ekonomije predstavljali upravo krediti koje su vlasti, sprovodeći politiku industrijalizacije po svaku cenu, nemilice uzimale počev od 1949. godine, ne mareći mnogo za nepovoljne kamate i vreme otplate. Lakomislenost u zaduživanju skupo je plaćena, pa je 1953. godine trećina jugoslovenskog izvoza otišla na izmirivanje kreditnih obaveza.

Do leta 1955. godine, glavne tačke zaokreta u ekonomskoj politici su se iskristalisale. Ekonomski zaokret je sproveden pod Titovim sloganom da je „sadašnja generacija uložila mnogo truda u izgradnju zemlje, da sada zaslužuje da živi bolje i da neki zadaci moraju da se ostave i budućim generacijama“. Napuštanje neodrživog industrijskog modela, veće

investiranje u laku industriju, razvijanje tercijarnog sektora, veća ulaganja u stanogradnju i komunalnu infrastrukturu doveli su do porasta životnog standarda, naročito u 1960-im godinama. Iako su privredne reforme (1961, 1965) smanjile upliv države u privredu, liberalizovale jugoslovensku ekonomiju i dozvolile privatno preduzetništvo, ispostavilo se da je strukturne neuravnoteženosti nemoguće sanirati. Višegodišnje zapostavljanje poljoprivrede, niska cena agrarnih proizvoda, sve veća zavisnost od stranih kredita, kao i strukturna diskriminacija siromašnijih delova Jugoslavije koji su proizvodili samo sirovine stizala je na naplatu. Samoupravljanje je donosilo materijalne koristi zaposlenima, ali je otvaralo i put birokratizaciji i promašenom investiranju, što se negativno odražavalo na jedinstvo jugoslovenskog privrednog prostora.

Vrtoglavi rast cena nafte (1973) je poremetio bilans Jugoslavije i ostalih zemalja koje nisu imale sopstvene zalihe ovog energenta. Vlasti nisu bile spremne na štednju i obaranje životnog standarda. Putem kredita uzetih na Zapadu, Jugoslavija je omogućila pojedinim industrijskim granama da se prilagode novim cenama sirovina. Novac dobijen iz kredita privremeno je stabilizovao situaciju. Štaviše, umesto strukturnih reformi i izgradnje industrije sa većim stepenom produktivnosti, izgrađeni su neisplativi industrijski objekti poput železare u Smederevu i duplirani proizvodni pogoni, samo da bi se zadovoljile republike koje su na takvim investicijama insistirale. Iako je Jugoslavija uspeła da razvije industriju i modernizuje proizvodnju, produbljivanje ekonomske krize od polovine 1960-ih godina, dodatno je produbljivalo jaz među republikama. Politika cena vođena u korist industrije, išla je

na ruku najrazvijenijim delovima zemlje. Neujednačeni regionalni razvoj je produbljivao političke tenzije, budući da su se siromašni i bogati neprestano optuživali – jedni su se žalili na eksploataciju, a drugi na loše vođenju privrede. Osnivanje Saveznog fonda za privredno nerazvijena područja nije uspelo bitnije da uravnoteži regionalni razvoj, pa je posle posrtnja 1970-ih godina, jugoslovenska privreda 1980-ih zapala u tešku krizu. Tehnološki zaostala industrija je postajala sve nekonkurentnija, spoljnotrgovinski bilans je bivao sve neuravnoteženiji, a privredni rast je 1983. godine prešao u minus. Usled privredne krize Jugoslavija je dramatično zaostajala za zemljama zapadne Evrope. 1985. godine jugoslovenski dohodak po stanovniku iznosio je 1 850 dolara – toliko su imale još samo Poljska i Mađarska, dok su SSSR sa 4 300 dolara i DDR sa 5 400 stajale neuporedivo bolje. Vladajuća elita nije imala rešenje za izlazak iz duboke ekonomske i političke krize. Sveopšta štednja, drastično smanjenje uvoza, zamrzavanje cena i plata nisu davali dugoročne rezultate, pa je Jugoslavija sredinom 1980-ih imala 18% nezaposlenih, visok spoljni dug i najveću stopu inflacije u Evropi. Pokušavajući da nađe odgovor na sveopštu državnu i društvenu krizu, Skupština je 1988. godine usvojila 39 ustavnih amandmana koji je trebalo da trasiraju put novim reformama i dovedu do oživljavanja privrede. U martu 1989. godine na mesto premijera izabran je Ante Marković čiji je reformski program došao prekasno budući da su uzavrele nacionalne strasti i neprestani međurepublički sukobi doveli do raspada Jugoslavije 1991. godine.

1. Plakat „Osnivački kongres sindikata radnika i službenika metalurgije Jugoslavije, Beograd 13. XI. 1950.“ 49,5x70,5 cm. Iz fonda Muzeja istorije Jugoslavije

2. Plakat „Prvi slobodni kongres saveza radnika i nameštenika industrije drveta Jugoslavije, 7–9. aprila 1946.“ Autor: Mate Zlamalik, Beograd, 1946. Ofset štampa, 70,5x100 cm. Iz fonda Muzeja istorije Jugoslavije

3. Plakat „Prvi slobodni kongres saveza radnika i nameštenika hemijske industrije Jugoslavije u Ljubljani, 14 – 16. IV 1946.“ Ofset štampa, 71,7x101,7 cm. Iz fonda Muzeja istorije Jugoslavije

4. Radnici železare „Štore“, Slovenija, 1950. Iz fonda Muzeja istorije Jugoslavije

5. Odlazak sa posla radnika fabrike „Iskra“, Kranj, Slovenija, 1962. Foto: Zdenko Deniša. Iz fonda Muzeja novije istorije Slovenije

6. Iz albuma fotografija Fabrike emajliranog posuda „Celje“, Slovenija, 1966. Iz fonda Muzeja istorije Jugoslavije

7. Iz albuma fotografija Fabrike gume i obuće „Borovo“, Hrvatska. Iz fonda Muzeja istorije Jugoslavije

8. Podgrađivači rade u oknu na sprečavanju odronjavanja. Rudnik Raša, Istra, Hrvatska, jul 1952. Iz fonda Muzeja istorije Jugoslavije

9. Iz albuma fotografija Fabrike gume i obuće „Borovo“, Hrvatska. Iz fonda Muzeja istorije Jugoslavije

10. Iz albuma fotografija fabrike „Iskra“, Kranj, Slovenija, 1974. Iz fonda Muzeja istorije Jugoslavije

11. Metalni zavod „TITO“, Skopje, 1953. Iz fonda Muzeja istorije Jugoslavije

12. Radnik železare Sisak, 1945. Iz fonda Muzeja istorije Jugoslavije

1. Alija Sirotanović na svečanosti kolektiva rudnika „Breza“, 1949. Iz fonda Muzeja istorije Jugoslavije
2. Udarne brigada rudnika „Trbovlje“ u borbi za visoku produktivnost rada. Iz fonda Muzeja istorije Jugoslavije
3. Radnik iz Titovih zavoda „Litostroj“, Ljubljana. Iz fonda Muzeja istorije Jugoslavije
4. Rudari udarnici Alija Sirotanović i Nikola Škobić u društvu operskih pevača Aleksandra Marinkovića i Žarka Cvejića na odmoru u Opatiji, 1949. Iz fonda Muzeja istorije Jugoslavije
5. Sonja Erbežnik, prva žena u FNRJ koja je izvršila Petogodišnji plan za 2 godine, 8 meseci i 21 dan, 1949. Iz fonda Muzeja istorije Jugoslavije

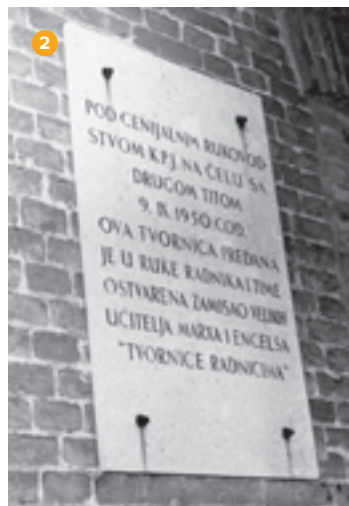
6. Pregled izvršenja plana pojedinih odeljenja fabrike „Varteks“, Varaždin, 1949. Iz fonda Muzeja istorije Jugoslavije
7. Predaja zastavice najboljem radniku ciglane „Dunav“ na konferenciji kolektiva, Zemun, 1947. Iz fonda Muzeja istorije Jugoslavije
8. Selim Sejdić iz Mionice, dvadeset puta udarnik, radio na omladinskim radnim akcijama od 1945. do 1951. Iz fonda Muzeja istorije Jugoslavije
9. Bogdan Kantarević, pet puta udarnik na izgradnji auto-puta „Bratsvo i jedinstvo“, Zagreb–Beograd, 1949. Iz fonda Muzeja istorije Jugoslavije

Kult rada

U prvim godinama po oslobođenju, prema sovjetskom modelu, fizički rad je glorifikovan kao osnovna društvena vrednost i glavna „mera“ patriotizma. Izgradnje socijalizma nije mogao biti pošteđen niko – ni seljaci koji su u jeku radova odvlačeni sa svojih polja u fabrike, službenici, pa čak ni prosvetni radnici. Čelnici Gradskog narodnog odbora u Požarevcu su krajem novembra 1948. godine doneli odluku da škole zatvore na dva dana, a profesore, bez obzira na to što se uglavnom radilo o starijim muškarcima i ženama, pošalju u Novi Kostolac na iskopavanje uglja. Ništa više poštovanja prema školi i obrazovanju nisu imali ni u drugim delovima Srbije. Tako su profesori iz Sombora morali da grade zadrugne domove po okolnim selima, učitelji iz Kraljeva su išli u seču drva, dok su vlasti u Valjevu angažo-

vale nastavnike na raznim fizičkim poslovima. U vremenu ubrzane industrijalizacije udarnička zvanja su neštedimice deljena. Iako je bilo predviđeno da udarnici, kao najzaslužniji pripadnici društva uživaju posebne beneficije, udarništvo je za radnike, u svojoj suštini, predstavljalo samo praznu formu. Veliki broj sreskih i gradskih narodnih odbora nije imao obezbeđenu robu na koju su, u skladu sa pravilom o dopunskom snabdevanju, odlikovani radnici imali pravo. Štaviše, čini se da udarničke napore nisu previše cenili ni lokalni partijski čelnici, verujući „da radnici postaju udarnici zato što im trebaju novac i druge prinadležnosti“. Za razliku od sovjetskih industrijskih i ruralnih stahanovca, domaći udarnici nisu bili nagrađivani osim odlikovanjima, ukazanim poštovanjem i masmedijalizacijom

radnika udarnika koji su u štampi prikazivani kao moralno superiorni junaci rada. Krajem 1940-ih i početkom 1950-ih snimaju se filmovi o životu udarnika a socijalističko takmičenje za višu produktivnost rada se postavlja kao uzor svima za izgradnju boljeg društva. Popuštanje krutih partijskih stega, privredne reforme i relativna liberalizacija sistema doveli su do slabljenja kulta rada. Iako su partijski čelnici nastavili da glorifikuju fizički rad, najveći broj Jugoslovena težio je službeničkim zanimanjima. Priroda posla, veće zarade, ali i veći društveni ugled podsticale su čak i kvalifikovane radnike da se u večernjim školama ili na kursovima obučavaju za službenička zanimanja.

1. Plakat „Dan Samoupravljača '74“ Autor: Milan Stanković. 69x100 cm. Iz fonda Muzeja istorije Jugoslavije
2. Fabrika „Frank“, ploča povodom predaje fabrike radnicima, 1950. Iz fonda Muzeja istorije Jugoslavije
3. Sastanak kolektiva u Železari „Vareš“. Iz fonda Muzeja istorije Jugoslavije
4. Izbori za radnički savet u Fabrici kablova „Moša Pijade“, Svetozarevo (danas Jagodina), 1962. Iz fonda Muzeja istorije Jugoslavije

Samoupravljanje

Sukob sa Sovjetskim Savezom u leto 1948. godine postepeno je doveo do distanciranja jugoslovenskog partijskog vođstva ne samo od prve zemlje socijalizma i Staljina, već i od Lenjina. Tragajući za socijalističkim modelom najbližim teorijskim postavkama marksizma, vlasti su krajem decembra 1949. godine donele odluku da se pristupi formiranju radničkih saveta na osnovu marksističkih principa „da sredstvima za proizvodnju zaista upravljaju oni koji na njima rade“. Pola godine kasnije, teza o odumiranju države je formalno dobila i svoj zakonski okvir. Osnovnim zakonom o upravljanju preduzećima rukovođenje je formalno prešlo u ruke radničkih saveta i upravnih odbora. Iako je Zakon značajno umanjio državnu intervenciju u privredi, neokrnjena moć i ovlašćenja direktora su donekle dovela u pitanje oživotvorenje neprestano ponavljane parole „fabrike radnicima“. Primera nerazumevanja novih propisa ili pak njihovog namernog „zaobilaženja“ je bilo na pretek, pa se dešavalo i da su pojedini direktori pokušavali svesti radničke savete „na savetodavne organe direkcije“ ili su im pak namenivali ulogu „sindikalne podružnice“. Samoupravljanje je međutim imalo i svoje vanzakonske granice. Samoupravljanje nije isključivalo uplitanje Partije i nametanje partijskih interesa, pa je Aleksandar Ranković u svom referatu na VI kongresu Partije (1952) napao „nepravilna shvatanja“ socijalističke demokratije, ukorivši „neke partijske organizacije“ da su se „pasivno odnosile prilikom izbora radničkih saveta“. Iako je Ustavni zakon iz 1953. godine predvideo da sva vlast pripada „radnom narodu“,

centralizam je u mnogome ugrožavao, a ponekad i obesmišljavao samoupravljanje i nadležnosti radničkih saveta. Mešanje partijskog vođstva u rad radničkih saveta objašnjavalo se višim interesima, pa se tako na Drugom plenumu Centralnog komiteta Saveza komunista Srbije, održanom novembra 1955. godine, moglo čuti i sledeće: „Mi se danas sve više susrećemo sa pojavom da se moramo boriti protiv mnogih odluka koje donose radnički saveti i organi upravljanja u preduzećima koje su zasnovane na zakonima i zakonskim propisima, ali u suštini ne odgovaraju interesima našeg razvitka, naše borbe.“

Iako se do početka 1960-ih godina samoupravljanje suočavalo sa brojnim izazovima, pre svega zbog etatističkog upravljanja ekonomijom, mini privredna reforma (1961) a naročito novi Ustav (1963) dodatno su afirmisali ulogu i značaj samoupravnog sistema. Ovim najvišim pravnim aktom SFRJ je definisana kao savezna država „dobrovoljno ujedinjenih i ravnopravnih naroda i socijalistička demokratska zajednica zasnovana na samoupravljanju.“ (Dimić 2001: 376). Samoupravljanje u proizvodnji i drugim delatnostima je postavljeno kao „neotuđivo pravo zajemčeno Ustavom“, a rad je proglašen jedinim izvorom materijalnog i društvenog položaja čoveka. Ipak, stvarna moć i uticaj „radnog naroda“ na rukovođenje preduzećima bila je daleko od zakonodavnog ideala. Duboka ekonomska i politička kriza, porast nacionalizma i smena reformski orijentisanih političkih rukovodstava koja su se zalagala za ekonomsku i političku decentralizaciju Jugoslavije početkom 1970-ih, doveli

su do zaustavljanja demokratizacije društva. Političke čistke i inaugurisanje nove, kruche politike Partije osetilo se i u privredi. Tito je optužio liberale da su „tehno-menadžerskoj eliti prepustili da vodi privredu i veliki deo političkog sistema, posebno na republičkom nivou“. Stoga je, prema shvatanjima Tita i Kardelja, trebalo eliminisati tehno-menadžere i osnažiti ulogu samoupravljača u privredi. Novim Ustavom (1974), a naročito Zakonom o udruženom radu (1976), samoupravljanje je još jednom afirmisano. Osnovna organizacija udruženog rada (skraćeno OOUR) je postala osnovna ekonomska jedinica, a preduzeća su iscepkana na manje delove. Novi sistem je imao nesagledive posledice – birokratija je neprestano rasla, mnogi iskusni direktori su otpušteni, a nepotrebni pregovori i diskusije u okviru preduzeća su odnosili previše vremena. Štaviše, ni ova reforma nije vratila radnike na čelo preduzeća. Socijalistički savez radnog naroda Jugoslavije je kontrolisao izbor kandidata za radničke savete, a sve dublja politička i ekonomska kriza onemogućavala je svaki konstruktivni razgovor o privredi, pretvarajući ga u žestoku nacionalističku debatu. Nesvesni dubine ekonomskog ponora 1980-tih godina, samoupravljači širom Jugoslavije su uglavnom odlučivali da profit koriste za povećanje plata, a ne za poboljšanje produktivnosti. U slučajevima kad je trebalo smanjiti broj zaposlenih, radnički saveti su radije otpuštali stručnjake i inženjere, nego nekvalifikovane radnike.

Polutani

Ubrzanu posleratnu industrijalizaciju pratilo je i zapošljavanje polutana – nekvalifikovanih poluseljaka–poluradnika po fabrikama i preduzećima. Promena socijalne strukture stanovništva za koju se zalagala Partija, u praksi se svela na uključivanje seljaka u privredu, ali ne i na njihovo preseljenje u gradove. Na njihov ostanak na selu uticala je, pored patrijarhalne vezanosti za zemlju i zemljoradnju još jedna važna činjenica. Broj stanova u gradu je bio nedovoljan, gradska infrastruktura preopterećena, a život daleko skuplji nego na selu. Mentalitet novopečenih radnika–seljaka se nije lako mogao izmeniti, tim pre što su mnogi od njih bili spremni da se zadrže u ovom svojevrsnom „prelaznom stanju“ dokle god su živi. Česta bolovanja, niska produktivnost i slaba iskorišćenost radnog vremena, izostajanje zbog slava, praznika, svadbi i drugih svetkovina, a posebno u jeku poljoprivrednih radova, rečito su govorili o odnosu polutana prema industriji. Oni su pre svega sebe videli kao seljake pa je bilo teško razbiti shvatanje „da posle rada u preduzeću treba da rade u vinogradu ili na nekom drugom mestu“, jer je većina „prosto hitala“ da što pre stigne kući i obradi svoj sićušni posed. Karakterističan je bio primer seljaka–radnika, zaposlenog u cementari u Ralji (Srbija) koji je u vreme žetve noću radio u fabrici, a danju kosio pšenicu na imanju, što ga je toliko iznurilo da je od iznemoglosti i gladi pao u nesvest i završio u bolnici.

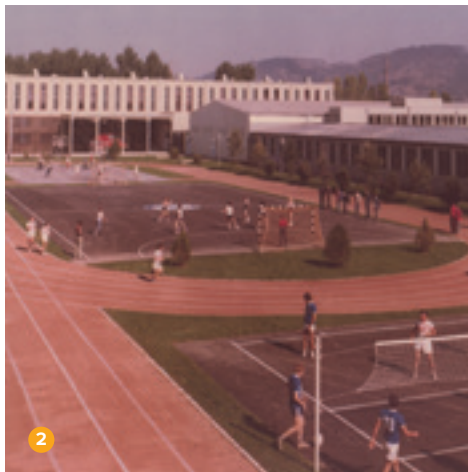
Državne vlasti su sve pojave u društvu, pa i nagli porast broja mešovitih domaćinstava na selu, analizirale i sagledavale kroz partijsku ideološku optiku. Mnogo više od kvaliteta, stručnosti i zalaganja poluradnika – poluseljaka na poslu, Partiju je zabrinjavala njihova neuključenost u rad društvenih organizacija i radničkih saveta. Nerazvijena gradska infrastruktura onemogućavala je veće migracije ka gradovima, pa je fenomen polu–seljaka polu-radnika (p)ostao jedno od obeležja jugoslovenske socijalističke privrede. Baš kao i u ostalim segmentima života, socijalistička modernizacija se zauzimala na pola puta, stvarajući konstantan osećaj provizornosti i privremenosti. U domenu privrednih kretanja u društvu, „privremeno“ uključivanje u industriju je zapravo postajalo stalno, mešovita domaćinstva na selu su opstajala godinama, pa je 1960. čak preko 40% svih zaposlenih radilo u gradovima, a živelo u selima. Ipak, u uslovima povećane socijalne mobilnosti, nekvalifikovani radnici sa sela postali su nosioci urbanizacije u svojim seoskim sredinama. Najveće promene stoga su bile vidljive u domovima polutana, seljaka–radnika, koji su brzo napuštali tradicionalna shvatanja, unapredivali svoje higijenske navike, donosili nove kulture na selo i napuštali dotadašnji način ishrane.

1. Iz albuma fotografija Fabrike gume i obuće „Borovo“, Hrvatska. Iz fonda Muzeja istorije Jugoslavije
2. Sportski tereni u kompleksu fabrike „Prvi maj“, Pirot, 1979. Iz albuma fotografija Industrije odeće „Prvi maj“, Muzej istorije Jugoslavije
3. Trpezarija fabrike automobila i motora „Tito“ u Sarajevu. Iz albuma fotografija fabrike automobila i motora „Tito“ u Sarajevu, Muzej istorije Jugoslavije
4. Odmor za vreme pauze u fabričkom parku, 1979. Iz albuma fotografija industrije odeće „Prvi maj“, Muzej istorije Jugoslavije
5. Biblioteka fabrike „Prvi maj“, Pirot, 1979. Iz albuma fotografija Industrije odeće „Prvi maj“, Muzej istorije Jugoslavije
6. Iz albuma fotografija Fabrike gume i obuće „Borovo“, Hrvatska. Iz fonda Muzeja istorije Jugoslavije

Uslovi rada

Uslovi rada radnika u prvoj posleratnoj deceniji bili su teški. Parolu o „brizi za ljude“, toliko često isticanu u partijskim govorima visokih funkcionera, permanentno je demantovala tumorna svakodnevica radnika. Preduzeća nisu ulagala ni najmanji napor da radnicima obezbede koliko toliko pristojne uslove stanovanja, pa se dešavalo da u provizornim radničkim barakama, koje mogu da prime najviše 25–30 ljudi, spava i 90 radnika. Ništa bolje od stambenih nisu bile ni radne prilike Jugoslovena zaposlenih u industriji. Uslovi u fabrikama su bili teški – proces proizvodnje primitivan, a nesreće česte. Prijave, zagušljive i tesne fabričke hale, bez dovoljno svetla i ventilacije, polupanih stakala, bez patosa, kupatila, toaleta, tuševa i umivaonica predstavljale su sumornu radničku svakodnevicu. Preduzeća su otvarana na prečac, često u nenamenskim prostorijama. Nebriga, zaostalost i neznanje su uzimali svoj danak – povrede, oboljevanje i nesreće su bili gotovo svakodnevna pojava. Livci su tako radili bez naočara, radnici koji su dolazili u dodir sa kiselinom bez rukavica i gumenih čizama, tuberkulozni bolesnici su radili sa zdravim radnicima, a bilo je i slučajeva da se zbog neispravne kanalizacije toaleti izlivaju po fabričkim halama. Na higijensko-tehničkoj zaštiti se štedelo, a neodgovorni su bili i sami zaposleni – u Trepči su odbijali da koriste zaštitne naočare, u Borskom rudniku maske, dok su radnici u niškoj štampariji farbu vadili rukama jer im je bilo mrsko da koriste rukavice!

U posebno nezavidnom položaju su se nalazile žene radnice koje su, sve do raspada Jugoslavije, uglavnom bile manje kvalifikovana, slabije plaćena i manje cenjena radna snaga. Masovno zapošljavanje žena, koje je država popularisala nakon rata kao deo svog zvaničnog programa, trebalo je da bude jedna od suštinskih potvrda izvojevanih prava žena. Podela na muške i ženske poslove se gubila, pa su žene počele obavljati i teške fizičke poslove.

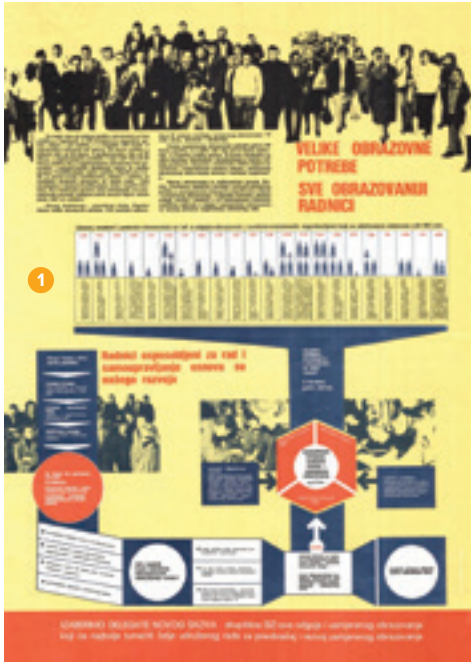
Postojeća društvena shvatanja, po kojima je najznačajnija uloga žene u porodici podizanje i vaspitavanje dece, bilo je teško promeniti, kao i duboko ukorenjenu praksu da sve poslove oko dece obavlja žena, čak i kada radi van kuće puno radno vreme. Zakonom predviđena briga o „materama i deci“ u praksi se gotovo nije ni osećala. U beogradskom preduzeću „Oktobarska sloboda“ radnice koje su na posao kasnile zbog dece, prebacivane su na mesta sa manjom zaradom i raspoređivane na „najgrublje poslove“, uz „objašnjenje“: „Radi šta znaš sa decom“. Uprkos kampanji za otvaranje dečijih vrtića čak i po selima, fabričke radnice su morale da se snalaze kako su znale i umele – vodile su decu u preduzeće i tamo ih zatvarala u jednoj sobi, ili su ih ostavljale susedima i mlađoj deci na čuvanje. Država je pokušavala da uspostavljanjem odgovarajućih ustanova pruži pomoć zaposlenoj ženi-majci u čuvanju, podizanju i vaspitavanju dece i olakša joj protivurečan položaj u kome se našla razapeta između tradicionalne uloge u porodici i nove društvene uloge zaposlene žene. Uredba o jaslama i dečjim vrtićima, kojom se obavezuju preduzeća, ustanove i organizacije da otvore jasle i dečje vrtiće za decu svojih radnica, ukoliko u preduzeću ima preko dvadesetoro dece kojoj su te ustanove

potrebne, doneta je 1948. godine. Naredne godine doneta je i Uredba o zaštiti trudnih žena i majki dojlja koja garantuje ženama 90 dana plaćenog odsustva, svaka 3 sata prekid rada zbog dojenja deteta do 6 meseci starosti, kao i mogućnost skraćenog radnog vremena. Do izlaska Uredbe o izdržavanju dečijih ustanova, kapacitet obdaništa je bio nedovoljan, da bi od 1951. godine, usled smanjivanja socijalnih davanja i prebacivanja finansiranja dečijeg boravka u vrtićima na roditelje, njihov broj počeo naglo opadati. Stoga su često u radno vreme, sasvim mala deca ostavljena bez ikakvog nadzora, prepuštena sama sebi i ulici. Štaviše, prilikom otpuštanja, preduzeća su mnogo češće otpuštala žene, pa je u periodu 1949–1952. godine broj zaposlenih žena opao za 29%, a muškaraca za svega 9%. Otpuštanja je bilo i čak i u onim granama koje su slovile za tradicionalno „ženske“, pa je samo u Beogradu, u prvom tromesečju 1952. godine, iz trgovine i ugostiteljstva otpušteno 60% više žena nego muškaraca.

Modernizacija proizvodnje, povećanje broja kvalifikovanih radnika i veća ulaganja u higijensko-tehničku zaštitu, naročito 1960-ih i 1970-ih godina, u mnogome su uticale na popravljanje radnih prilika Jugoslovena. Podizane su moderne fabričke hale, nestale su

provizorne radničke kolonije, a preduzeća su sve više vodila računa o zdravlju i odmoru zaposlenih. Žene su postale sve kvalifikovanije i emancipovanije, a sveobuhvatna modernizacija društva uticala je na delimičnu promenu mišljenja o kvalitetu i produktivnosti ženske radne snage. Međutim, gledano na duže staze, zapošljavanje nekvalifikovanih radnika u socijalističkoj industriji skupo je stajalo državnu kasu. Relativno niska produktivnost, učestale nesreće na radu i stalna bolovanja su dodatno podizali troškove proizvodnje.

1. Plakat „VELIKE OBRAZOVNE POTREBE – SVE OBRAZOVANIJI RADNICI“, Zagreb, Hrvatska, 1981. 100x70 cm. Iz fonda Muzeja za umjetnost i obrt

2. Trostruka udarnica fabrike pletiva „Moravia“ i nositeljka Ordena rada Matilda Baruh u školi za usavršavanje radnika, 1947. Iz fonda Muzeja istorije Jugoslavije

3. Sa nastave u Višoj školi za ekonomiku domaćinstva, Zemun, 1957. Iz fonda Muzeja istorije Jugoslavije

4. Radnički univerzitet Beograd, 1955. Iz fonda Muzeja istorije Jugoslavije

5. Kurs za radio-amatere, 1952. Foto: Vlastja Simončič. Iz fonda Muzeja novije istorije Slovenije

6. Radničko sveučilište „Moša Pijade“, Zagreb, 1964. Iz fonda Muzeja istorije Jugoslavije

7. „U čitaonici za časopise i štampu...“, Zagreb, 1962. Iz albuma fotografija Radničkog sveučilišta „Moša Pijade“, Muzej istorije Jugoslavije

8. „Za naše radnike – željne znanja – učenje predstavlja zadovoljstvo“, Zagreb, 1962. Iz albuma fotografija Radničkog sveučilišta „Moša Pijade“, Muzej istorije Jugoslavije

Doškoloavanje radnika

Nizak obrazovni nivo stanovništva i ogroman broj nekvalifikovanih radnika pridošlih sa sela teško su opterećivali jugoslovensku industriju, čineći je slabije produktivnom i slabo konkurentnom. Iz ekonomskih, političkih, ali i ideoloških razloga, vlasti su pokušale da podignu obrazovnu i kvalifikacionu strukturu odraslog stanovništva putem kratkoročnih kurseva. Ovakvi tečajevi su organizovani svuda – u preduzećima, na radničkim univerzitetima, obaveznom odsluženju vojnog roka, radnim akcijama i slično. U prvim godinama po oslobođenju, seosku omladinu su posebno privlačili kursevi za upravljanje traktorima i mašinama, dok su nekvalifikovani radnici po fabrikama najradije birali kvalifikacije za rad na onim mašinama na kojima su već bili angažovani. Razlike u zaradama između nekvalifikovanih i kvalifikovanih radnika su od kraja 1950-ih godina postale znatne, pa su

finansijske (ne)prilike, mnogo više nego želja za znanjem predstavljale mnogima glavni motiv za doškoloavanje. Kursevi su najčešće trajali tri ili četiri meseca, što je bilo nedovoljno za ozbiljnije izučavanje zanata. Na ovaj način stečene kvalifikacije nisu mogle mnogo uticati na poboljšanje produktivnosti rada. Produbljiavanje društvenih nejednakosti, bolji društveni položaj i veći ugled službenika, ali i finansijsko favorizovanje službeničkih zanimanja (čak i u slučajevima kada se radilo o ljudima koji su imali iste kvalifikacije kao i radnici), predstavljali su podsticaj da se sve više seoske omladine, ali i kvalifikovanih radnika, opredeljuje za daktilografske, knjigovodstvene i slične kurseve, u nadi da će na taj način doći do veće plate, ali i pojedinih društvenih privilegija (npr. boljeg stana). Iako su kursevi predstavljali najbrži i najlakši način za sticanje kvalifikacija, u Jugoslaviji su postojale i posebne ustanove

za obrazovanje odraslih: škole za opšte obrazovanje radnika u trajanju 2–3 godine koje su pohađali svi oni koji nisu završili osnovnu školu, gimnazije za odrasle (u trajanju od dve godine), kao i škole za seosku omladinu (nastava se odvijala dve godine u zimskom periodu). Doškoloavanje je omogućeno i na radničkim i narodnim univerzitetima, ali i u centrima za povećanje produktivnosti. Štaviše, sve škole i fakulteti su, u slučaju potrebe, morali otvoriti posebna odeljenja za odrasle i za njih posebno organizovati seminare, konsultacije i ispite. Iako je obim i kvalitet znanja stečen putem vanredne nastave bio daleko od idealnog, doškoloavanje je omogućilo mnogim Jugoslovenima da relativno brzo unaprede svoj materijalni, a u krajnjoj instanci i društveni položaj.

Nezaposlenost

Krajem 1951. i početkom 1952. pojavili su se i prvi znaci nezaposlenosti, pre svega u velikim gradovima. Bez posla su najviše bili mladi, kao i nekvalifikovani radnici. Međutim, „prikriivenih viškova radne snage“ je bilo po mnogim preduzećima, a njihovo otpuštanje odlagano je „na intervenciju narodnih odbora, sindikata ili drugih društvenih organizacija“. Iako je situacija bila daleko od dramatične, vlasti su pokušavale da izvesnim merama ublaže besposlicu. Materijalnim obezbeđenjem koje je nezaposlenima garantovalo polovinu poslednje mesečne plate obuhvaćen je minimalan broj radnika, a Josip Broz Tito je objašnjavao da nezaposlenosti ne sme biti, ali da zemlja može imati „izvjesnu rezervu radne snage koja će moći da živi, ali koja mora da ide onog

trenutka tamo gde se ukaže potreba. Mi damo platu tim ljudima. Za mene ne bi bio nikakav problem ako bi imali i 50 000 rezervne radne snage na plati“. Oktobra 1956. godine, oprezno i stidljivo, u Saveznom izvršnom veću razmatrane su mogućnosti „izvoza“ prekobrojnih radnika u inostranstvo, budući da su se francuski i luksemburški zvaničnici obraćali jugoslovenskim vlastima tražeći jeftinu i pretežno nekvalifikovanu radnu snagu. Politički razlozi i briga za ugled socijalističke zemlje u svetu usporile donošenje odluke o rešavanju nagomilanih ekonomskih i socijalnih problema prelivanjem nekvalifikovane seoske radne snage na Zapad sve do 1963. godine.

Nagomilane ekonomske probleme i rastuću nezaposlenost nije uspela da reši ni privred-

na reforma iz 1965. godine. Napuštanje centralističkog modela upravljanja ekonomijom, drastično redukovanje uloge države u investiranju, racionalizovanje spoljne trgovine i povećavanje privrednog preduzetništva nije učinilo jugoslovensku ekonomiju rentabilnijom i konkurentnijom. Loši uslovi života, inflacija, otpuštanja i veliki broj nezaposlenih predstavljali su podsticaj za iseljavanje mladih u zemlje Zapadne Evrope, ali i pogodovali produblivanju političke nestabilnosti u zemlji. Posrtanje jugoslovenske ekonomije pratilo je i stalno povećanje broja nezaposlenih pa je 1985. godine na posao čekalo više od milion Jugoslovena (Krempston 2003: 204).

Gastarbajteri

Relativna agrarna prenaseljenost, siromaštvo, nerazvijenost industrije, a katkad i želja za avanturom bili su glavni razlozi zbog kojih je jugoslovenski prostor i u vremenu pre Drugog svetskog rata predstavljao područje sa koga se često i rado odlazilo. Rat i kruto kopiranje sovjetskog modela industrijalizacije zaustavili su na kratko migracijska kretanja. Relativna liberalizacija sistema do koje je došlo polovinom 1950-ih godina, preseljenje velikog broja nekvalifikovanih radnika iz sela u gradove, ekonomska kriza i pojava nezaposlenosti, kao i nizak životni standard i stambena oskudica predstavljali su samo neke od činilaca koji su presudno uticali da se Jugosloveni, u potrazi za poslom i boljim životom, počnu iseljavati u zemlje Zapadne Evrope – najviše u Saveznu Republiku Nemačku, Austriju, Francusku i Švajcarsku. Država se prema ovim migracijskim procesima nehajno odnosila, pa do 1963. godine nije bilo organizovanog upućivanja na rad, niti međudržavnih ugovora koji bi ovo pitanje regulisali. Jugosloveni su na Zapad odlazili stihijski, po preporuci prijatelja i rođaka, često i bez putnih isprava. „Težnja da se ostvari što veća zarada i nabavi automobil, televizor i drugo, nagoni naše ljude da traže zaposlenje u inostranstvu bez obzira na teškoće“, ocenjivale su vlasti. Odlazilo se posredstvom raznih lica ili firmi, sa garantnim pismima za posetu ili rad koja su se u najvećem broju slučajeva kupovala za sedamdesetak dolara. Strane firme su otvoreno tražile jeftinu radnu snagu u Jugoslaviji, pa su neretko oglašili sa ponudama za posao bili objavljivani u domaćim listovima, ali i na oglasnim tablama pojedinih ambasada. Budući da se sve veći broj Jugoslovena odlučivao da zaposlenje, bilo privremeno ili stalno, potraži u inostranstvu, vlasti su, počev od 1963. godine, nastojale da usmeravaju i kontrolišu migracijske procese u skladu sa

privrednim potrebama zemlje. Odliv nekvalifikovanih radnika u zapadne zemlje je smatran poželjnim budući da jugoslovenska privreda pritisak neobrazovanih radnika pridošlih sa sela jednostavno nije mogla da apsorbuje. Sa druge strane, vlasti su se nadale da će ovakvi radnici na radu u zapadnoevropskim zemljama steći izvesna znanja i veštine, pa će moći da se, po eventualnom povratku u zemlju, lakše uključe u privredu.

Apsolutni rekord predstavlja 1973. godina u kojoj se 1 100 000 Jugoslovena nalazilo na radu u inostranstvu. Država je od gastarbajtera imala velike koristi, budući da su migranti trećinu neto zarade, odnosno 2/3 ušteđevine, slali u Jugoslaviju. Devizne doznake su predstavljale samo najvidljiviji, ali ne i jedini vid ekonomske koristi. Prilikom dolaska na odmor, radnici su menjali devize i za njih kupovali robu, a neretko su ulagali i u izgradnju komunalnih i infrastrukturnih objekata u svom kraju. Država je u gastarbajterima videla i glavne interesente za tehničku robu i automobile, inače nekonkurentne na zapadnim tržištima. Stoga su zaštitnim carinama i povoljnim kursom dinara prema stranoj valuti odvrćali radnike od kupovine aparata u inostranstvu, budući da su ih za istu svotu novca mogli kupiti i u svojoj zemlji. O masovnosti odlaska Jugoslovena u inostranstvo šaljivo je pisao Svet: „Kada bi Jugosloveni, po dogovoru, prestali da sviraju, Nemce ne bi imao ko da uveseljava, jer više od polovine muzičkog sastava Zapadne Nemačke sačinjavaju naši zemljaci, među kojima i 40 istaknutih simfonijskih muzičara. Oni sviraju na radiju i televiziji, u poznatim hotelima ili u malim lokalima u predgrađima Minhena, Štutgarta, Kelna“. Iseljenička stvarnost je bila daleko od ružičaste – nepoznavanje jezika, drugačiji obrasci ponašanja i relativno nizak kulturni nivo otežavali su i onemogućavali integraciju

u novu zajednicu. Najveći problem je bio kolektivni smeštaj radnika u drvenim barakama nekadašnjih logora, neretko opasanim bodljikavom žicom, namenjenim za smeštaj stranih radnika koji su time izolovani. Svakodnevni život se svodio na rad i zadovoljenje osnovnih potreba. Nedovoljan broj jugoslovenskih klubova i zabavnih sadržaja učinio je železničke stanice sastajalištima gde su jugoslovenski radnici odlazili vikendom samo da bi čuli svoj jezik, kupili novine iz domovine i ublažili nostalgiju. Na stanicama su se razmenjivale vesti iz zavičaja, slala se pisma i novac, ali i kupovale švercovane cigare. Od 1970-ih se u Austriji i Nemačkoj masovno otvaraju jugoslovenski restorani u koje se išlo subotom da bi se slušala narodna muzika, jela jugoslovenska hrana i sklapala nova poznanstva.

Kako su ekonomije razvijenih zapadnoevropskih zemalja do polovine 1970-ih godina apsorbovale željeni broj stranih radnika, strana preduzeća su se polako zatvarala za (nekvalifikovanu) radnu snagu iz Jugoslavije i drugih zemalja. Ekonomska kriza uslovljena skokom cena nafte 1973. godine i pooštavanje propisa koji su regulisali položaj stranih radnika, podstakli su veliki broj Jugoslovena da se vrate u domovinu. Međutim, veliki broj migranata je u zemljama Zapadne Evrope ostao trajno nastanjen, pogotovu ako bi uspeali da presele celu porodicu, za šta je jedan od uslova bio da raspolažu stambenim prostorom. Ipak, najveći broj je čeznuo za povratkom zbog čega su ulagali teško zarađeni novac u nefunkcionalne i nepotrebno velike kuće u rodnom selu nadajući se da će u njima jednog dana živeti, ali i takmičeći se sa komšijama i pokazujući okolini koliko su uspešni.

1. „Kao koferi po svijetu...“, 1972. Iz albuma fotografija Kluba Jugoslovena „Jedinstvo“ u Beču, Muzej istorije Jugoslavije
2. „Vozovi za zavičaj“, 1972. Iz albuma fotografija Kluba Jugoslovena „Jedinstvo“ u Beču, Muzej istorije Jugoslavije
3. „Kako se provode jugoslovenske Bečlije“, 1972. Iz albuma fotografija Kluba Jugoslovena „Jedinstvo“ u Beču, Muzej istorije Jugoslavije
4. Radnici iz Jugoslavije u Austriji, 1972. Iz albuma fotografija Kluba Jugoslovena „Jedinstvo“ u Beču, Muzej istorije Jugoslavije

5. „Radnici su prepušteni sami sebi“, 1972. Iz albuma fotografija Kluba Jugoslovena „Jedinstvo“ u Beču, Muzej istorije Jugoslavije
6. „Jugosloveni u inozemstvu! Kupujte bez carine – brzo – jeftino“. Informativni nedeljnik *Vjesnik u srijedu (VUS)*, 1965.
7. „Jugosloveni u inozemstvu! Kupujte brzo, jeftino i bez carine!“. Informativni nedeljnik *Vjesnik u srijedu (VUS)*, 1965.
8. „Očekujemo vaše devizne uplate“. Informativni nedeljnik *Vjesnik u srijedu (VUS)*, 1971.

„Kva kafar
za arševu“

ČARINSKI DVJETI

Mislimo li na
vremenu kad smo
košerom

1

**SMANJITE
ČARINU
I – ETO NAS**

**VOZOVİ
ZA ZAVIČAJ**

2

**Po svaku cenu
kući!**

**TAMO GDE POŠTU
PRAVIMO UPAKE – NARUČUJEMO USTU
U – BAKO SE PRONOSI
JUGOSLAVENSKO REŠENJE!**

VESELA NOĆ

**ONLADINCI
RADNICI U EVROPI**

3

**TAZONČA
KAMARU**

**ŠKOLJANČIĆA
KIFRO**

**Radnici iz
Sovjeta**

4

**STRANI RADNICI
UNAPREĐUJU RAZVOJ
Rusije**

Kolika radnja
daje, a kolika
vrednost!

5

**RADNICI SU
PREPUŠTENI SAMI SEBI**

**JUGOSLAVENI
U INOZEMSTVU!**

KUPUJTE
bez carina – brzo – jeftino

6

**Generalna se bolnica
od 25 kupa**

PIZ

Generalna se bolnica od 25 kupa

7

JUGOSLAVENI U INOZEMSTVU! KUPUJTE BEZ CARINA I BRZO I JEFTINO!

PIZ

Generalna se bolnica od 25 kupa

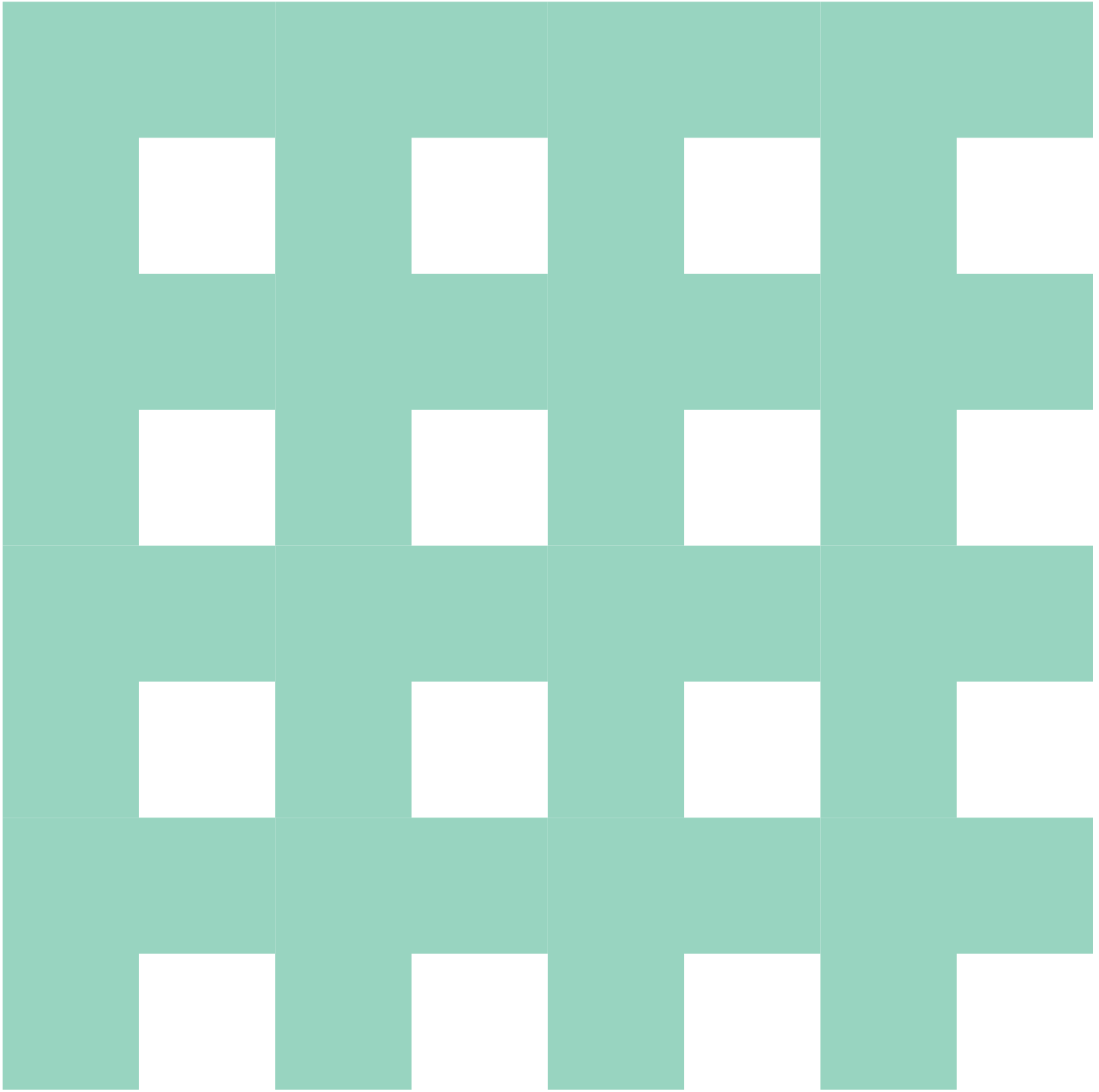
8

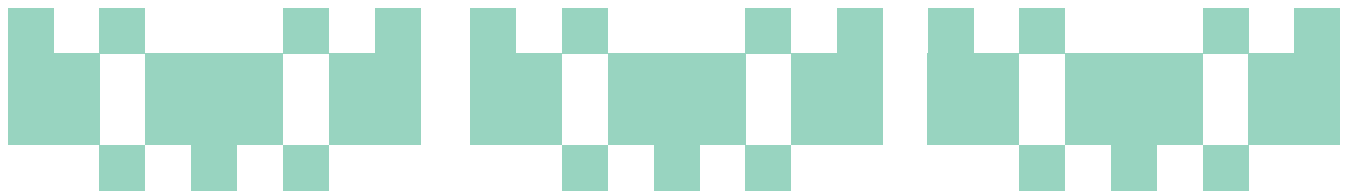
**očekujemo
vaše
devizne
uplate**

UNIS

DEVIZNA MREŽNA (KURSEVA) MREŽA

UNIS

krov nad glavom

Stanogradnja

Ivana Dobrivojević

Ratna razaranja i stalni priliv stanovništva u gradove, teško su opteretili stambeni fond. Stambena beda se iz godine u godinu povećavala, budući da tempo gradnje nije bio dovoljan čak ni da održi stambeni standard na istom nivou. Na jednog Beograđanina je 1953. godine dolazilo 9,9 kvadratnih metara stambene površine, što je bilo daleko ispod evropskih standarda koji su iznosili između 15 i 23 kvadratna metra, ali i prilika u Ljubljani (14,4), Zagrebu (12,4) i Sarajevu (10,7). Delimično odustajanje od industrijalizacije po svaku cenu, promena investicionih prioriteta i veća ulaganja u životni standard doveli su do veće gradnje. Krajem 1955. godine je uveden doprinos od 10% za stambenu izgradnju koji su morale da plaćaju „privredne organizacije, ustanove, državni organi, društvene i zadružne organizacije kao i druge osobe koje zapošljavaju tuđu radnu snagu“. Novac je služio za gradnju društvenih stanova koji su ustupani zaposlenima na trajno korišćenje, a mogli su se i nasleđivati kroz stanarsko pravo. Simbolična stanarina koja je naplaćivana nije bila dovoljna ni za održavanje ni za amortizaciju stambenog fonda. Uprkos znatnim investicijama u stanogradnju, prema uporednoj međunarodnoj statistici između 14 evropskih država, Jugoslavija je po broju izgrađenih stanova na 1 000 stanovnika 1961. godine bila treća sa kraja, u periodu 1962–1964 pretposlednja, da bi 1965. i 1966. opet postala treća sa kraja. Kako stanogradnja nije mogla da prati tempo migracija, naročito ka velikim gradovima, stambena beda je bila evidentna. Prema podacima iz 1969. godine, u Beogradu je na svakog stanovnika dolazilo 12 kvadratnih metara stambenog prostora, što je i dalje bilo nedovoljno. Uprkos naporima države da prevaziđe stambenu krizu, ona je i dalje bila akutna. Prema procenama iz 1984. godine, u Beogradu je hronično nedostajalo oko 50 000 stanova.

Pri dodeli stanova viši društveni slojevi su favorizovani na uštrb radnika, budući da su rukovodioci, stručnjaci i službenici, u odnosu na svoju procentualnu zastupljenost, češće bili nosioci stanarskih prava. Paradoksalno, nedovoljan obim stanogradnje otvorio je put socijalnoj segregaciji u gradovima. Tako je stanovništvo sa visokim, višim i srednjim stručnim obrazovanjem živelo u centralnim gradskim opštinama dok su radnici živeli uglavnom na periferiji. Istraživanja sociologa su tako pokazala da „što je jedno novo naselje ili stambena zgrada kvalitetnije, potpunije i bolje opremljena i bolje locirana to su i njeni stanari po društvenom položaju moćniji i bogatiji“ (Vujović 1990: 83). Ipak, stambena kriza nije pogađala samo radništvo, već i pripadnike srednjih slojeva. Naime, da li će nečije stambeno pitanje biti rešeno ili ne u mnogome je zavisilo od ekonomske jačine preduzeća: ona uspešnija i solventnija izdvajala su više novca za stanogradnju. Neusaglašenost procesa industrijalizacije i urbanizacije sa jedne strane, i tempa stanogradnje sa druge, dovela je i do bujanja divlje gradnje, pa je 1967. godine utvrđeno da se u gradovima sa više od 100 000 stanovnika na jednu legalnu stambenu zgradu podigne i jedna nelegalna (Vujović 1990: 50-51).

Infrastruktura u stanovima

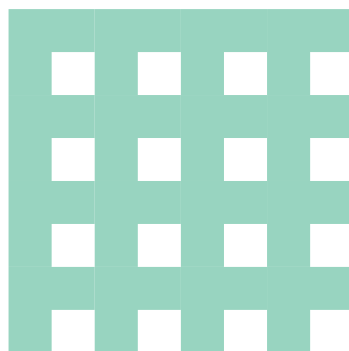
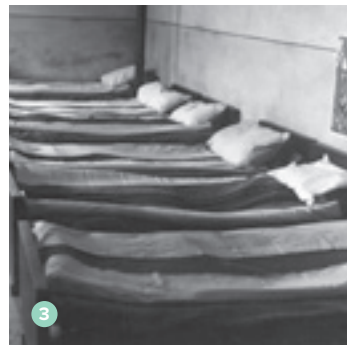
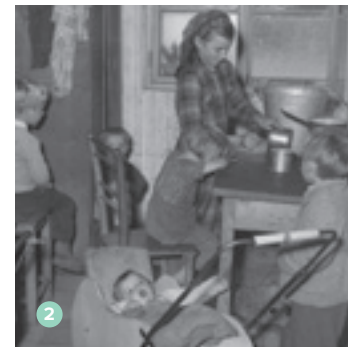
Ivana Dobrivojević

Jedan od najtežih i gotovo nerešivih problema naglo naraslih socijalističkih gradova bila je dramatična oskudica stanova. Nedostatak osnovnog životnog prostora presudno je uticao na kvalitet i kulturu življenja, doprinio je daljoj ruralizaciji gradova, ali i ugrožavao privatnost velikog broja građana. Do pred kraj 1950-ih godina građeni su loši, nefunkcionalni i do pola nedovršeni stanovi. Po rubovima gradova nicala su nova naselja, obično bez struje, vode, prosečenih ulica i najnužnije infrastrukture. Težnja da se površina stana što više smanji, kratki rokovi projektovanja i neiskustvo projektanata uticali su na to da stanovi, čak i oni prestonički, budu neudobni i nekomfortni. Lokacije su birane nasumično, gradovi su rasli u širinu više nego što je bilo nužno, a nikakva pažnja nije pridavana ni orijentaciji zgrada u odnosu na strane sveta i pravac najjačih vetrova. Partijska shvatanja o potrebi rasterećivanja žene u domaćinstvu radi njene aktivnije uloge u privredi i izgradnji socijalizma, svoj izraz su dobijala i u projektovanju, pa su arhitektae, zbog uštede na prostoru, projektovali sasvim male kuhinje i ostave, verujući da će se ishrana porodice uglavnom odvijati u menzama. Stambeni standard u zemlji je bio prilično nizak – 1954. godine 30,2% svih stanova je bilo bez kuhinje, 83% bez kupatila, a 71,2% bez vodovoda (SGJ), ali useljavanje u napola dovršena i izolovana naselja za mnoge Jugoslovene nije značilo i pogoršanje, već i onako dovoljno loših, životnih uslova.

Ubrzana urbanizacija, veća ulaganja u stanogradnju i poboljšanje životnog standarda uticali su na to da infrastruktura u stanovima iz decenije u deceniju postaje sve savremenija. Građena su moderna, uređena naselja, okružena školama, vrtićima i prodavnicama, ali često bez pratećih kulturnih sadržaja. Sa druge strane, veliki pritisak na gradove uticao je na migrante da se, kako je primetio gradonačelnik Beograda Branko Pešić, „smeštaju bilo gde, uvlače bilo kuda. Poneko dobije stan, ali to je najmanji procenat. Veliki broj je međutim prinuđen da se smesti u podrumima, u nehygienjskim stanovima i barakama. A ko to još nije video treba obavezno jednom da pogleda kako to izgleda... To više nema ni u Africi“ (Čalić 2013: 260).

Iako je u socijalizmu stambeni standard najvećeg broja građana značajno unapređen, Jugoslavija se 1984. godine, u poređenju sa ostalim evropskim zemljama, nalazila na začelju liste kako u pogledu broja stanova na 1 000 domaćinstava, površine stana i broja soba u stanu tako i u pogledu opremljenosti stana odgovarajućim instalacijama (Vujović 1990: 100)

1. Nove stambene zgrade za radnike fabrike „Viskoza“, Loznica. Iz fonda Muzeja istorije Jugoslavije
2. Nove zgrade kraj Vardara, Skoplje, 1959. Iz fonda Muzeja istorije Jugoslavije
3. Pogled na stambene zgrade s gradilišta budućeg Doma mladosti, Pula, oko 1977. Foto: Dušan Čurić. Iz fonda Povijesnog i pomorskog muzeja Istre
4. Nova stambeno-poslovna zgrada pored marketa na Verudi, Pula, 1976. Foto: Dušan Čurić. Iz fonda Povijesnog i pomorskog muzeja Istre
5. Stambena zgrada preduzeća „Tomos“ u Kopru, 1960. Iz fonda Muzeja istorije Jugoslavije
6. Plakat „CHROMOS“ fabrika boja i lakova Zagreb, 1953. Autor: Milan Vulpe. Iz fonda Muzeja za umjetnost i obrt

1. Stambena kolonija u Jablanici, 1955. Iz fonda Muzeja istorije Jugoslavije
2. Radnički stanovi, Ljubljana, 1954. Foto: Jože Divjak. Iz fonda Muzeja novije istorije Slovenije
3. Spavaća soba u kolektivnim radničkim stanovima, 1955. Iz albuma fotografija izgradnje Novog Beograda, Muzej istorije Jugoslavije
4. U radničkoj baraci graditelja stanova, Pula, 12. decembar 1975. Foto: Dušan Čurić. Iz fonda Povijesnog i pomorskog muzeja Istre

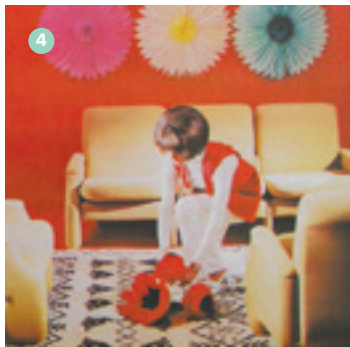
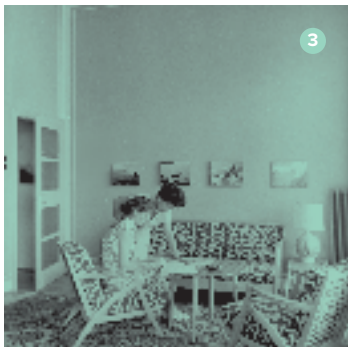

Uređenje stana

Igor Duda

Zamah u novogradnji s više desetaka tisuća novih stambenih jedinica svake godine značio je poboljšanje životnih uvjeta jer novi su stanovi, iako i dalje često skućeni i skromni, bili infrastrukturno bolje opremljeni. Spoj na vodovodnu i električnu, sve češće i na plinsku mrežu i toplanu, a potom i telefonski priključak činili su od stanova i kuća udobnije mjesto za život. Selidba u novi stan bila je jedan od najvažnijih događaja u životu, no tada su tek počinjale brige oko unutarnjeg uređenja. Izbor namještaja, tapeta ili boje za zidove, podnih obloga, tapisona i tepiha ovisio je o ponudi, blizini granice, proračunu i osobnom ukusu. Istraživanja su početkom 1980-ih pokazivala da se poslije pokušstva najviše pažnje pridavalo zastorima, a slijedili su zidne tapete, tepisi, svjetiljke, slike, prekrivači za krevet i sobno bilje.

Domaća drvena industrija bila je prilično dobra potpora u opremanju stana, bilo sa svojim masivnim i rezbarenim proizvodima od hrastovine, bilo s minimalističkim i višebojnim elementima. U središtu pozornosti bio je dnevni boravak kao nova soba koja je trebala poslužiti okupljanju obitelji u ugodnom druženju i praćenju televizijskoga programa. Trosjed, fotelje, stolić, masivni regal s televizorom, kompletima knjiga, pićem i kristalnim čašama te tepih i sobna biljka bili su uobičajena oprema za dnevni boravak kao novo središte svakoga kućanstva. Kuhinju su uređaji pretvorili u malu kućnu tvornicu koja funkcionira po modelu tvorničke trake za čuvanje i obradu prehrambenih namirnica. Novost su bili viseći zidni elementi američkoga tipa

1. Drvena industrija, Ljubljana, maj 1952. Foto: Božo Štajer. Iz fonda Muzeja novije istorije Slovenije

2. Proizvodi Industrije nameštaja „20. oktobar“, 1961. Iz albuma fotografija drvne industrije Beograd, Muzej istorije Jugoslavije

3. Dom, Ljubljana, avgust 1950. Foto: Marjan Pfajfer. Iz fonda Muzeja novije istorije Slovenije

4-5. Reklama za moderne garniture za sedenje, Meblo, Nova Gorica. Informativni nedeljnik *Vjesnik u srijedu (VUS)*, 1970.

1. Slušanje tranzistora sa petrolejkom, Dolenjska oblast, Slovenija. Foto: Edi Šelhaus. Iz fonda Muzeja novije istorije Slovenije

2. Stanovnici Velebita gledaju direktan prenos spuštanja na Mesec. Magazin *Start*, 1969.

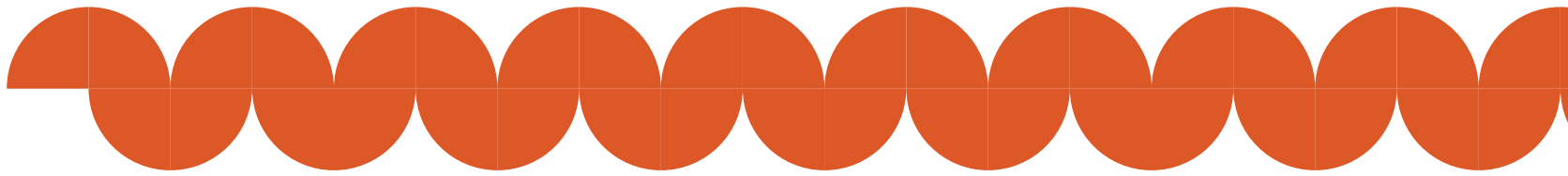
3. Tlocrt seoskog dvorišta, *Knjiga za svaku ženu*, Zagreb, 1977.

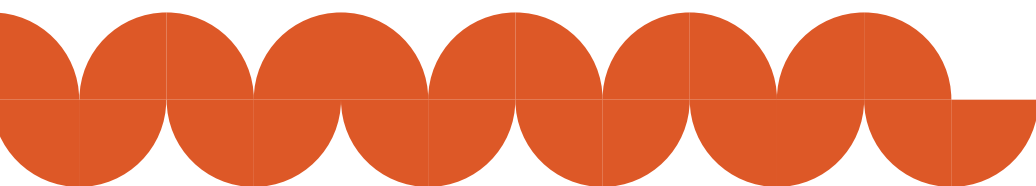
Kuće na selu

Ivana Dobrivojević

Istorijske okolnosti, prirodno-geografske odlike, stepen ekonomske razvijenosti, nivo prosvetnosti, blizina gradova, ali i broj srednjoškola, studenata, pa čak i radnika – polutana, presudno su uticali na kulturu življenja na selu. Stoga su regionalne različitosti i neujednačenosti u pogledu životnog stila seljana bile ogromne. Kvalitet življenja je, po pravilu, opadao kako se išlo od severa ka jugu i od zapada ka krajnjem istoku, a plodni ravničarski krajevi su bili napredniji od brdsko-planinskih. Izuzetaka je bilo, pa se u kolonističkim selima u Vojvodini, i čitavu deceniju po preseljenju, živelo daleko primitivnije nego u starosedelačkim. Sve do kraja 1950-ih godina u većini jugoslovenskih sela se živelo teško. Bedni stambeni uslovi, komunalna zapuštenost i nehigijena, bolesti kao posledica neznanja, velika smrtnost dece, loša ishrana i oskudna higijena, nečistoća tela i odeća, sveopšta neprosvećenost i razne praznoverice činile su svakodnevicu najvećeg dela seljaštva. Svedenih potreba i ograničenih navika, seljak je sebe i svoju porodicu vazda stavljao na poslednje mesto. Prednost je davao gostima namernicima ili čak poljoprivrednom inventaru, pa je život porodice, bez

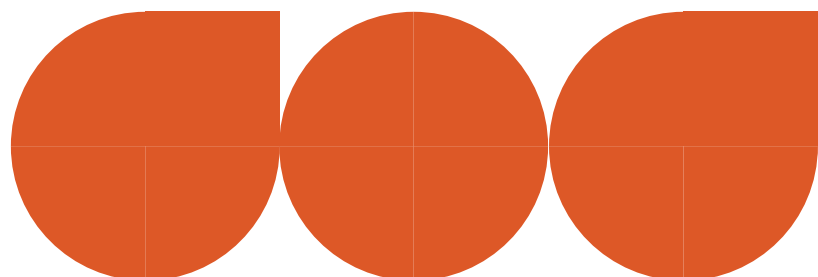

odmor za sve

Igor Duda

1. Plakat „TRUDBENICI ODMARALIŠTA ČEKAJU NA VAS“, Ljubljana, oko 1950. Litografija u boji, 100x70 cm. Iz fonda Povijesnog i pomorskog muzeja Istre

2. Plakat „POSJETITE OPATIJU“, oko 1955. Iz fonda Muzeja za umjetnost i obrt

3. Reklama za kremu za sunčanje „Coppertone“. Informativni nedeljnik *Vjesnik u srijedu* (VUS), 1972.

4. Plakat „JUGOVINIL ZA VSAKO UPORABO“, 1952. Autor: Zvonimir Faist. Iz fonda Muzeja novije istorije Slovenije

5. Plakat „JUGOPLASTIKA“, Ljubljana, oko 1960. godine. Dizajn: Tehnička knjiga Zagreb. Ilustrovani plakat u boji, 98x68,5 cm. Iz fonda Muzeja za umjetnost i obrt

6. Hotel Parentium u Zelenoj laguni, Poreč, oko 1970. Foto: Aloj Orel. Iz fonda Povijesnog i pomorskog muzeja Istre

7. Odmaralište kombinata „Krivaja“ u Makarskoj, 1965. Iz albuma fotografija drvnog kombinata „Krivaja“, Muzej istorije Jugoslavije

8. Kranjska Gora, Slovenija, februar 1963. Foto: Bogo Primožič. Iz fonda Muzeja novije istorije Slovenije

9. Kupaci na stenama ispod Crkve Sv. Eufemije u Rovinju, oko 1965. Foto: Alojz Orel. Iz fonda Povijesnog i pomorskog muzeja Istre

10. Letnja terasa u turističkom kompleksu na Crvenom otoku, Rovinj, Hrvatska, oko 1965. Foto: Alojz Orel. Iz fonda Povijesnog i pomorskog muzeja Istre

11. Iz albuma fotografija hotela Park–Jadran, Opatija, 1960, Muzej istorije Jugoslavije

12. Radničko odmaralište u Opatiji, 1948. Iz fonda Muzeja istorije Jugoslavije

13. Odlazak na odmor, Ljubljana, 27. juli 1960. Foto: Marjan Ciglič. Iz fonda Muzeja novije istorije Slovenije

14. Radničko odmaralište u Ulcinju, 1948. Iz fonda Arhiva Jugoslavije

Turizam i godišnji odmor

Poratna desetljeća vrijeme su procvata masovnog turizma u Europi. Radnicima su države jamčile pravo na plaćeni godišnji odmor i životni standard je rastao pa su obale Sredozemlja postale dostupne većem broju turista no ikada ranije. Međuratna nastojanja, čak i izrazita uplitanja pojedinih država, oko približavanja turizma najširim slojevima stanovništva svoj su konačni učinak doživjela tek u 1960-im godinama koje su desetljeće takozvane ljetne revolucije. Kultura putovanja nezaustavljivo je napredovala, a ljetovanje na moru postalo je nezaobilazni sadržaj kalendara, nova navika u kojoj se može uživati i s kojom se može pohvaliti okolini. Upravo to događalo se i u Jugoslaviji pa su novinari početkom 1970-ih komentirali: „Godišnji odmor i ljetovanje na moru u nas idu u red ‘najvažnijih sporednih stvari na svijetu’. U mnogim obiteljima to je jedini godišnji ‘luksuz’, to su dani u kojima se ne gleda da li će se popiti jedna ili tri kokakole ili dvije-tri crne kave više nego u danima u toku čitave godine.” (informativni tjednik *Vjesnik u srijedu*, u daljem tekstu *VUS*, 1973.)

Međutim, do tada je jugoslavenski turizam – domaći i inozemni, socijalni i komercijalni – već prošao četvrt stoljeća ubrzanoga razvoja. Kraljevina Jugoslavija je pred izbijanje Drugoga svjetskog rata ostvarila oko 5,5 milijuna turističkih noćenja i ugostila oko milijuna turista (*SGJ*). FNR Jugoslavija do 1949. udvostručila je predratni broj turista, a do 1955. dvostruko veći u odnosu na kraj 1930-ih bio je i broj noćenja. Slijedio je uglavnom ustaljen i siguran rast koji je do vrhunca stigao početkom druge polovice 1980-ih. Najuspješnija godina bila je 1986. sa 111,1 milijun noćenja, od čega 59,7 milijuna domaćih i 51,4 milijuna stranih, među kojima najviše zapadnonjemačkih, britanskih, austrijskih i talijanskih. Čak 76,7 milijuna noćenja ili 69,0% ostvareno je u primorskim mjestima, što odražava privlačnost jadranskih odredišta, ali i Hrvatske koja je sa 68,2 milijuna noćenja ili 61,4% održala svoj status već tradicionalno najposjećenije jugoslavenske republike i središta turističke industrije. U Hrvatskoj su u to vrijeme bile i dvije trećine smještajnog kapaciteta koji je u Jugoslaviji svoj vrhunac dosegao 1988. s 1,4 milijuna ležajeva, najviše u kućnoj radinosti, kampovima i hotelima, a znatno manje u radničkim, dječjim i omladinskim odmaralištima, turističkim naseljima i drugim vrstama smještaja.

Prvi poratni cilj nove vlasti bio je obnoviti postojeće hotele te turizam približiti domaćem stanovništvu, posebno radničkoj klasi kojoj su godišnji odmori i putovanja do tada bili nedostupni. Turizam je shvaćen kao društvena, zdravstvena i kulturna pojava i potreba za sve slojeve te kao znak materijalnog i kulturnog napretka. Na neki je način bio prečica prema boljem životnom standardu. Vlada FNRJ svojom je uredbom 1946. uvela plaćeni godišnji odmor te propisala njegovo trajanje u duljini 14–30 dana. Uslijedilo je i uređivanje sustava socijalnoga turizma koji su činila radnička odmarališta te popusti na troškove putovanja i smještaja tijekom godišnjeg odmora. U poratnim godinama bili su to

važni poticaji domaćem turizmu i oblikovanju novih navika: gotovo da se radilo o nametanju turizma jer su radnici dobivali uputnice koje su im omogućavale odmor u nekom od sindikalnih odmarališta. Bilo je i onih koji nisu prihvaćali ovaj oblik modernizacije govoreći da bi radije ostali kod kuće ili obavili nužne poljoprivredne poslove, što je bila posljedica njihovog nedavnog uključivanja u radničku klasu i industrijsku kulturu. Na neprihvatanje kulture putovanja kod dijela radnika žalio se predsjednik radničkog savjeta varaždinske tekstilne industrije “Varteks”: „Većina radnika je sa sela. Mnogi od njih jednostavno ne osjećaju potrebu da za vrijeme ljeta odu nekud od kuće. Za neke je godišnji odmor na moru ‘luksuz’, nešto što je svojstveno ‘gospodi’, a ne radniku. [...] Kriva su stara shvaćanja i navike, protiv kojih bi se sindikat trebao intenzivnije boriti. Našem radniku nedostaje industrijske kulture.” (*Vjesnik*, 1958.) Velike popuste za radnike 1961. zamijenila je iskaznica K-15 koja je omogućavala povlaštenu cijenu samo na jednu povratnu kartu, a 1965. uvedena je gotovinska isplata regresa za godišnji odmor koji su potom u visini oko trećine prosječne plaće, temeljem odluka radničkih savjeta, isplaćivala poduzeća koja su si to mogla priuštiti. Ova je promjena samo mali dio reformi koje su polovicom 1960-ih provedene u zemlji, a na području turizma rezultirale su većem okretanju stranim gostima i deviznoj zaradi, dok se sve veći udio domaćih gostiju okretao komercijalnom turizmu. Ankete su u drugoj polovici 1970-ih, u godinama najvišega životnog standarda, govorele da najčešće putuju mlađi zaposleni u dobi 25–36 godina i stariji od 65 godina, da šest od deset domaćih turista godišnji odmor provodi na moru te da trećina odsjeda kod prijatelja i rođaka, a trećina u kućnoj radinosti. Iz raznih istraživanja proizlazi da je kasnih 1970-ih i ranih 1980-ih svaki drugi građanin odlazio na odmor, svaki drugi putovao je automobilom, najčešće ljeti i na more, gdje bi provodio tjedan do dva i to bez kredita ili dugotrajne štednje. Naravno, domaći su turisti najčešće dolazili iz unutrašnjosti, iz većih gradova, bili boljeg obrazovanja, imali viša primanja i manje brojne obitelji.

Jugoslavenski turizam u socijalizmu odlično se uklopio u spomenuti širi kontekst demokratizacije putovanja te se uvelike oslonio na jadransku obalu i njezin turistički razvoj koji je započeo u 19. stoljeću u Austro-Ugarskoj. Budući da je bio izvor deviznih prihoda, lako je pronašao svoje mjesto u ekonomskoj politici, a po strani nije ostavio ni međunarodne odnose jer je pomogao u promoviranju slike o Jugoslaviji kao gostoljubivoj zemlji otvorenih granica koja rado pokazuje svoj drugačiji socijalizam. Nezaobilazna je njegova uloga u modernizaciji kako provođenja slobodnoga vremena domaćih turista, tako i infrastrukture i načina života onih područja na čiji je razvoj izrazitije utjecao. U bliskom susretu sa Zapadom *Zimmer frei* bio je znak ne samo slobodnih soba, već i mnogo širih društvenih promjena.

Vikend

Kada su na festivalu zabavne glazbe u Opatiji 1959. godine Ivo Robić, Marko Novosel i Beti Jurković u muško-ženskim duetima izvodili pjesmu „Autobus Calypso” u Jugoslaviji još nije bio razvijen koncept vikenda. I zato su stihovi „Požuri jer autobus već trubi, / ni časak ne čeka on to znaš! / Hajd', skoči i vrijeme sad ne gubi! / Zar propast mora svaki vikend naš? / Do mora će ravno nas odvesti, / u divan i palma puni kraj. / Uz prozor ću odmah lijepo sjesti, / no prije brzo poljubac mi daj!” više bili prizor iz mogućega života ili života manjine, no odraz raširene prakse vikend izleta. Dvodnevni tjedni odmor zakonski je omogućen tek 1965. kada je radni tjedan skraćen na 42 sata pa je radna mogla biti samo jedna subota mjesečno. Dvije godine kasnije istraživanje provedeno u Zagrebu pokazalo je da svaki peti građanin odlazi na poludnevni ili cjelodnevni izlet, a na razini Jugoslavije 1982. i dalje čak dvije trećine ispitanika nikada nije vikendom odlazilo na izlet. Kod kuće su ostajali zbog nedostatka vremena ili novaca, ali i nepostojanja potrebe za odlaskom na izlet. U suprotno je svoje čitatelje mogao uvjeriti zagrebački tjednik *Vikend* koji je od 1968. svakoga četvrtka predlagao što učiniti tijekom nadolazećeg vikenda, kamo otići na izlet i kako se pripremiti, što pročitati, poslušati ili pogledati. Nastajala je tako posebna vikend kultura koja je obogaćivala provođenje slobodnoga vremena, a njoj su pripadali i vikendaši i vikendice. Izletnici koji su vikende ili čak godišnje odmore provodili u svojim manjim ili većim kućama za odmor – smještenima u okolici gradova, u netakutoj prirodi ili na moru – punom su snagom prihvatili nove navike i nisu dolazili samo iz bolje stojećih slojeva. Premošćivanje radnih dana i spajanje vikenda s državnim praznicima pojavilo se već 1960-ih, a u takvim je prilikama za višednevne izlete uživala i čitateljica *Vikenda*: „Ja se najviše radujem državnim praznicima. To je za mene pravi vikend, jer tri do četiri dana su čitav mali godišnji odmor! Tada suprug, sin i ja kolima obiđemo barem dvije republike!” (*Vikend*, 1969.)

1. Tranzistorski prijemnik „Bled”, Iskra, Kranj, 1960-te

2. Tloct vikend kućice, *Knjiga za svaku ženu*, Zagreb 1977.

3. „Za vaš vikend”, reklama za „Ei”, *Naš dom*, broj 10, 1968.

4. Reklama za suncobrane CAPRI, TAHITI, proizvodnje Varaždinske industrije svile, konfekcije I kišobrana. Informativni nedeljnik *Vjesnik u srijedu (VUS)*, 1972.

5. Reklama za automobile „Zastava 125”. Magazin *Start*, 1969.

6. Reklama za „ADRIA” prikolice u proizvodnji Industrije motornih vozila Novo Mesto. Časopis *Vikend*, 1975.

7. „Kratki izleti u prirodu osvježavaju organizam”. Silvio Ružić, *Leksikon svakodnevnog života*, Zagreb 1967.

8. Program JAT-a za 1974. Časopis *Turizam*, 1974.

1

2

3

4

5

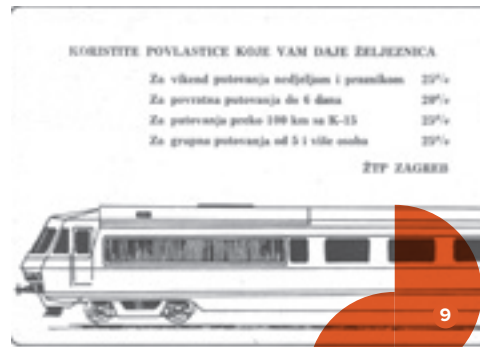
6

7

8

9

1. Plakat „JAT JUGOSLOVENSKI AEROTRANSPORT“, Srbija, 1954. Ofset štampa, 98x67cm. Iz fonda Muzeja za umjetnost i obrt

2. Plakat „JAT GRADU SPLITU“, Srbija, 1960–1970. Autor: B. Šinkovec, Atelje JAT. Ofset štampa, 100x70 cm. Iz fonda Muzeja za umjetnost i obrt

3. Reklama za prvu JAT-ovu direktnu prekontinentalnu liniju iz Zagreba, 1976. Časopis *Turizam*, 1976.

4-6. Iz albuma fotografija sa otvaranja Beogradskog aerodroma aprila 1962. Iz fonda Muzeja istorije Jugoslavije

7. Benzinska pumpa na relaciji Kranj–Bled, septembar 1957. Foto: Svetozar Bušić. Iz fonda Muzeja novije istorije Slovenije

8. Ekspresni voz za poslovne ljude na relaciji Beograd-Zagreb. Iz fonda Muzeja istorije Jugoslavije

9. Reklama za Železničko transportno preduzeće Zagreb, 1974. Časopis *Turizam*, 1974.

Promet

Jedan od preduvjeta za razvoj turizma bila je izgradnja prometne infrastrukture te modernizacija cestovnog, željezničkog, pomorskog i zračnog prometa. Svi su oblici prometa imali svoju ulogu u transportu tereta, trgovini i uvožno-izvoznim poslovima, no veza svakodnevnoga života i prometne mreže ipak je najvidljivija na području prijevoza putnika. Sredina 1960-ih godina bila je prijelomna u odnosu željezničkog i cestovnog prometa. Sve do tada prevladavale su željeznice, no 1966. po prvi je put više putnika prevezeno cestama (269 naprama 213 milijuna), a tri godine kasnije izjednačili su se prijevozni kapaciteti tih dvaju najrazvijenijih oblika prometa (svaki po 249 milijuna putničkih mjesta). Tijekom 1970-ih i 1980-ih željeznička se mreža smanjivala, iako znatnije po broju prevezenih putnika nego po kilometrima zatvorenih pruga koje su se održavale na razini oko 10 000 kilometara, od čega je trećina bila elektrificirana. Najprometniji su bili beogradski, zagrebački i ljubljanski željeznički kolodvori koji su polovicom 1980-ih godišnje dosegali od 4 do 5,5 milijuna putnika po kolodvoru. Niti pokušaji modernizacije i uvođenja novih usluga nisu uspjeli odvratiti putnike od okretanja automobilima i autobusima. Među takvim nastojanjima bilo je uvođenje novih ekspresnih vlakova između Zagreba i jadranskih gradova, novih izletničkih linija i usluga. Povratna karta za novi vlak Kvarner-ekspres na relaciji Zagreb-Rijeka 1968. je stajala 39,20 dinara ili oko četiri posto prosječne plaće pa su češći obiteljski izleti vlakom većini stanovništva ipak bili luksuz. Iste godine Marjan-ekspres je Zagreb i Split prvi put povezao vagonima za automobile, uz promidžbu vikend izleta koji će vozače osloboditi dugotrajne vožnje. Međutim, povratna cijena za prijevoz fiće bila je 258,10 dinara ili gotovo 30 posto prosječne plaće. Novinski napisi upućivali su na nedostatnu kulturu putovanja i nepoštivanje pravila ponašanja u vlakovima Jugoslavenskih željeznica: putnici nisu poštivali rezervacije sjedala, bacali su smeće kroz prozor, izuvali su cipele, rado šetali i jeli hranu koju su ponijeli sa sobom, a djeca su skakutala vagonima.

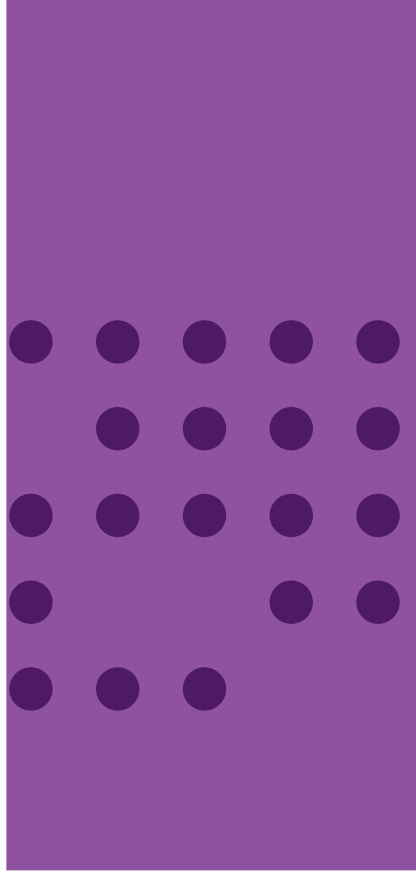
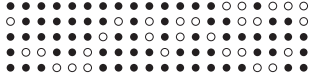
Usmjeravanje prema autobusnom i automo-

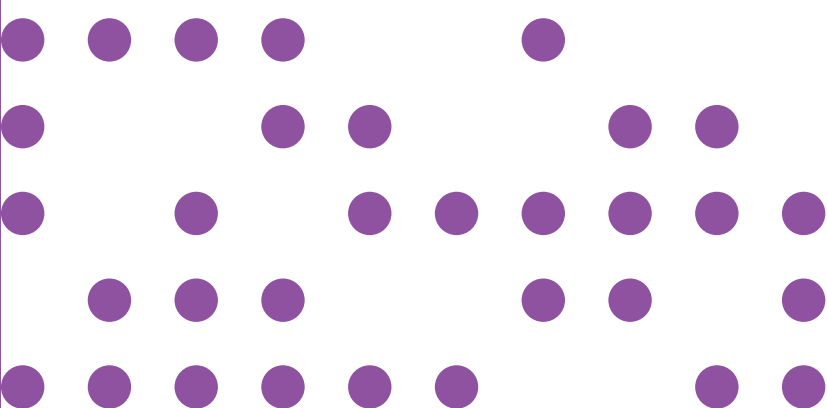
bilskom prometu bilo je nezaustavljivo. Stalni je bio porast broja registriranih prijevoznih sredstava, ali i duljina asfaltiranih prometnica. Broj motocikala na vrhuncu je bio početkom 1970-ih, potom opada i uzmiče pred sve većim brojem osobnih automobila koji su brojem prevladali 1963. godine. Ceste sa suvremenim kolnikom (asfalt, beton, kocka) svojom su duljinom pretekle ostale ceste (zemlja, tucanik) tek početkom 1980-ih da bi 1985. dosegle 69.401 kilometara ili dvadeset puta veću duljinu no trideset godina ranije. Drugim riječima, jugoslavenski su vozači do početka 1960-ih češće vozili motocikle nego automobile, a sve do početka 1980-ih pod njima su prevladavale prašnjave ceste. Jugoslavenska se suvremena cestovna mreža oslanjala na dvije kraljeznice: Autocestu Bratstva i jedinstva te Jadransku magistralu. Prva je do 1950. povezala Zagreb i Beograd da bi potom bila produžena sve do austrijske i grčke granice, a tek 1970-ih pojedine su se dionice, obične asfaltirane dvotračne ceste, počele širiti u autocestu s četiri trake. Druga je ključna dvotračna prometnica povezala jadranske gradove od talijanske granice kod Trsta do crnogorskoga Ulcinja u blizini albanske granice. Pojedini dijelovi Jadranske magistrale izgrađeni su u međuratnom razdoblju, no glavnina je trase građena i asfaltirana tijekom 1950-ih i 1960-ih, u Dalmaciji posebno intenzivno 1964. i 1965. na osnovi kredita Svjetske banke, što je bio velik doprinos ubrzanom razvoju turizma. Od 1969. u izgradnji su prve jugoslavenske autoceste punoga profila pa su 1971. u promet pušteni prvi kilometri ponad Rijeke, a 1972. dionice Zagreb-Karlovac u Hrvatskoj i Postojna-Vrhnika u Sloveniji. Nove ceste, sve više automobila i vozača, ali i nepoštivanje prometnih pravila doveli su do povećanja broja prometnih nesreća pa je nedostatak prometne kulture bio česta tema u medijima. Polovicom 1960-ih prometna policija registrirala je oko 20.000 nesreća godišnje, a dvadesetak godina kasnije čak dvostruko više. U istom je razdoblju broj od oko tisuću poginulih godišnje porastao na čak pet puta više žrtava. Posebno je opasna bila Autocesta Bratstva i jedinstva, poznata kao Gastarbajterski put kojim

su jugoslavenski, ali i od vožnje umorni turski i grčki radnici putovali prema zapadnoeuropskim zemljama.

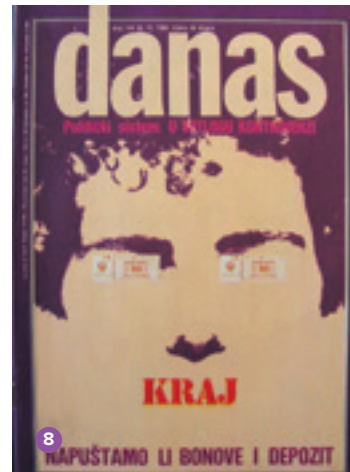
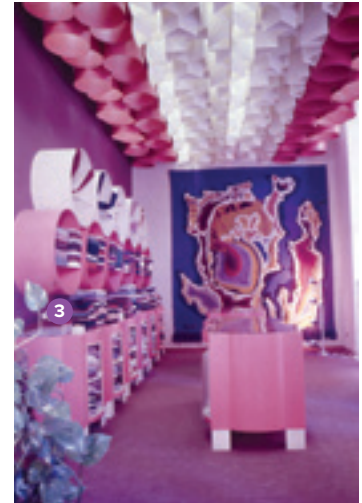
Iako su otoci Pag i Krk mostovima povezani s kopnom 1968. i 1980., veza svih ostalih hrvatskih otoka s kopnom od 19. stoljeća i parobrodarskih poduzeća ovisila je o brodskom linijskom prometu. Glavni brodski prijevoznik u Jugoslaviji bila je Jadrolinija, osnovana 1947. sa sjedištem u Rijeci. Prva trajektna linija otvorena je 1959. između Crikvenice i Šila na Krku, a slijedilo je povezivanje drugih otoka i gradova. Trajekti su zamijenili starije brodove i postali ključni u prijevozu automobila, autobusa i kamiona, putnika i tereta. Između 1950-ih i 1980-ih brodski je promet porastao s 5 na 8 milijuna putnika, mahom na moru jer je riječni promet bio znatno slabije razvijen.

Zračni promet svoje početke ima u međuratnom razdoblju, ali sve do početka 1960-ih u Jugoslaviji su bile samo dvije poletno-sletne staze sa suvremenim kolnikom (Beograd i Zagreb) da bi ih do 1988. bilo ukupno 22. Niz novih zračnih luka otvaran je 1960-ih, posebno radi razvoja turizma na Jadranu. U Hrvatskoj je djelovalo sedam većih zračnih luka (Zagreb, Split, Dubrovnik, Pula, Zadar, Rijeka-Krk, Osijek), po dvije u Sloveniji (Ljubljana, Maribor), Crnoj Gori (Tivat, Podgorica), Bosni i Hercegovini (Sarajevo, Mostar), Makedoniji (Skopje, Ohrid), užoj Srbiji (Beograd, Niš) te jedna na Kosovu (Priština). Glavni je prijevoznik bio Jugoslavenski aerotransport (JAT), osnovan 1947. sa sjedištem u Beogradu, no 1960-ih mu se pridružuju Adria Airways iz Ljubljane i Aviogenex iz Beograda. JAT je 1970-ih marketinški vrlo aktivan pa putnike mami sloganima „najkraći put suncu“ ili „pretvara putovanje u odmor“, a u suradnji s putničkim agencijama nudi paket-aranžmane pod nazivom zračni most ili airlift te avio-vikend povezujući tako unutrašnjost i jadransku obalu. U 1980-ima jugoslavenska flota obuhvaća oko 50 zrakoplova kojima se održava oko 250 zračnih linija i prevozi više od šest milijuna putnika. JAT je tada Jugoslaviju povezivao s 53 grada na pet kontinenta.

konzumerizam u socijalizmu

1. Prva prodavnica sa samousluzivanjem na Cvetnom trgu, Beograd, 1958. Iz fonda Muzeja istorije Jugoslavije
 2. Samoposluga preduzeća „Centroprom“, Beograd, 1972. Iz fonda Muzeja istorije Jugoslavije
 3. Enterijer trgovine odećom „Arena“, Pula, oko 1980. Foto: Alojz Orel. Iz fonda Povijesnog i pomorskog muzeja Istre
 4. Prodavnica za samoposluživanje trgovinskog preduzeća za promet prehrambenom robom „Pomoravlje“, Požarevac, 1959. Iz fonda Muzeja istorije Jugoslavije
 5. Robna kuća „Nama“, Ljubljana, 1956. Foto: Miloš Švabić. Iz fonda Muzeja novije istorije Slovenije

6. Reklama za „Nestlé“ čokolade. Informativni nedeljnik *Vjesnik u srijedu* (VUS), Zagreb, 1971.
 7. Reklama za „Diners club international“ karticu. Magazin *Start*, 1978.
 8. Naslovna strana, Informativno-politički nedeljnik „Danas“, 20. novembar 1984.
 9. Red za kupovinu benzina, 1979. Foto: Miško Kranjec. Iz fonda Muzeja novije istorije Slovenije

Potrošačka kultura

Igor Duda

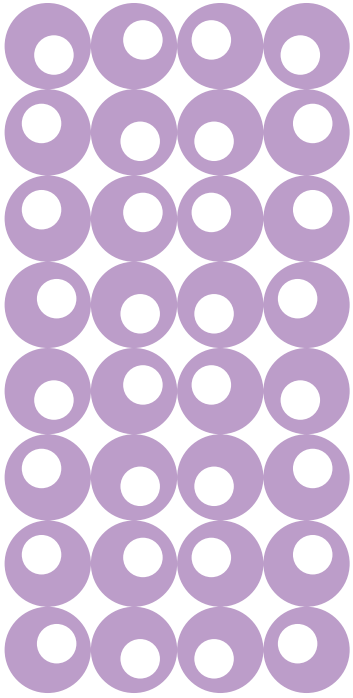
Začeci masovne potrošačke kulture obično se vezuju uz proces industrijalizacije i razvijanja masovne proizvodnje. To znači da su na onim južnoslavenskim prostorima koji su ranije krenuli s industrijalizacijom, oblici moderne potrošačke prakse bili prisutni već u 19. stoljeću. Međutim, kao i drugdje u Europi tako i u Jugoslaviji tek petnaestak godina nakon Drugoga svjetskog rata dolazi do razvoja prvih prepoznatljivih obilježja masovnoga potrošačkog društva. Njegovo rođenje se na političko-ideološkoj razini može smjestiti u 1958. kada se, u jeku jugoslavenskoga privrednog čuda, *Program SKJ* zalaže za jači napredak maloprodajne mreže i kvalitetniju opskrbu potrošača robom, a na festivalu zabavne glazbe u Opatiji pobjeđuje pjesma *Mala djevojčica*, poznatija kao *Tata, kupi mi auto*. Želje iz stihova ove skladbe – bicikl, romobil, kolica s bebom, kolači, bomboni i naranče – te opjevano zagledavanje u gradske izloge najavili su potrošačku revoluciju koja se dogodila tijekom 1960-ih. U većoj ili manjoj mjeri jugoslavenskim su potrošačima otada na raspolaganju bile čari potrošačkoga društva: mogućnost izbora robe i dostupnost novčanih sredstava, želja kupaca za novim i suvremenim te povezanost društvenih vrijednosti s kupovnom moći i materijalnim vlasništvom.

Domaća potrošačka kultura imala je svojih ograničenja, uvjetovanih i socijalističkom ideologijom i razinom gospodarske razvijenosti. Iako ponuda nikada nije dosegla zapadnoeuropsku razinu, jugoslavensku svakodnevnicu nisu obilježavale česte i trajne nestašice poput onih u socijalističkim državama srednje i istočne Europe. Prvi val nestašica te ograničene i osigurane opskrbe dogodio se u poratnim godinama, kao i u drugim europskim zemljama. Od 1945. sve do kraja 1952. država je izravno organizirala opskrbu stanovništva koje je – s obzirom na kategoriju kojoj je pripadalo prema zaposlenju, brojnosti obitelji i drugim čimbenicima – putem potrošačkih iskaznica i karti s točkicama, a potom bonova, moglo doći samo do određene količine prehrambenih i drugih proizvoda. I određene vrste robe bile su podijeljene na kategorije: strogo racionirana roba kupovala se na posebne dozname i za

novac, poluracionirana roba za točkice, kupone i novac, a roba u slobodnoj prodaji također za točkice i novac. Iako povremeno na tržištu nije bilo pojedinih proizvoda, čak ni dovoljne količine električne energije zbog čega su uvođeni rasporedi reducirane opskrbe, s pravim valom nestašica i administrativnih ograničenja jugoslavenski su se potrošači ponovno susreli tek oko 1980. godine. Zbog nedostatka deviza za otplatu vanjskoga duga Jugoslavija je tada smanjila uvoz i novo zaduživanje što je poremetilo domaću proizvodnju i opskrbu: na tržištu je nedostajalo kave, deterdženta, ulja, pojedinih mliječnih proizvoda, mesa, zamrzivača, šećera, južnoga voća, ženskih čarapa, vate, benzina, građevinskoga materijala, rezervnih dijelova, čavala, boja, žarulja, poljoprivrednih strojeva, alata i druge robe. Država se posebno uplela u opskrbu gorivom pa se ono od proljeća 1979. do samog početka 1985. nije moglo nabaviti u neograničenim količinama. Do 1982. vozilo se uz ograničenja prema sustavu par-nepar, ovisno o registracijskom broju, a potom se za bonove kupovalo do 40 litara goriva mjesečno. Polovicom 1980-ih normalizirana je opskrba svim proizvodima. Usprkos većinom redovitoj opskrbi, potreba za štednjom, stvaranjem zaliha određenih proizvoda te ponovnom upotrebom ambalaže koja dobiva novu svrhu bila su trajna obilježja potrošačke kulture.

S druge strane, zemlju je zapljusnuo val širenja maloprodajne mreže, novih proizvoda domaće lake industrije i alternativnih oblika plaćanja, ali i nagradnih igara i igara na sreću. Crnobijeli i televizori u boji, automatske perilice rublja, mikseri, lonci za ekspresno kuhanje, razni proizvodi od plastike, odjeća od sintetike, industrijski zapakirani proizvodi u dizajniranoj ambalaži, juhe u vrećicama i napitci u prašku samo su neke od novosti za kojima su žudjeli potrošači. Dostupne su bile u sve više prodavaonica čiji se broj od početka 1950-ih do kraja 1980-ih utrostručio. U jeku prve potrošačke revolucije, u Jugoslaviji su 1965. bile 93 robne kuće, a tridesetak godina kasnije oko 700. U istom razdoblju broj samoposluga porastao je s 955 na oko 6.700. Samoposluge su predstavljale potpuno nov koncept prodaje

koji je u Europu stigao iz Sjedinjenih Američkih Država nakon Drugoga svjetskog rata. Prva jugoslavenska samoposluga otvorena je 1956. u Ivancu, u sjevernoj Hrvatskoj, godinu kasnije otvorena je prva zagrebačka, a 1958. prva beogradska samoposluga. Kupci su tako dobili priliku za izravan kontakt s robom, bez posredovanja prodavača s druge strane pulta, što je uvelike promijenilo odnos prema potrošaču, robi i vremenu koje se rado provodi u šetnji među policama. U maloprodajnoj mreži prevladavala je domaća roba, ali moglo se pronaći i ponekih uvoznih proizvoda te nešto više proizvoda domaće industrije nastalih po stranim licencama (primjerice Pepsi od 1967., Coca-Cola od 1968., Levi's od 1983.). Strani su proizvodi bili dostupni u većim gradovima u komisijama, a na samom kraju 1980-ih i u bescarinskim trgovinama koje su se iz zračnih luka, marina i cestovnih graničnih prijelaza proširile na gradove. Sredstva za potrošnju dolazila su od redovite plaće, ali i dodatnih prihoda te sve većih štednih uloga i potrošačkih kredita. Odgođeno plaćanje putem obročne otplate i čekova na početak posebno je zanimljivo bilo tijekom 1980-ih kada je inflacija gutala vrijednost kasnijih rata. Mogućnost odgođenoga plaćanja davale su i kreditne kartice: od 1969. Diners, od 1972. American Express. Usprkos tome kupovna moć najviše se temeljila na plaći čija je realna vrijednost bila najviša u drugoj polovici 1970-ih dok je sljedeće desetljeće donijelo pad standarda i realne vrijednosti plaće za tridesetak posto. Potrošačke vrijednosti prodirale su u društvo usprkos povremenoj kritici iz redova Saveza komunista i društvenopolitičkih organizacija. Naime, Jugoslavija se našla razapeta između nepristajanja na kapitalističko društvo obilja koje prelazi granice dobrog ukusa i neprihvatanja asketizma koji su zastupala druga socijalistička društva. Zbunjenost bujanjem potrošačke kulture opravdavala se naravi socijalističkoga društva koje je shvaćeno kao prijelazna faza iz kapitalizma u komunizam, ali i potrebom da se upravo preko potrošnje hvata korak s modernizacijom i napretkom te tako stvara bolji život.

1. Ulična menjačnica u Trstu. Informativni nedeljnik *Vjesnik u srijedu (VUS)*, Zagreb, 1976.
2. Naslovna strana. Informativni nedeljnik *VUS*, Zagreb, 6. novembar 1976.
3. Reklamna za nakit „DARWIL“. Ilustrovani nedeljnik *Arena*, 1972.
4. Granični prelaz Fernetiči. Informativni nedeljnik *Vjesnik u srijedu (VUS)*, Zagreb, 1976.
5. Naslovna strana. Informativni nedeljnik *Vjesnik u srijedu (VUS)*, Zagreb, 26. jun 1976.

Kupovina u Trstu

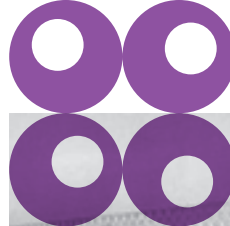
Igor Duda

Iako je od 1960-ih godina nadalje jugoslavensko društvo u većoj ili manjoj mjeri poprimalo sva važna obilježja potrošačkoga društva, domaće tržište ipak nije uspijevalo udovoljiti željama svih potrošača. Između sredine 1950-ih i kraja 1970-ih nestašice slične onima u istočnoj Europi nisu otežavale opskrbu, no povremeno su nedostajali proizvodi koji ni po čemu nisu bili posebni – poput mesa, žarulja ili bojlera – a u domaćim izlozima i na policama neke se vrste robe uopće nisu pojavljivale. Nije se radilo o nužnoj i neophodnoj robi, iako je ona često simbolički poprimala upravo takav status i dobivala nova značenja. Bili su to proizvodi koji su bili drugačiji i zato zanimljivi, koji su imali „ono nešto“ i zato izazivali oduševljenje, koji su bili usklađeni s posljednjom modom ili vrhunskom tehnologijom. Rezultati istraživanja tržišta već su tada bili vrlo jasni: „Opet su to uglavnom proizvodi kojih na domaćem tržištu nema ili ne odgovaraju potrebama svojim asortimanom i kvalitetom.“ (Zavod za tržišna istraživanja / Centar za istraživanje marketinga, u daljem tekstu „ZIT/CEMA“) Po takvu je robu bilo potrebno otići u inozemstvo i taj svoj deficit jugoslavensko tržište nikada nije uspjele ni prevladati ni prikriti pa je i domaća potrošačka kultura nastajala kao svojevrsan hibrid domaće i inozemne ponude, potreba ispunjenih u zemlji i želja čije je ostvarenje trebalo ostvariti u inozemstvu.

Svaki odlazak jugoslavenskih građana u inozemstvo – službeni ili turistički, zbog posjeta rodbini ili potrage za radnim mjestom – obično je podrazumijevao i vrijeme za kupovinu. Posebno je to bilo izraženo pri putovanjima na Zapad, koja postaju sve učestalija od 1960-ih kada je Jugoslavija liberalizirala režim izdavanja putnih isprava. Iako Italija nije bila jako određeno za gastarbajtere, čak je 7,3 milijuna domaćih putnika 1970. prešlo talijansku granicu, što je bila polovica svih izlazaka iz zemlje. (Statistički bilten Saveznog zavoda za statistiku) Novi vrhunac dogodio se 1978. sa 6,5 milijuna putnika, što je bilo više od prelazaka preko austrijske granice kuda je put vodio u svijet privremenoga rada u Austriji i Njemačkoj. Sigurno je najveći dio odlazaka u Italiju bio povezan upravo sa šopingom. Početkom 1980-ih procjenjivalo se da jugoslavenski građani kupujući u inozemstvu godišnje ostavljaju oko milijardu američkih dolara, a prosječno su po jednoj šoping-turi trošili do 5.700 dinara ili polovicu prosječne plaće. (ZIT/CEMA) Značajan dio toga iznosa ostajao je Trstu, gradu koji je prije svega bio mjesto prekogranične kupovine i bilo je gotovo nezamislivo ondje otići zbog bilo kojeg drugog razloga. Trst je u političkom smislu ostao dovoljno talijanski da ne postane „naš“, no zemljopisno dovoljno blizu da se vrlo lako pretvori u najbliži zapadni potrošački raj za jugoslavenske kupce. Dola-

zili su autobusima, vlakovima i automobilima iz svih dijelova Jugoslavije te, ovisno o udaljenosti, nakon kratke vožnje ili dugog iscrpljujućeg putovanja provodili u gradu nekoliko sati ili cijeli dan. Ponte Rosso, Darwil, Godina, San Giusto, Mercato Coperto, Upim, Standa, Lavoratore i mnoga druga prodajna mjesta pretvarala su Trst u „obećani grad“. Poslije šušakavca i traperica, usmjerili su se na obuću i zlato, zavjese i lustere, tehničku robu i opremu za novorođenčad, kozmetiku i deterdžente te mnoge druge proizvode. Naučili su se nositi i s carinicima te savladali načine prikrivanja kupljene robe, a procjenjivalo se da svaki peti Jugoslaven šverca robu za sebe ili druge, za osobnu upotrebu ili preprodaju. Stoga su novinari još početkom 1970-ih zaključivali: „Trst je za neke i dan-danas magičan grad, neki u njemu gube ljudsko dostojanstvo.“ (VUS, 1976.) Znali su dobro procijeniti i mjesto Trsta u jugoslavenskoj potrošačkoj kulturi i gospodarstvu: „Trst je, htjeli mi to ili ne, postao za jugoslavensko tržište neka vrsta barometra čija kazaljka na neki način govori o našoj privrednoj situaciji, kretanju cijena i opskrbljenosti našeg tržišta.“ (VUS, 1970.) Trst je sigurno bio i jedno od ishodišta modernizacije jugoslavenske svakodnevice.

Po poslednjoj modi: odevanje između ideologije i konzumerizma

Ana Panić

U prvim posleratnim godinama socijalistička država promovira ženu novog tipa, u ratu partizanku sa puškom u jednoj i detetom u drugoj ruci, a u miru aktivistkinju, snažnu i mišićavu udarnicu bez odlika ženstvenosti koja je osuđivana kao malograđanska i buržoaska. Analiza ženskih časopisa je ključna za istraživanje kulture ženstvenosti i kulture odevanja, s obzirom na to da su mas-mediji aktivni faktori koji doprinose formiranju društvene svesti stvarajući kolektivne predstave, preuzimajući na sebe vaspitnu i normativnu ulogu. U predtelevizijskom periodu upravo časopisi su bili ti koji su doprinosili socijalizaciji žene u onom pravcu koji je društveno vrednovan. Uplivom masovne kulture i okretanjem Zapadu ženska štampa menja svoju fizionomiju. Moda se prvi put pojavljuje stidljivo na zadnjoj strani specijalizovanog modnog lista *Ukus*, u izdanju AFŽ Jugoslavije, 1949. godine, da bi tokom 1950-ih i 1960-ih godina ušla na velika vrata u Jugoslaviju i na stranice magazina, dok su sa njih neopaženo sišle udarnice i heroine rada, ostavljajući mesta za novu idealizovanu sliku stvarnosti i porodične sreće sa novim i sve dostupnijim kozmetičkim proizvodima, kuhinjama, frižiderima i kućnim aparatima koji ženu učvršćuju u njenim tradicionalnim rodnim ulogama. To se poklapa i sa napuštanjem distributivnog sistema snabdevanja na „tačkice“ i puštanjem tekstila u slobodnu prodaju. Odrasli su te 1949. godine dobijali 210 tačkica godišnje za odeću i obuću, pri čemu se za 70 letnjih tačkica mogla kupiti jedna haljina, kombinezon i gaćice, dva para čarapa, dva para sokni i jedan čaršav, te je jasno da u tim uslovima nije moglo biti reči o modi, za koju se govorilo da ženu pretvara u karikaturu, već isključivo o nabavci najneophodnijih odevnih predmeta, često bez ikakvih estetskih vrednosti. Već 1952. godine u skladu sa atmosferom relativne liberalizacije i zvaničnim raskidom sa kopiranjem sovjetskog modela kulture, na naslovnoj strani modnog lista *Ukus*, pojavljuje se manekenka u večernjoj haljini, sa šeširom i belim rukavicama i od tog broja nadalje nema drugih sadržaja osim

mode, krojeva, šnitova i fotografija preuzetih iz stranih časopisa bez dozvole i autorskih prava. Časopis *Žena danas* čak objavljuje mustru kako iskukičati Šanel kostim. Socrealistički ideal lepote je brzo napušten i dnevni list *Politika* u februaru 1952. godine dobija *žensku stranu* – posebnu rubriku za žene pod nazivom „Za našu ženu“. Razgovore sa ženama SSSR-a zamenjuju razgovori poput onog sa londonskom manekenkom Mis Džin Donej, a od 1957. godine kreću i reklame proizvoda (Nivea kreme, Jorgovan parfimerije, Reflex oreol, Dahlia, Partizanka – fabrika čarapa i trikotaže, Petar Velebit – obuća, Neva Zagreb itd.) kao i redovne rubrike tipa „Nosite – nemojte nositi“ i vodiči kroz kupovinu – stranice posvećene raznim novim, praktičnim i korisnim proizvodima pod naslovom „Gledali smo i preporučujemo vam“. Pod uticajem modnih časopisa poput zagrebačkog *Svijeta* koji izlazi od 1953. godine, beogradske *Praktične žene* od 1956. godine, a kasnije i licenciranih stranih izdanja kao što je *Neue mode* i *Burda*, formira se novi identitet žene u skladu sa novom potrošačkom kulturom koja se rodila i razvijala u uslovima jugoslovenskog socijalizma. Sredinom 1950-ih godina sporim koracima počinje da se razvija jugoslovenska modna industrija i konfekcija koja je dugo imala velikih tehničkih problema zbog nedostatka školovanih modelara, adekvatnih materijala i dezena, nepostojanja standardnih mera i konfekcijskih veličina koje ni početkom 1970-ih još nisu bile deo Jugoslovenskog standarda (JUS). Tokom 1950-ih i dalje se masovno šilo kopirajući zapadnu modu u krojačkim salonima od kojih je najpoznatiji bio onaj Žuži Jelinek u Zagrebu ili se kupovala roba iz uvoza u Komisionima – radnjama sa zaplenjenom i švercovanom robom iz inostranstva kojih je u Beogradu i Zagrebu bilo po dvadeset pet. U komisionima, ali i na crnom tržištu, mogle su se kupiti i originalne američke *Levis* farmerke koje postaju simbol bunta i otpora nove generacije. Zbog prilično visoke cene postaju i simbol segregacije jer ih nisu mogli priuštiti svi. Postoja-

5

6

7

1. Modni časopis *Svijet*, 15. novembar 1966.
2. Naslovna strana. Časopis *Ukus*, br. 24, 1952.
3. Spikerke televizije Beograd – Staka Novković, Mira Tomić, Vesna Nestorović i Danka Novović. Snimio Pavle Milovanović. Programski arhiv TV Beograd
4. Naslovna strana. Časopis *Praktična žena*, br. 1, 1956.
5. Reklama za odeću kompanije „Lee Copper“. Magazin *Start*, 1980.
6. Disko „Študent“, kultni klub u kome su se okupljali mladi željni drugačije muzike i jedno od retkih mesta ljubljanske alternativne scene 1980-ih, 4. maj 1982. Foto: Janez Bogataj. Iz fonda Muzeja novije istorije Slovenije
7. Slovenačka pank grupa NJET, Ljubljana, avgust 1984. Foto: Janez Bogataj. Iz fonda Muzeja novije istorije Slovenije

le su i farmerke domaće proizvodnje, ali klasičnog kroja, obično samo u jednoj boji teksasa i modelima koji nisu odgovarali mladim generacijama. Otvaranjem granica razvija se tzv. „modni turizam“ i sve češće se garderoba kupuje u Trstu, Veneciji, Rimu, Londonu ili Parizu. 1960-ih se otvaraju prve robne kuće i specijalizovane prodavnice koje prodaju sve kvalitetniju robu domaćih proizvođača, a sredinom decenije приметna je i sve veća ponuda uvozne garderobe u domaćim radnjama. Krajem 1970-ih i tokom 1980-ih u Jugoslaviji se pojavljuje kvalitetna i savremena odeća zahvaljujući hrabrim poslovnim potezima domaćih modnih kuća. „Beko“ kupuje licencu britanske korporacije „Li Kuper“ a „Varteks“ najpoznatijeg svetskog proizvođača džinsa američkog „Levi Strausa“. Pored farmeki, Jugoslovene sve više osvajaju engleski mantili, pelerine i čuveni kaputi „đubretarci“.

Centar za savremeno odevanje osnovan je 1961. godine u Beogradu sa ciljem da edukuje ruralno stanovništvo koje nema istančan ukus za modu a dolaskom u grad stiže nove potrebe za praktičnom, lepom i po ceni pristupačnom odećom. Ideološki zadatak jugoslovenske mode bilo je nemoguće ispuniti jer je konfekcija trebalo da bude svima dostupna, prilagođena radnim ljudima a kvalitetna, što je često dovodilo do toga da prodajna cena bude niža od proizvodne, usled nepostojanja tržišta i administrativnog dirigovanja cena, kako one ne bi bile iznad jugoslovenskih mogućnosti. Upoznati sa zapadnom modom, jugoslovenski potrošači postaju sve zahtevniji i sve nezadovoljniji neinventivnim i neestetskim jugoslovenskim modnim proizvodima. Postepeno je počela da se pravi diferencijacija između jeftinijih i luksuznijih modela koji su se sve više približavali svetskim modnim trendovima, ali sve više udaljavali od prosečnih Jugoslovena. „Raskošna verzija socijalističke mode“ (Velimirović, 2006: 93) oličena u ekskluzivnim kolekcijama Aleksandra Joksimovića bila je dostupna samo privilegovanima i služila je kao „reklamni izlog“ vlasti koja je modi davala značajnu ulogu

u estetizaciji jugoslovenske svakodnevice. Socijalističkoj srednjoj klasi dostupniji su bili modeli Mirjane Marić izrađivani u malim serijama, koji su se anonimno prodavali u buticima „Jugoexporta“ od 1968. godine, jer imena dizajnera nisu navođena u skladu sa proklamovanom državnom ideologijom i propagiranim društvenim vrednostima da je kolektiv iznad pojedinca. Tako su se prepoznatljive pločice sa imenom Mirjane Marić, koja je dostigla najviši domet jugoslovenske konfekcije i ostala simbol „Jugoexporta“, na njenim kreacijama pojavile tek 1980-ih. Socijalističko društvo je osiguravalo jednakost kao jedan od centralnih principa, makar na nivou teorije i deklarativnih proklamacija, pa je tako radna kecelja kao deo odeće koji je trebalo da poništi razlike među socijalnim kategorijama bila rasprostranjen (i obavezan) deo garderobe koji su nosili radni ljudi počev od đaka u školama, preko omladinaca na radnim akcijama do zaposlenih u fabrikama i preduzećima. Skromnost, umerenost, praktičnost i jednostavnost nikada nisu napušteni u oficijelnom modnom diskursu, a ekstravagancije nisu bile poželjne, naročito kada je u pitanju muška moda koja nije dopuštala upotrebu nakita i drugih asesoara koji su smatrani tradicionalno ženskim. Sužavali su se i proširivali reveri i okovratnici na sakoima, nogavice su bile šire ili uže, a košulje strukirane ili ne, ali se ipak ostajalo u okvirima tradicionalne muške odeće. Novine su bile ešarpe ispod košulje i džempersi sa rol okovratnikom koji su se tada nazivali „dolčevita“ (u prevodu „sladak život“). Tek sredinom 1980-ih, dolazi do promena i preispitivanja kodova muškosti. U drugoj polovini 1970-ih i tokom 1980-ih dolazi i do jasne diferencijacije u oblačenju jugoslovenskih tinejdžera u skladu sa muzikom koju slušaju i pripadnošću određenoj grupi (rokeri, hipici, šminkeri, metalci, pankeri). Njihova moda u potpunosti je pratila svetsku uličnu modu i bila izraz bunta protiv isfabrikovane slike omladine i prevaziđenih obrazaca sa kojima se nove generacije nisu mogle identifikovati.

1

2

3

4

5

6

7

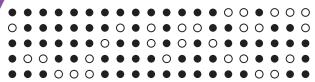
8

9

10

1. Kalendar „Zavodi Crvena Zastava“ za 1966. Iz fonda Muzeja istorije Jugoslavije
 2. Kalendar „Zavodi Crvena Zastava“ za 1966. Iz fonda Muzeja istorije Jugoslavije
 3. Montažna traka skutera „Prima“. Iz albuma fotografija o procesu proizvodnje, uslovima rada i života u radničkom naselju preduzeća „Tito“, Sarajevo. Iz fonda Muzeja istorije Jugoslavije
 4. Reklama za automobil „Zastava 101“. Informativni nedeljnik *Vjesnik u srijedu* (VUS), 1973.

5. Reklama za automobil „RENAULT 4“. Časopis *Vikend*, 1975.
 6. Plakat „MOTOR SAVICA ZA SVAKU UPOTREBU TVORNICI MOTORA ZAGREB“, 1950. Autor: Zvonimir Faist. Iz fonda Muzeja za umjetnost i obrt
 7. Naslovna strana časopisa *Moto Magazin*, 1. avgust 1966.
 8. Reklama za automobil „Zastava Jugo 45“. *Magazin Start*, 1981.

9. Pobjednica u kategoriji motocikla „Grupe omladinki na relju „Sutjeska ‘67“. Iz albuma fotografija relja „Sutjeska ‘67“, Muzej istorije Jugoslavije
 10. U razgledanju fabrike „Tomos“, Koper, Slovenija, 1959. Iz fonda Muzeja istorije Jugoslavije

Motorizacija i automobilska kultura

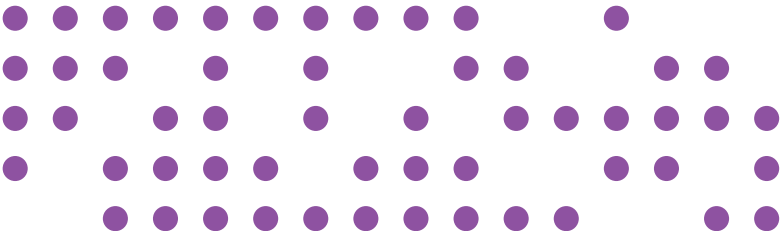
Igor Duda

Sredinom stoljeća osobni automobil postajao je najistaknutiji statusni simbol među proizvodima na kojima su se temeljili jačanje potrošačkoga društva i modernizacija svakodnevnoga života. Automobil je sigurno bio najskuplji proizvod u privatnom vlasništvu, a njegova vidljivost na prometnicama i parkiralištima mogla je mnogo reći o vlasniku, njegovom životnom standardu i načinu života. Nije bilo svejedno ima li netko pod prozorom parkirao svoj automobil, o kojem je modelu i boji riječ, o kakvim ukrasnim dodacima te koliko se često i u koje svrhe vozilo koristi. Automobil je poprimao ulogu člana obitelji ili kućnoga „limenog ljubimca“, nalazio se na obiteljskim fotografijama, sudjelovao u sretnim i žalosnim trenucima čineći tako sponu između privatnosti stambenoga prostora i izlaganja javnosti u obavljaju raznih društvenih obaveza. Mnogi su se svakodnevni zadaci automobilom lakše i brže obavljali, no promjene su nastajale i u području slobodnoga vremena i dokolice koji su dobivali nove sadržaje. Izletnička i turistička odredišta postala su bližima i dostupnijima, a dokolica je svjedočila o pojavi neobavezne vožnje radi užitka. Pri svemu tome automobil je, osim svoje uloge statusnoga simbola, izgrađivao i ulogu simbola slobode: omogućavao je slobodno kretanje u prostoru, neovisno o javnome prijevozu i voznome redu, pa su vozač i suputnici mogli stići gdje god su htjeli i u koje god vrijeme, a zatvorenost u vozilu kao svojevrsnoj kapsuli dovodila je do odvojenosti od dijela realnosti vanjskoga svijeta, do uživanja u glazbi, pjesmi, razgovoru ili mislima. Takva nova i suvremena automobilska kultura, s vozilom koje je preuzimalo širok raspon uloga od objekta potrošnje do subjekta u jačanju osobnog i obiteljskog ponosa – a i jedno i drugo nerijetko uz probleme, neispunjene želje i očekivanja – od 1950-ih se godina razvijala u većini europskih zemalja pri čemu Jugoslavija nije ostala po strani.

Automobili su do jugoslavenskih vozača stizali iz domaćih tvornica i iz uvoza. Počeci automobilske industrije sežu u 1953. kada su kragujevački Zavodi Crvena zastava proizveli prve džipove marke Willys, no ono što će kupci dosta osjetiti bio je ugovor s talijanskim Fiatom zahvaljujući kojem su se 1955. na tržištu pojavili prvi automobili naziva Zastava 750, mnogo poznatiji kao fičo. Bio je to najpopularniji jugoslavenski automobil i najjači simbol motorizacije koji je u prvih dvadesetak godina proizveden u pola milijuna primjeraka, a u povijest otišao 1986. godine. Mnogim vozačima bio je prvi auto koji su vozili i kupili, a u kasnom socijalizmu često je bio drugi obiteljski auto koji rješava problem više vozača u obitelji ili pak spašava od ograničenja u potrošnji goriva. Među automobilima ovoga proizvođača najviše su se istakla još dva modela. Također u suradnji s Fiatom, 1971. pojavila se Zastava 101 ili stojadin, model koji je marketinški bio predstavljen kao oličenje modernosti i suvremenoga načina života: „siguran i pouzdan – kao da je član vaše obitelji“, „udoban i komforan – vaš drugi dom“, „brz – jer živite brzo“, „ljepoti i savršenosti ne možete odoljeti“, „jučer san, danas stvarnost“. Godine 1980. Zastava je predstavila Jugo 45, svojega „temperamentnog štedišu“, koji je dogodine pobijedio Volkswagen Jetta i Citroën GA u borbi za naslov jugoslavenskog auta godine. Zbog navale kupaca ovaj je model po porastu proizvodnje premašio sva druga Zastavina vozila, a kao doručeni Yugo 55A krenuo je 1985. u pokušaj osvajanja američkoga tržišta. No, Zastava, koja je polovicom 1970-ih držala dvije trećine jugoslavenskoga tržišta, nije bila sama, iako se smatrala jedinim pravim proizvođačem, onim koji proizvodi „nacionalni auto“ i pri tome povezuje niz drugih tvornica u raznim dijelovima zemlje. Pored Zastave i uvoza gotovih automobila iz zapadne i istočne Europe, svoj su udio na tržištu imali takozvani montažeri,

koji su dio dijelova uvozili, dio izvozili, a u domaćim tvornicama sklapali vozila. Najpoznatiji su bili jedan bosanskohercegovački i dva slovenska proizvođača: Tvornica automobila Sarajevo (TAS), koja je surađivala s Volkswagenom, Cimos iz Kopra kao suradnik Citroëna te Renaultov partner Industrija motornih vozila (IMV) iz Novoga Mesta. Na cestama su se tako mogli naći bube i golfovi, spačeki i diane, četvorke i petice, no svojim brojem ni izbliza nisu ugrožavali vodeću ulogu Zastave i Srbije u jugoslavenskoj automobilskoj industriji.

Jugoslavenski vozni park početkom 1970-ih premašio je milijun registriranih automobila, a do kraja 1980-ih bio je već trostruko brojniji. Najveći trend rasta zabilježen je u drugoj polovici 1970-ih kada je broj registriranih automobila prosječno rastao za oko 180 tisuća godišnje. Sve to znači da je jugoslavenska motorizacija krenula sa skromnih 238 stanovnika po automobilu 1961. godine, a do kraja 1980-ih jedan je automobil dolazio na sedam stanovnika. Bolje od saveznog prosjeka bile su Slovenija s četiri i Hrvatska sa šest stanovnika po autu – što su zapadnoeuropske zemlje postigle ranih 1970-ih – dok su na drugom kraju ljestvice iste 1989. vrijednosti u Bosni i Hercegovini i Crnoj Gori dosezale 11, a na Kosovu 23 stanovnika, što je odraz unutarnjih jugoslavenskih razlika u gospodarskoj razvijenosti. Nisu ni osobna primanja svagdje bila jednaka, a početkom 1970-ih za fiču je trebalo izdvojiti petnaestak, za stojadina dvadesetak, a za skuplje uvozne modele dvostruko veći broj prosječnih mjesečnih plaća. No, usprkos cijeni i ponekad dugim listama čekanja, nestašici goriva početkom 1980-ih i teškoćama u savladavanju nekih pravila prometne kulture, motorizacija je izazivala veliko uzbuđenje, a posjedovanje automobila brzo je postajalo potreba, navika i znak uobičajenoga standarda.

1. Reklama za televizore „RIZ“. Časopis *Savremena tehnika*, 1964.
2. „Svjetsko nogometno prvenstvo na TV ekranima Ei“. Informativni nedeljnik *Vjesnik u srijedu (VUS)*, 1974.
3. Prvi jugoslovenski televizori. Izložba „Tehnika narodu“, Muzej istorije Jugoslavije, 2012.
4. Reklama za prenosni televizor „Iskra – Minirama“. *Naš dom*, broj 8, 1974.
5. Sanremo 1960, prenos festivala. Iz programskog Arhiva TV Beograd
6. Proizvodi Industrije nameštaja „20. oktobar“, 1961. Iz albuma fotografija drvne industrije Beograd, Muzej istorije Jugoslavije
7. Studio Televizije Beograd na Sajmu, 1958. Programski arhiv TV Beograd

Televizija i modernizacija svakodnevnog života

Sabina Mihelj

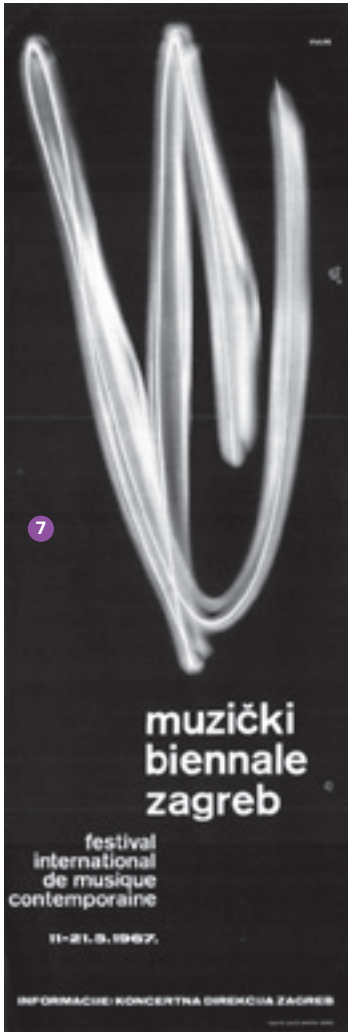
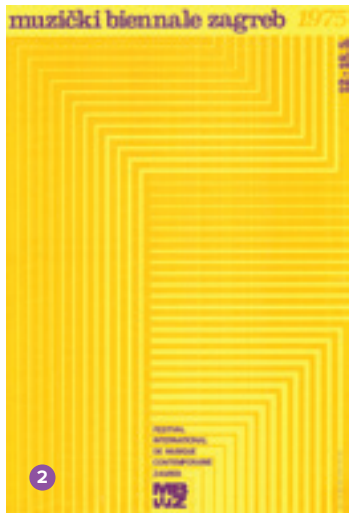
Kao i u slučaju drugih tehnoloških inovacija, bilo je potrebno izvesno vreme da mali ekran u potpunosti postane sastavni deo svakodnevnog života. Sa televizijom se u početku eksperimentisalo u uskim krugovima entuzijasta, a prve redovne emisije su obično dopirale do veoma malog broja gledalaca – ljudi koji su zajedno pratili program prikazivan na javnim mestima ili onih koji su imali mogućnosti da kupe televizor. Jugoslavija nije bila izuzetak. Rani eksperimenti u domenu emitovanja odigrali su se na jugoslovenskom prostoru krajem 1920-ih godina, da bi prvi redovni prenosi televizijskih programa počeli u drugoj polovini 1950-ih. Međutim, brzina širenja rasprostranjenosti televizijskih aparata (Tabela 1) pokazuje da je mali ekran tek 1970-ih zaista postao veoma važan element svakodnevnog života većine stanovništva. Mnoge zemlje, kako Zapadne, tako i Istočne Evrope su do te tačke stigle mnogo ranije. Značajne regionalne razlike su takođe bile karakteristične za jugoslovensku televiziju; na primer, 1972. godine je u Sloveniji i Vojvodini u proseku dolazio po jedan televizor na manje od 6 stanovnika, dok je u Bosni i Hercegovini broj stanovnika prelazio 14, a na Kosovu premašivao 33 (prema Leandrov 1973: 4).

Tri su glavna načina na koje je televizija uticala na modernizaciju svakodnevnog života. Prvo, kao medij blisko povezan sa protokom vremena, televizija je promovisala nove načine organizovanja dnevne rutine – na primer, gledanje večernjih vesti sa porodicom – i dovodila do stvaranja novih kolektivnih rituala velikih razmera, povezanih sa najznačajnijim državnim praznicima i istekom kalendarske godine. Tako je televizija doprinela stvaranju zajedničkog ritma svakodnevne: buđenje uz jutarnji program, uveče u krugu porodice gledanje crtanog filma i pregleda vesti, a kada deca odu u krevet, sledi opuštanje na trosedu, uz omiljenu seriju, kviz ili govornu emisiju. Drugo, kao materijalni objekat, smešten u privatnoj sferi, televizor je postao neizostavan element

savremenog domaćinstva, predstavljajući veoma bitan simbol savremenog svakodnevnog života. Blistavi TV aparat imao je obično rezervisano, privilegovano mesto u domu, a zahvaljujući njemu način na koji su porodice i pojedinci organizovali svoj privatni prostor i slobodno vreme bio je izmenjen. Televizor je postao jedna od središnjih tačaka zajedničkih porodičnih rituala i doprineo delimičnom premeštanju aktivnosti vezanih za slobodno vreme u privatne prostore. U isto vreme je, međutim, televizija doprinela i formiranju novih, savremenih oblika publiciteta i kolektiviteta. Slično kao radio i u izvesnoj meri novine, ali uz dodatak privlačnosti pokretne slika, televizija je omogućila velikom broju ljudi da učestvuju u istim događajima, u isto vreme, otvorila pristup debatama i kulturnim iskustvima, koja su ranije bila dostupna samo malobrojnim, razvijajući osećaj pripadnosti savremenim oblicima zajednice, kao što su nacije i klase. I na kraju, kao prenosilac kulturnih narativa – bilo u obliku vesti dana, govornih emisija ili televizijskih serija – televizija je doprinela formiranju zajedničkih vrednosti, normi, kao i ukusa u domenu kulture. Ti narativi su funkcionisali kao ključni resursi u oblikovanju našeg osećaja šta znači biti savremen, kako treba voditi savremeni život kao muško ili žensko, kao muž ili žena, kao dete ili tinejdžer ili pripadnik određene nacije ili klase. Omiljeni voditelji vesti i govornih emisija, političari ili čak likovi iz televizijskih serija postajali su uzori na koje se treba ugledati, ali i antiheroji koje treba odbaciti i ismevati.

Pošto je osnovana u komunističkoj zemlji, od jugoslovenske televizije se, naravno, očekivalo da doprinosi napretku savremenog društva jednog veoma posebnog kova, društva proizašlog iz vizije komunističkog progressa i klase jednakosti, nasuprot kapitalističkoj ekonomiji i liberalnoj višepartijskoj demokratiji. Iako jugoslovenske televizijske vesti i programi, koji su se bavili aktuelnim društvenim pitanjima, nisu bili opterećeni eksplicitnom po-

litičkom propagandom u onoliko velikoj meri kao što je bio slučaj sa zemljama sovjetskog bloka, u njima su redovno prikazivani opsežni izveštaji o najnovijim dostignućima Komunističke partije Jugoslavije, a posebna pažnja je posvećivana značaju socijalističke vizije modernizacije, uključujući i rast industrije, produktivnosti radnika i poljoprivrede. Televizija je takođe, nastojala da neguje osećaj protoka komunističkog, revolucionarnog vremena, uspostavljanjem novih, specifično socijalističkih rituala, praznika i medijskih događaja. Tu je spadalo praznovanje najznačajnijih državnih praznika, kao što su Nova godina (od 31. decembra do 1. januara), Praznik rada (1. maj) i Dan republike (29. novembar), što je obično podrazumevalo direktne prenose velikih proslava na javnim mestima, kao i zabavne programe napravljene posebno tim povodom. Popularni narativi koje je širila jugoslovenska televizija su takođe imali izrazito socijalistički prizvuk i često su tematizovali svakodnevne situacije i dileme specifične za socijalistička društva uopšte, a posebno za Jugoslaviju. Porodice opisivane u popularnim televizijskim serijama – kao što je porodica Petrović u *Pozorištu u kući* (TV Beograd, 1972–1984) – živle su u tipično socijalističkim stanovima a ne u porodičnim kućama u predgrađu i čak su i bezbrižni mladi ljudi, poput Baneta Bumbara iz serije *Grlom u jagode* (TV Beograd, 1975), na kraju shvatali važnost partijskih veza, u nastojanju da nađu posao ili dobiju stan. Herojska dela antifašističke borbe tokom Drugog svetskog rata bila su još jedan karakterističan element jugoslovenske televizijske kulture i specifičnog viđenja istorije i modernosti koje je ona promovisala. Mnogi filmovi i televizijske serije, u kojima su predstavljeni događaji iz ratnih godina – *Kapelski kresovi* (TV Zagreb, 1975), *Otpisani* (TV Beograd, 1974) i *Valter brani Sarajevo* (TV Sarajevo, 1974) – bili su u svoje vreme najgledaniji a ostali su i do danas među programima kojih se najradije sećamo.

1. Britanski vajar Henri Mur ispred Moderne galerije u Ljubljani, februar 1955. Foto: Svetozar Busić. Iz Muzeja novije istorije Slovenije

2. Plakat „MUZIČKI BIENNALE ZAGREB“, Zagreb, 1975. Iz fonda Muzeja za umjetnost i obrt

3. Plakat „NORVEŠKA UMETNOST I DOM“, Zagreb, Hrvatska, 1965. Iz fonda Muzeja za umjetnost i obrt

4. Svečano otvaranje Dubrovačkih letnjih igara, 1964. Iz albuma fotografija Dubrovačkih letnjih igara, Muzej istorije Jugoslavije

5. Koncert legendarnog trubača Luja Armstronga u Ljubljani, 1. april 1959. Foto: Marjan Ciglić. Iz fonda Muzeja novije istorije Slovenije

6. Otvaranje 24. Festivala jugoslovenskog igranog filma, Pula, 18. jul 1977. Foto: Dušan Čurić. Iz fonda Povijesnog pomorskog muzeja Istre

7. Plakat „MUZIČKI BIENNALE ZAGREB“, Zagreb, 1967. Autor: Milan Vulpe, 49x16,5 cm. Iz fonda Muzeja za umjetnost i obrt u Zagrebu

8. Plakat „SPLIT '74“, Zagreb, 1974. Autor: Vladimir Straža. Sitoštampa, 98x68 cm. Iz fonda Muzeja za umjetnost i obrt

9. Plakat „BRITANSKI INDUSTRIJSKI DIZAJN“, Zagreb, 1967. Autor: Juraj Dobrović. Sitoštampa, 100x70,5 cm. Iz fonda Muzeja za umjetnost i obrt

10. Plakat „VI FILMSKI FESTIVAL PULA“, Hrvatska, 1959. Litografija, 69,5x100 cm. Iz fonda Povijesnog i pomorskog muzeja Istre

11. Plakat „HAUSTOR“, Zagreb, Hrvatska, 1981. Autori: M. Klarica (dizajn) / S.Hrzić (foto), 100x70 cm. Iz fonda Muzeja za umjetnost i obrt

12. Plakat „M.A.S.H“, Hrvatska, 1970. Ofset štampa, 70x50 cm. Iz fonda Muzeja za umjetnost i obrt u Zagrebu

13. Publika na koncertu grupe „Bijelo dugme“ u Areni, Pula, 18. jul 1977. Foto: Dušan Čurić. Iz fonda Povijesnog i pomorskog muzeja Istre

Kulturne prilike

Ivana Dobrivojević i Ana Panić

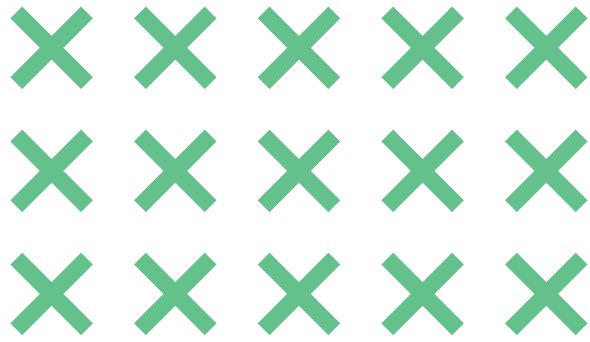
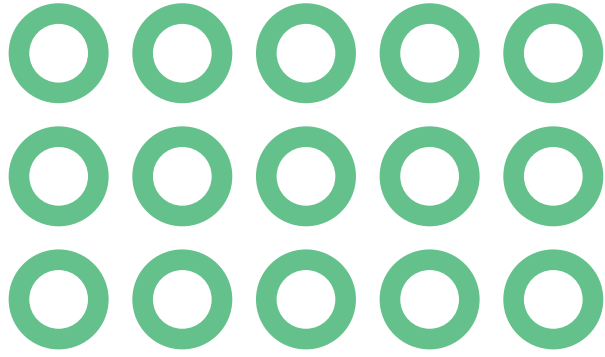
Iako je Partija pokušavala da visoku kulturu približi migrantima, a opismenjavanjem i prosvećivanjem izvede svojevrsnu kulturnu revoluciju, ruralno poreklo novih gradskih žitelja i uslovi života uticali su da kafanski štimung, baš kao i na selima, bude njihova glavna i jedina razonoda. U okolnostima u kojima je na kulturne potrebe trošeno oko tri i po puta manje nego na duvan i alkohol, partijska kulturna politika je ipak doživljavala pravi debakl budući da su, umesto naglašavanja i negovanja lakših kulturnih izraza, poput popularnih drama i kvalitetne zabavne muzike, neukim migrantima ponuđene jedino visoke kulturne forme koje ovi nikako nisu mogli ni razumeti ni prihvatiti. Tako se došlo u paradoksalnu situaciju da na muzičkoj sceni postoje na jednoj strani oratorijumi, a na drugoj kafanska pesma. Stihijska urbanizacija je imala svoju cenu – stvoreno je građanstvo „drugačijeg kulturnog profila“ koje je, po pismenosti i stepenu kulture, u mnogome zaostajalo za tradicionalnim gradskim stanovništvom. Migranti su tako, prema sebi i sopstvenim potrebama i merilima, prekrajali i oblikovali zabavni život gradova. Međutim, dihotomija gradsko/seosko postojala je i u kulturi predratnih gradova, pa su narodna muzika i kafansko veselje, kao dominantni, a često i jedini oblik razonode, imali izvesno utemeljenje u mentalitetu, ali i (predratnoj) provincijskoj prošlosti najvećeg dela gradskog življa. I pored svih pokušaja popularizacije visoke kulture, Partija na ukus gradskih žitelja, vrste zabave i oblike popularne kulture koji su se počeli javljati nikako nije mogla uticati. „Bezuspješno je održati i sto predavanja o muzici na ideološkoj osnovi“, utučeno je primećivao član CK SKJ Danilo Purić, „kad ljudi uveče slušaju u kafani kod „Tri grozda“ pesmu „Drma mi se šubara na glavi““. Ipak, nova kulturna politika, otvaranje prema Zapadu i liberalizacija 1950-ih donosi strane filmove u jugoslovenske bioskope, kao i prve festivale plesne muzike i džeza. U bioskopima se sve više gledaju američki vesterni, a čitaju se Zen Grej, Karl Maj i *Blago Sijera Madre*, ali i Žan-Pol Sartr i Fransoaz Sagan. Polako se stvaraju nove kulturne potrebe kod novih generacija Jugoslovena i kulturni napredak je očigledan. Američki film *Bal na vodi* je početkom 1950-ih samo u Beogradu sa tadašnjih 500.000 stanovnika imao 333.000 gledalaca.

Modernistička strujanja u umetnosti pokazuju se na jugoslovenskim predstavljanjima u inostranstvu (kao što je Bijenale u Veneciji od 1950), ali i na brojnim inostranim izložbama poput izložbe *Savremena francuska umetnost* prikazane 1952. godine u Beogradu, Zagrebu, Ljubljani i Skoplju. Već 1954. godine otvara se Gradska galerija suvremene umjetnosti u Zagrebu, a iste godine održana je i prva revija domaćeg filma u Puli koja prerasta u filmski festival. Pozorišna scena je od 1950. godine svoju letnju pozornicu dobila na Dubrovačkim letnjim igrama. Velika izložba i gostovanje britanskog vajara Henrija Mura u Beogradu, Zagrebu i Ljubljani 1955. godine bili su prvorazredni svetski događaji, a 1956. godine u Beogradu je predstavljena putujuća izložba *Savremena umetnost u SAD* iz njujorškog muzeja MoMA. Jačanje kulturne, umetničke i naučne delatnosti vidljivo je i u osnivanju mnogih ustanova, među njima i Jugoslovenskog leksikografskog zavoda u Zagrebu 1950. godine, koji će postati vodeći jugoslovenski izdavač referentne literature (enciklopedija, leksikona, atlasa). Kulturna produkcija prepoznata je i u inostranstvu pa, početkom 1960-ih, u Jugoslaviju stižu dve prestižne nagrade: Ivo Andrić 1961. dobija Nobelovu nagradu za književnost, a Dušan Vukotić 1962. Oskara za crtani film *Surogat*, nastao u okviru Zagrebačke škole animiranog filma.

Sredinom 1950-ih džeze se vraća na jugoslovenske radio stanice i uskoro postaje sastavni deo kulturnog života kroz džeze orkestre, džeze igranke i džeze festivale, o čemu govori i poznati stih s početka 1960-ih „Ej momci mladi, šta da se radi kad malo selo nema džeze orkestar“. Uz američku podršku i finansijsku potporu, građani Beograda su imali prilike da uživo slušaju najveće svetske džeze zvezde: Dizija Gilespija (1956), džeze orkestar Glena Milera (1957), Luja Armstronga (1959. i 1965), Elu Fildžerald (1961), a jugoslovenski džeze muzičari otpočinju prve turneje po Istočnoj Evropi. Tokom 1960-ih omiljena zabava je bila slušanje radija. Najslušanije emisije bile su „Mikrofon je vaš“ (Radio Zagreb od 1959) i „Veselo veče“ (Radio Beograd od 1949). Međunarodni džeze festival u Ljubljani i festival „Melodije Jadrana“ (kasnije nazvan Splitski festival) osnovani su 1960. godine. Međutim, pod uticajem italijanskog muzičkog festivala u Sanremu već

1950-ih nastaju domaći festivali poput onoga u Zagrebu od 1954. i Opatiji od 1958. godine. Od 1961. godine Jugosloveni navijaju za svoje predstavnike na Pesmi Evrovizije u kojoj Jugoslavija učestvuje kao prva socijalistička zemlja. Prvi preduslov za održavanje velikih međunarodnih kulturno-umetničkih manifestacija bio je obnavljanje starih i podizanje novih modernih muzejsko-galerijskih prostora, pozorišta, bioskopskih sala i dvorana za koncerte, kongrese i filmske projekcije na čemu se u socijalističkoj Jugoslaviji mnogo radilo. Muzej savremene umetnosti (delovao je kao Moderna galerija Beograd od osnivanja 1958. godine) dobija novu modernu zgradu na Ušću 1965. godine, a 1966. godine otvara se i rekonstruisana zgrada Narodnog muzeja u Beogradu koji iste godine priređuje čuvenu izložbu iz Holandije Vinsenta van Goga, koja će se dugo pamtili kao jedan od najvećih kulturnih događaja u gradu. Posetiti izložbu bilo je stvar prestiža, čekalo se u redu i za nepuna dva meseca izložba je imala preko 300.000 posetilaca. Avangardna strujanja u pozorištu nagoveštava i gostovanje kultne avangardne njujorške pozorišne grupe La Mama, u Zagrebu 1966. godine, a već 1967. u Beogradu je, sa namerom da predstavi najnovije avangardne pozorišne trendove, održan prvi BITEF (Beogradski internacionalni teatarski festival) koji postaje jedan od najznačajnijih događaja u srpskoj posleratnoj kulturi. Međunarodni festival koji je prikazivao najnovija filmska ostvarenja, pod nazivom FEST, postaje kulturna manifestacija najmlađe generacije od svog prvog održavanja 1971. godine. Kao ustupak studentima nakon studentskih demonstracija iz 1968. godine osnovan je Studentski kulturni centar (1971) koji ubrzo postaje kulturno mesto „novotalasne“ generacije na kom se promovisu nove umetničke parkse, konceptualna i video umetnost. Koncertna ponuda neke od svojih vrhunaca tokom 1970-ih i 1980-ih doživljava uključivanjem Jugoslavije u turneju svetskih rok zvezda, poput Rolingstonsa i Tine Turner. Od 1970-ih, sa porastom broja televizijskih pretplatnika, broj posetilaca bioskopa i pozorišta je u stalnom opadanju, televizija sve više utiče na dnevnu rutinu pa gledanje televizijskog programa sve češće zamenjuje kulturni život i večernje izlaske.

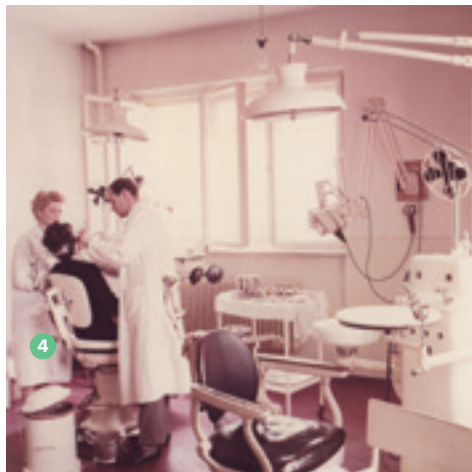

socijalna prava

Ivana Dobrivojević

1

4

7

2

5

8

3

6

1. Lekari pregledaju decu iz sela Ostružnica, 1954. Iz albuma fotografija rada sa decom u toku jedne godine Društva prijatelja opštine Čukarica, Beograd, Muzej istorije Jugoslavije
2. Iz albuma fotografija Doma narodnog zdravlja „Boris Kidrič“, Beograd 1958, Muzej istorije Jugoslavije
3. Rentgenski pregled u zdravstvenoj stanici fabrike „Krušik“, Valjevo, 1960. Iz fonda Muzeja istorije Jugoslavije
4. Iz zubne ambulante Doma narodnog zdravlja. Iz albuma fotografija o procesu proizvodnje, uslovima rada i života u radničkom naselju preduzeća „Tito“, Sarajevo, Muzej istorije Jugoslavije

5. Tečaj za buduće majke, 1948. Muzej istorije Jugoslavije
6. Iz albuma fotografija Instituta za rehabilitaciju, Beograd, 1963, Muzej istorije Jugoslavije
7. Lekarski pregled u fabričkoj ambulanti, 1979. Iz albuma fotografija Industrija odeće „Prvi Maj“ Piro, Muzej istorije Jugoslavije
8. Iz albuma fotografija Dečjeg doma Zagreb, 1953, Muzej istorije Jugoslavije

Zdravstvo

Tifus, malarija, tuberkuloza, difterija, dizenterija i endemični sifilis su u godinama posle rata odnosili na hiljade ljudskih života. Teške zdravstvene prilike su delimično predstavljale rezultat ratnih razaranja i pustošenja, a delom su bile uslovljene lošim životnim uslovima, ali i higijenskim i sanitarnim prilikama. Naime, u mnogim delovima Bosne, južne Srbije, Makedonije, Like, Korduna, Kosova i Metohije, ali i u nekim mestima Vojvodine, živelo se u trošnim kućama od blata, bez prozora, ili sa prozorima koji su retko otvarani. Nedostatak osnovnog pokućstva, posteljine, rublja i posuđa, loše održavanje lične higijene i postojanje brojnih primitivnih verovanja i običaja, poput verovanja da pupčanu vrpcu treba preseći srpom kako bi novorođenče jednog dana izraslo u dobrog žeteoca, uticali su na to da Jugoslavija u poratnim godinama bude jedna od retkih evropskih zemalja u kojoj su harale razne zarazne bolesti, gde je smrtnost dece bila ogromna, a vašljivost u pojedinim srezovima Bosne dostizala i do 100%. Suočene sa teškim zdravstvenim prilikama, malim brojem lekara i bolnica, vlasti su u posleratnim godinama uložile izuzetan napor kako bi se epidemiološka situacija stabilizovala, a stanovništvo zdravstveno prosvetilo. Akcije zaprašivanja DDT praškom i vakcinisanje protiv tuberkuloze, koje je finansirala UNRA (Uprava Ujedinjenih nacija za pomoć i obnovu), su uprkos početnim otporima na duže staze davale dobre rezultate.

Osim potpunog odsustva elementarnih higijenskih navika, ogromnu poteškoću u radu na suzbijanju zaraznih bolesti predstavljao je ozbiljan manjak lekara i pomoćnog medicinskog osoblja, ali i nedovoljna stručnost lekara opšte prakse zbog čega je veliki broj pacijenata i posle posete lekaru ostajao bez dijagnoze. Zbog neravnomerne raspoređenosti lekara u zemlji, ali i unutar samih republika, bilo je slučajeva da u srezovima od po 30 000 stanovnika ordinira samo jedan lekar, pa su pojedini lekari u toku dana pregledali i po 80–120 bolesnika. Najdramatičnija situacija je ipak vladala u republikama koje su bile najnerazvijenije, dakle u Bosni i Hercegovini, Makedoniji i Crnoj Gori gde je na jednog lekara dolazilo između 7 000 (Makedonija) i 9 500 (Crna Gora) ljudi. Komitet za zaštitu narodnog zdravlja je stoga doneo Uredbu o obaveznoj jednogodišnjoj službi u ovim republikama na koju su upućivani lekari iz Srbije, Hrvatske i Slovenije. U novoproklamovanoj zdravstvenoj politici akcenat je stavljen na preventivu, dakle na sprečavanje oboljevanja i smanjenje stope smrtnosti među stanovništvom. Posebnu ulogu u ispunjavanju navedenih ciljeva trebalo je da odigraju zdravstvene stanice (kasnije domovi zdravlja), koje su zamišljene kao osnovne jedinice u organizaciji zdravstvene službe.

Zdravstveno-higijensko prosvetavanje, podizanje životnog standarda i opšteg obrazovnog nivoa stanovništva, školovanje novih lekara, širenje mreže domova zdravlja i bolnica, uvođenje obaveznih sistematskih pregleda po školama i radnim organizacijama, a pre svega ustanovljavanje prava na besplatnu socijalnu zaštitu koju su uživali svi građani dovelo je, već 1960-ih godina, do potpune normalizacije zdravstvenih prilika u zemlji.

1

2

1. Izlet penzionera, oko 1980. Iz privatne kolekcije fotografija

2. Radnice fabrike „Marijan Badel“, Fažana, 1970-te. Iz privatne kolekcije fotografija

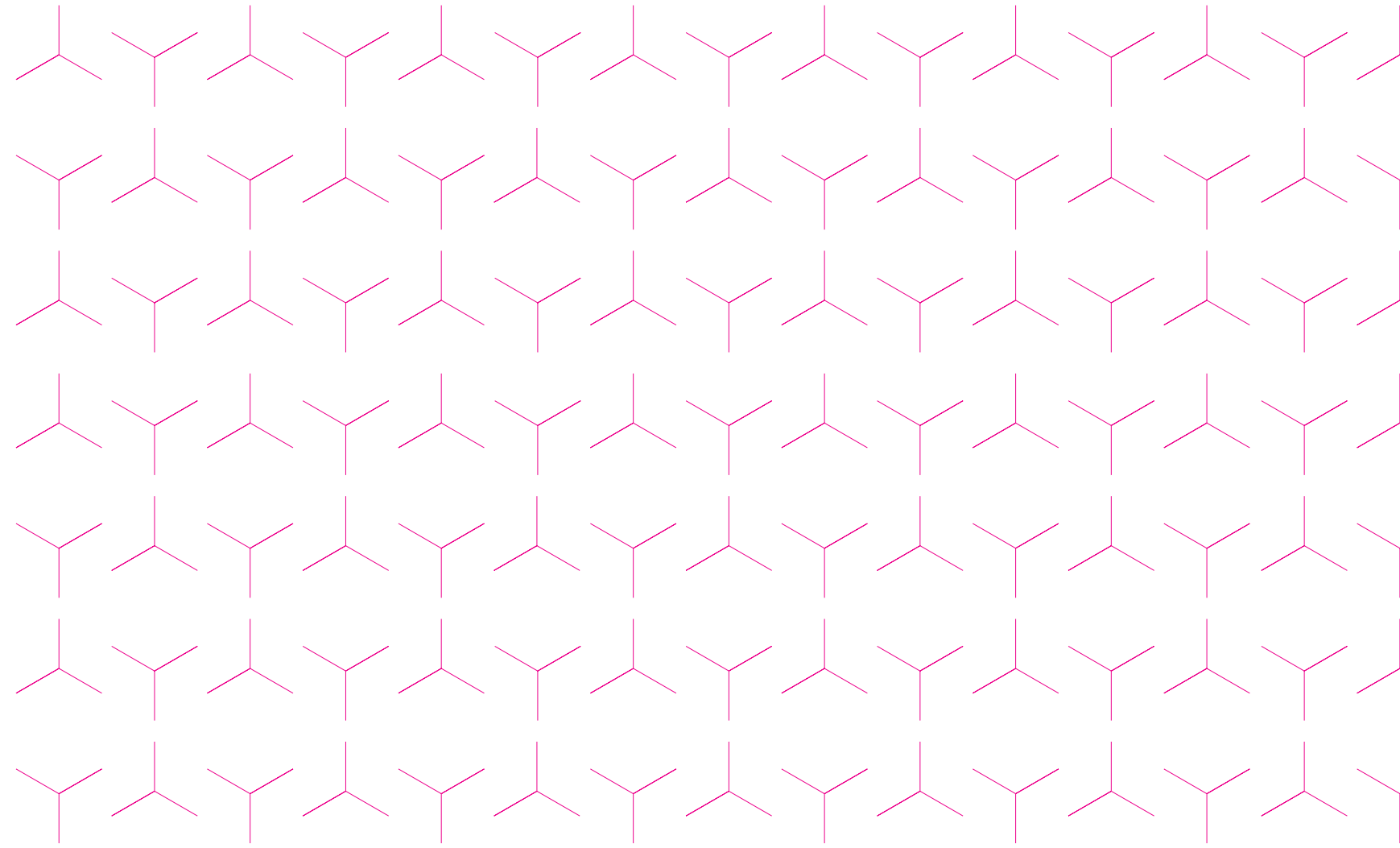
Socijalno osiguranje

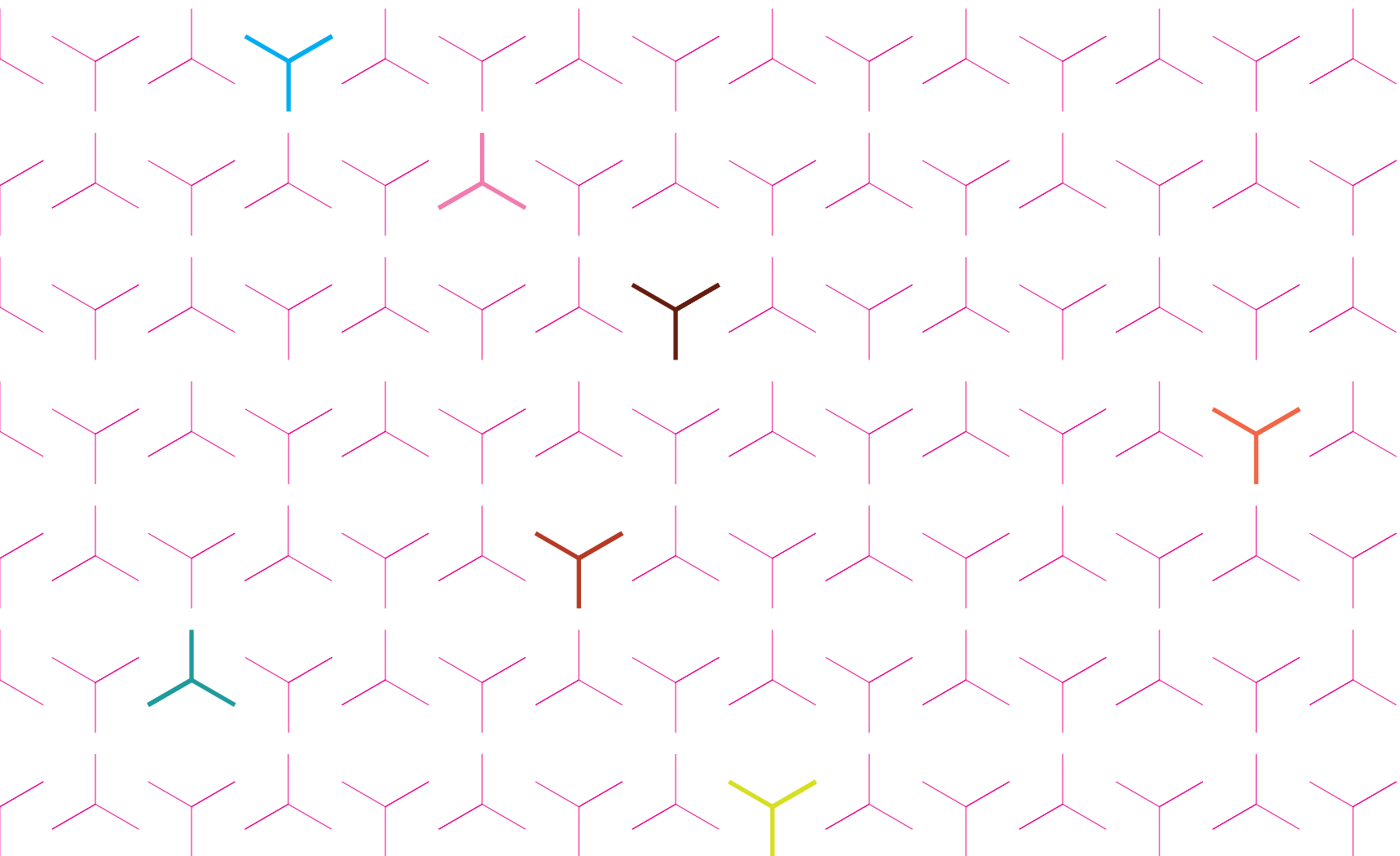
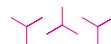
Donošenjem Zakona o socijalnom osiguranju radnika, nameštenika i službenika (1946) postavljene su osnove državnog socijalnog osiguranja. Četiri godine kasnije, donet je Zakon o socijalnom osiguranju radnika, službenika i njihovih porodica i time zaokružen proces razvoja socijalnog osiguranja kao državnog osiguranja. Prema ovom Zakonu, država je obezbeđivala sredstva za realizaciju programa socijalnog osiguranja. Zakonom je bilo određeno da se plate radnika i službenika ne mogu opteretiti doprinosima za socijalno osiguranje, a postupak za ostvarivanje određenih prava (novčana nadoknada za vreme bolesti, trudnoće i porođaja, upućivanje osiguranika na drugi posao zbog prekvalifikacije i određivanje materijalnog obezbeđenja za vreme osposobljavanja) pokretali su, po službenoj dužnosti, nadležni organi. Kao posebna grana socijalnog osiguranja, 1952. godine je, na osnovu posebne uredbe, počelo da se organizuje i sprovodi i osiguranje za slučaj nezaposlenosti.

Liberalizacija prilika u zemlji, slabljenje partijske stege i lagana decentralizacija, osetile su se i u oblasti socijalnog osiguranja. Na osnovu podzakonskih akata donetih u periodu 1953–1955, osiguranje je prešlo iz nadležnosti državne uprave na zavode za socijalno osiguranje, osnovane u pojedinom republikama. Poljoprivredno stanovništvo je obuhvaćeno zdravstvenom zaštitom od 1959. godine donošenjem Zakona o osiguranju zemljoradnika.

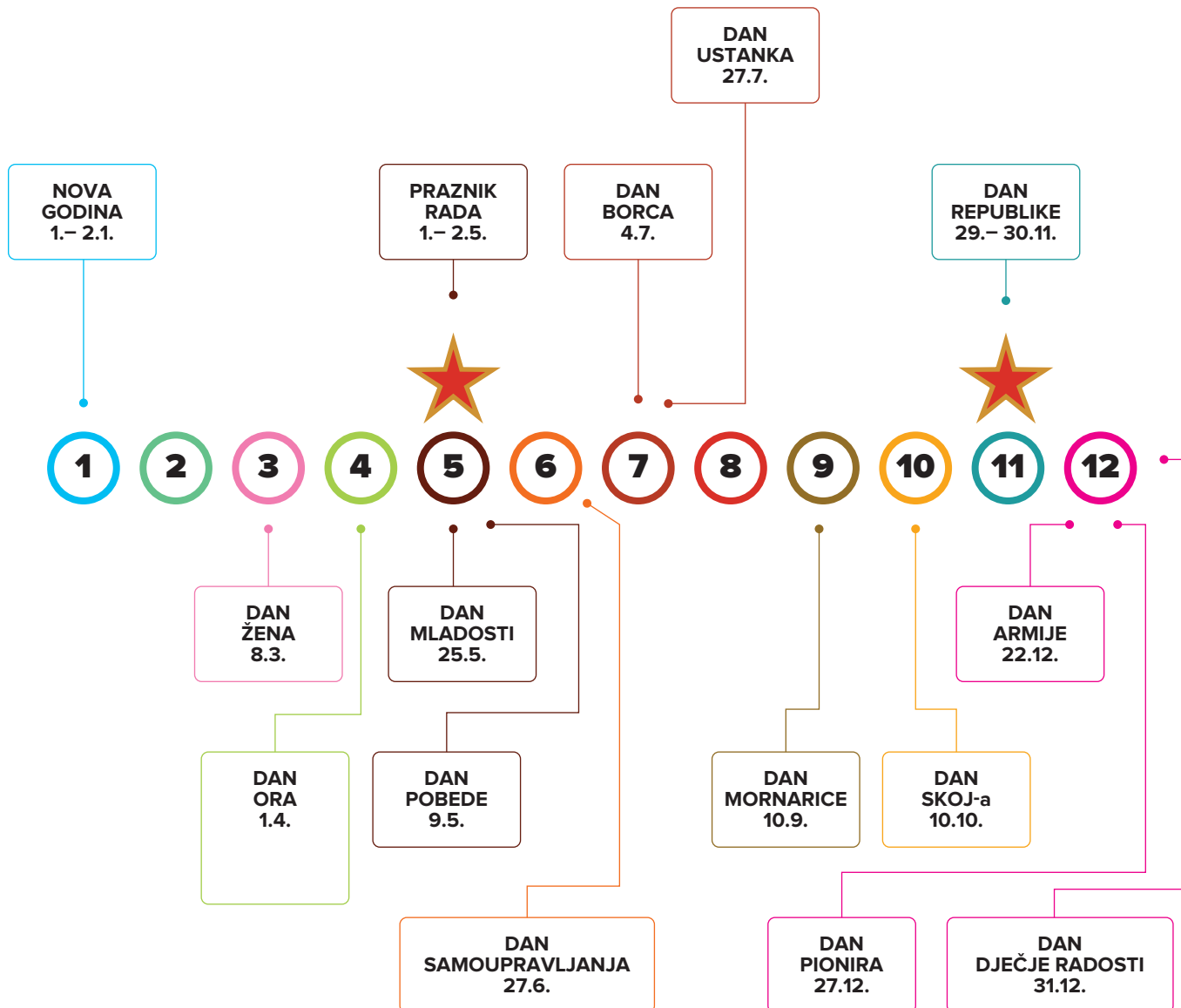
Zakoni doneti 1958, 1964. i 1982. godine garantovali su zaposlenima pravo na penziju, a uslovi penzionisanja zavisili su od godina starosti, dužine radnog staža i pola (ženama je bio dozvoljen raniji odlazak u penziju nego muškarcima).

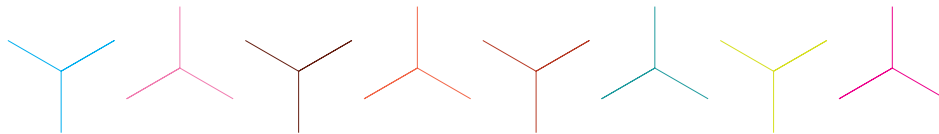

ritam godine

Ritam godine

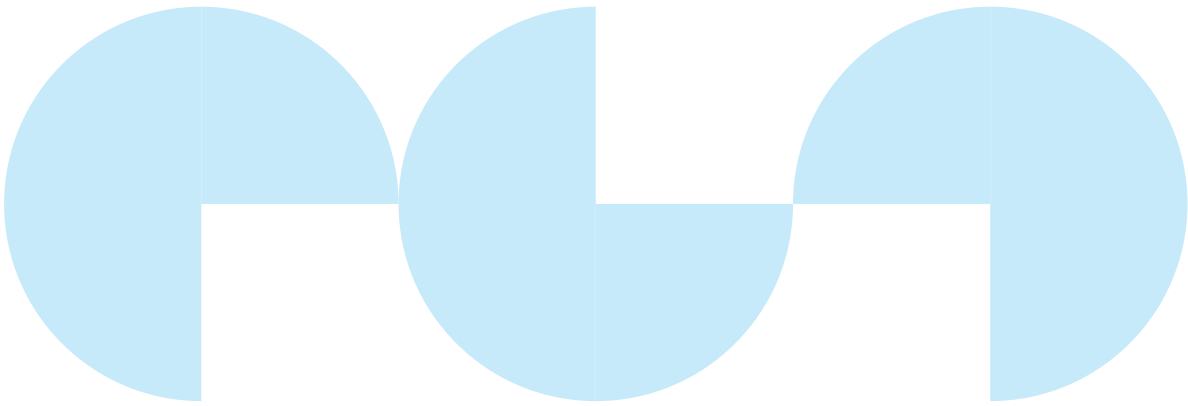
Igor Duda

Praznici i rituali ritmiziraju život u skladu s prirodom, političkim poretom ili vjerskom pripadnosti. Ritam godine sa svim praznicima i svečanostima stoga ima jednu od ključnih uloga u odgoju građana, njihovom homogeniziranju i uključivanju u društvene odnose. Svaki praznik ima razlog svojega postojanja te tako razumljivijima čini odnose u društvu koje ga slavi. Jugoslavenski je ritam godine tradiciju crpio iz Drugoga svjetskog rata i datuma bitnih za uspostavu nove države i poretka, ali i iz događaja koji su još u 19. stoljeću na međunarodnom planu obilježili borbu za radnička i ženska prava. Ritam godine tako je postao jedan od simbola legitimiteta i identiteta države.

Tijekom 1950-ih ustaljena su četiri državna praznika koja su ukupno donosila sedam neradnih dana: Nova godina (1. i 2. siječnja), Praznik rada (1. i 2. svibnja), Dan borca (4. srpnja) i Dan Republike (29. i 30. studenog). Osmi neradni dan bio je Dan ustanka koji je svaka republika obilježavala različitoga datuma kao svoj praznik. Međutim, ako bi državni praznik pao u nedjelju, neradan je bio prvi sljedeći radni dan što je povećavalo broj slobodnih dana. Ubrzo se udomaćilo i premošćivanje ili povezivanje neradnih dana s vikendom pa se ponekad moglo dobiti nekoliko uzastopnih neradnih dana. Neki datumi bili su vrlo značajni iako nisu imali status državnoga praznika i neradnog dana. Među njima su bili Dan žena (8. ožujka), Dan mladosti (25. svibnja) i Dan Jugoslavenske narodne armije (22. prosinca). Kalendar je bio zasićen nizom drugih važnih datuma koji su se obilježavali na skromniji način ili u nešto užem krugu: Dan omladinskih radnih akcija (1. travnja), Dan pobjede (9. svibnja), Dan samoupravljača (27. lipnja), Dan mornarice (10. rujna), Dan SKOJ-a (10. listopada), Dan pionira (27. prosinca) i mnogi drugi.

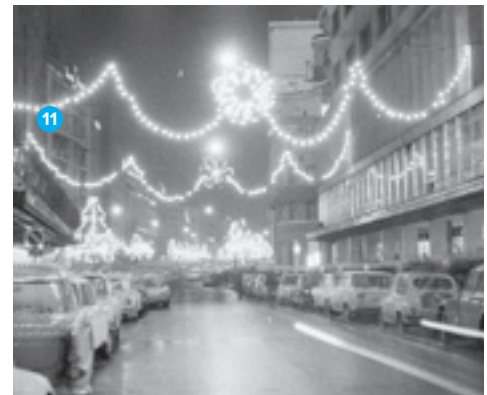
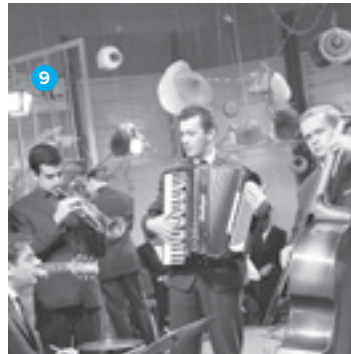

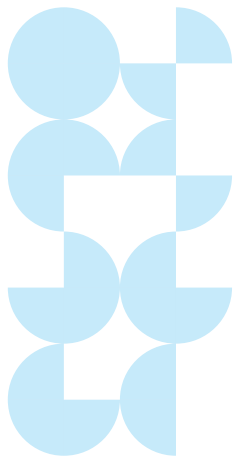

Nova godina

(1. i 2. 01.)

Dva neradna dana na samom početku godine bila su prilika za proslavu, oporavak od dočeka, čestitarska obilaženja rođaka i prijatelja, čak i za kraća putovanja, pogotovo ako je u blizini bio vikend s kojim se ovaj državni praznik mogao povezati. Nova godina dočekivala se u vlastitom domu ukrašenom novogodišnjim ili božićnim drvцем, uz druženje ili televizijski program, dok su javne proslave bile organizirane i u hotelima i restoranima. Mediji su redovito pratili na koji su način staru godinu ispraćali Tito i drugi visoki dužnosnici te prenosili novogodišnje poruke i čestitke, očekivanja građana, ali i sažimali dojmove o godini na izmaku. Budući da je na sebe preuzimala i dio značenja Božića,

proslava Nove godine poprimala je veću važnost no u prvoj polovici stoljeća. Ponegdje se, kao u Hrvatskoj, još od kraja 1940-ih 31. prosinca obilježavao kao Dan dječje radosti, među ostalim i dan na koji djeca dobivaju novogodišnje darove i iščekuju Djeda Mraza. Miješanje tradicija urodilo je višestrukim darivanjem djece koja su preko vrtića, škola i roditeljskih radnih mjesta dobivala dar Djeda Mraza, a u obiteljskom okruženju mogla su očekivati drugi dar, bilo na Božić ili neki drugi dan na prijelazu dviju godina. Djed Mraz postao je općeprihvaćeni lik u cijeloj Jugoslaviji, organizirani su njegovi dočeci, prigodne predstave, čak i cijeli gradovi Djeda Mraza koje su djeca organizirano posjećivala.

1. Doček Deda Mraza, Pula, 15. decembar 1974. Foto: Dušan Čurić. Iz fonda Povijesnog i pomorskog muzeja Istre

2. Podela poklona na dan Dečje radosti, Pula, decembar 1974. Foto: Dušan Čurić. Iz fonda Povijesnog i pomorskog muzeja Istre

3. Novogodišnja TV emisija *Dugme za peti sprat*. Snimio Pavle Milovanović. Iz fonda Programskog arhiva Televizije Beograd

4. Preuzimanje poklona od Deda Mraza, Pula, decembar 1974. Foto: Dušan Čurić. Iz fonda Povijesnog i pomorskog muzeja Istre

5. Ukrašene ulice Beograda uoči Nove 1970. Snimio Velimir Savatić. Fotografija iz emisije *Dekoracija*. Iz fonda Programskog arhiva Televizije Beograd

6. Željko Bebek u novogodišnjoj emisiji. Iz fonda Programskog arhiva Televizije Beograd

7. Baletska grupa Lokice Stefanović u novogodišnjem programu. Iz fonda Programskog arhiva Televizije Beograd

8. Proslava Nove godine u preduzeću „Grafopek“, Beograd, 28. decembar 1974. Foto: Miomir Marković. Iz arhive preduzeća „Jugohemija“

9. Novogodišnja TV emisija *Dugme za peti sprat*. Snimio Pavle Milovanović. Iz fonda Programskog arhiva Televizije Beograd

10. Plakat „SREĆNO NOVO LETO!“, 1979. Iz fonda Muzeja novije istorije Slovenije

11. Ukrašene ulice Beograda uoči Nove 1970. godine. Snimio Velimir Savatić. Fotografija iz emisije *Dekoracija*. Iz fonda Programskog arhiva Televizije Beograd

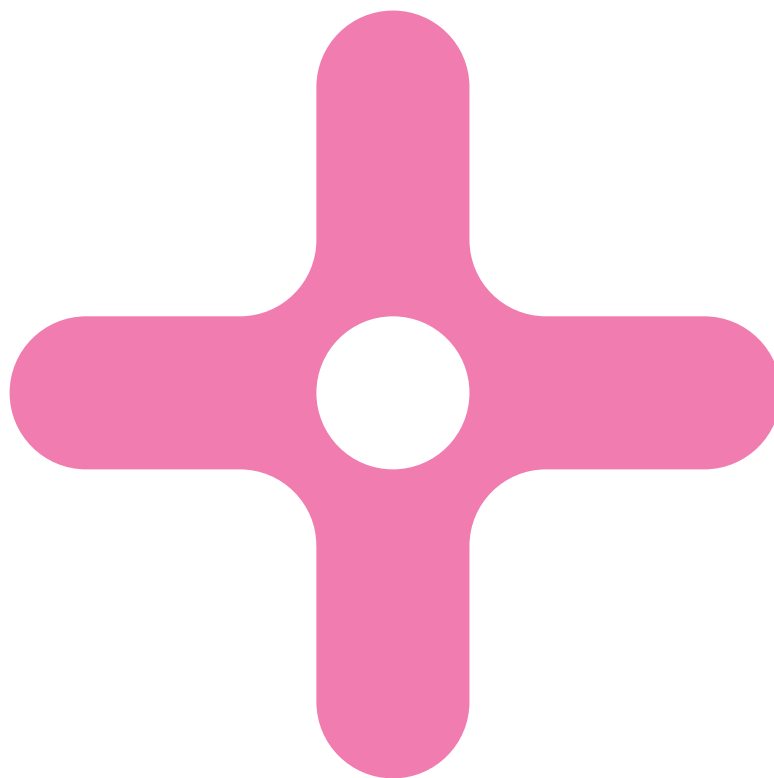
12. Glumci Gorica Popović, Jelica Sretenović, Mima Karadžić zabavljaju decu na proslavi Nove godine u „Jugohemiji“, Beograd. Foto: Miomir Marković. Iz arhive preduzeća „Jugohemija“

13. Nova 1988. godina, Beograd. Iz fonda Programskog arhiva Televizije Beograd

14. Modni časopis *Svijet*, 1964.

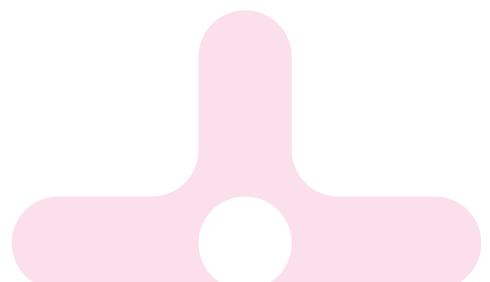
15. Informativni nedeljnik *Vjesnik u srijedu* (VUS), 31. decembar 1970.

Dan žena

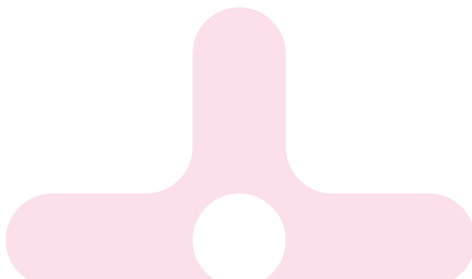
(8. 03.)

Radni dan, obično nazivan Međunarodni dan žena ili jednostavno 8. mart, a u predškolskim i školskim ustanovama čak i Majčin dan. Kao međunarodni praznik oslanjao se na tradiciju ženskih radničkih prosvjeda u New Yorku u 19. stoljeću, odluku ženske konferencije koja je u organizaciji Socijalističke internacionale održana 1910. u Kopenhagenu te na prosvjede ruskih radnica 1917. i tradiciju proslava u Sovjetskom Savezu. Žene su u Jugoslaviji uživale određenu političku ravnopravnost već u okviru Narodnooslobodilačkog pokreta, posebno zahvaljujući djelovanju Antifašističke fronte žena, a pravo glasa po prvi put u povijesti ostvarile su 1945. te su sudjelovale na prvim poratnim izborima u studenom iste godine. Uključivanje žena u društveni život i svijet rada najčešće je značilo da su one istodobno obavljale tri uloge – bile su i radnice i kućanice i majke. Stoga je nastojanja oko postiza-

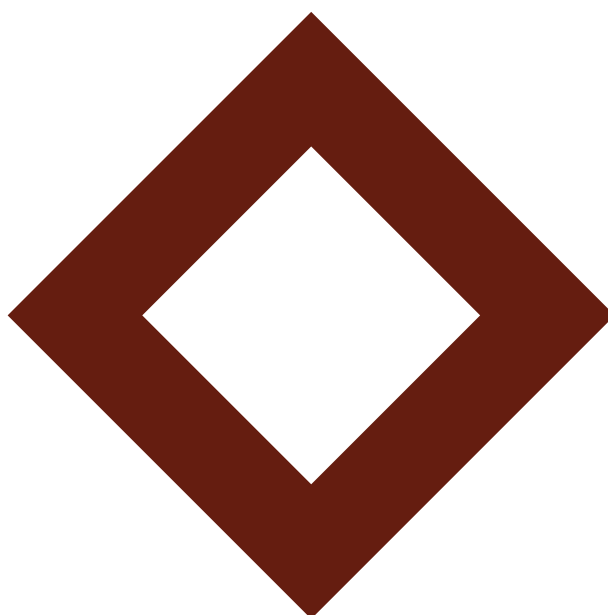
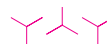
nja ravnopravnosti žena s muškarcima trebalo nastaviti djelovanjem na području političkih prava, ostvarivanjem jednake plaće za jednaki rad i osiguravanjem svih drugih radnih prava, podizanjem razine obrazovanja, potom zaštitom trudnica, majki i djece, osiguravanjem dovoljnoga broja jaslica i vrtića te restorana društvene prehrane koji bi olakšali obavljanje majčinskih i kućanskih poslova. U ranom socijalizmu Dan žena bio je izrazito politički obojen, uz manifestacije, skupove i govore, no kasnije je izgubio takav naboj i postao popularan praznik koji se čestitao uz cvijeće i druge darove. Djeca su ga obilježavala priredbama, a radnici i radnice zajedničkim ručkom ili večerom, druženjem, zabavom ili izletom, najčešće uz skraćeno radno vrijeme.

- 1, 2, 3, 4, 5, 7 Proslava Dana žena, Štuttgart, 8. mart 1973. Iz albuma fotografija Jugoslovena u SR Nemačkoj, Muzej istorije Jugoslavije
6. Plakat „8. MART DAN ŽENA“, autor: Abramović, 42x58 cm
8. Reklama za šljivovicu proizvodnje „Badel“
9. Plakat „ŽIVEO 8. MART, BORBENI DAN ŽENA!“, 1945. Autor: Ismet Mujezinović. Ofset štampa, 100x80 cm. Iz fonda Muzeja istorije Jugoslavije
10. Plakat „ŽIVIO 8. MART DAN ŽENA!“ Autor: Edo Murtić. Ofset štampa, 99x59 cm. Iz fonda Muzeja istorije Jugoslavije

Praznik rada

(1. i 2. 05.)

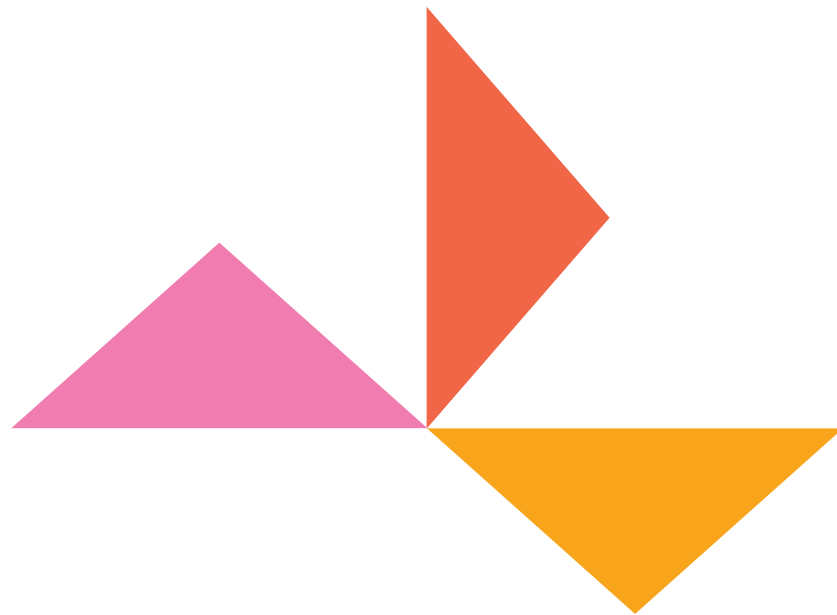

Međunarodni praznik rada ili najčešće samo 1. maj u Jugoslaviji se obilježavao kao državni praznik s dva neradna dana. Povijest praznika seže u 19. stoljeće, sve do radničkih prosvjeda u Chicagu 1. svibnja 1886. i odluke Prvog kongresa Druge internacionale iz 1889. o uspostavljanju praznika u spomen na čikaške žrtve i zahtjeve. U poratnoj Jugoslaviji naglasak više nije bio na borbi za radnička prava, kraći radni dan, pravedniju plaću, zabranu dječjeg rada, obavezno socijalno i zdravstveno osiguranje, već se u novim društvenopolitičkim okolnostima isticala jaka uloga radničke klase u socijalističkom društvu, važnost samoupravljanja i visoka razina postignutih prava. U ranom socijalizmu

uobičajene su bile masovne prvosvibanjske povorke i parade kojima je istican općenarodni karakter praznika. Kasnije se zadržava javni karakter proslave u većim mjestima, ali uz slabljenje političkih poruka i prevladavanje zabavnih sadržaja, uz sajamsko ozračje i provođenje slobodnoga vremena u izletištima. Sve je više građana samostalno odlazilo na izlete i putovanja, uživajući u proljetnom vremenu, otvaranju vikendica poslije zimskih mjeseci, prvom kupanju u moru ili u pripremanju roštilja. U Beogradu su se održavale vojne parade koje su sa svečane tribine promatrali najviši državni dužnosnici i njihovi gosti.

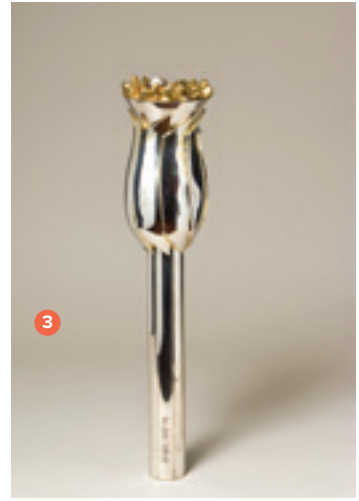
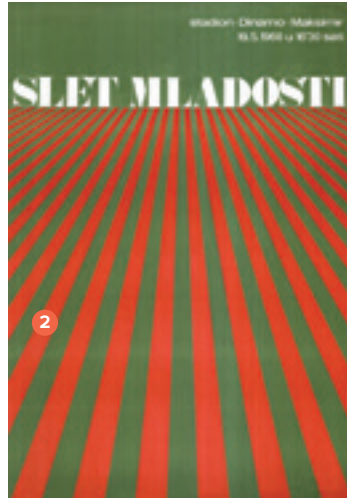
1. Rudari „Vareša“, jednog od tri nagrađena kolektiva u prvomajskom takmičenju. „Proslava 1. maja“, Beograd, 1947. Iz fonda Muzeja istorije Jugoslavije
2. Prvomajske svečanosti ispred Narodne skupštine u Beogradu, 1. maj 1983. Foto: Stevan Kragujević. Iz fonda Muzeja istorije Jugoslavije (Legat Stevana Kragujevića)
3. Proslava Praznika rada u Šijanskoj šumi, Pula, oko 1985. Foto: Alojz Orel. Iz fonda Povijesnog i pomorskog muzeja Istre
4. i 5. Prvomajska parada na ulicama Ljubljane, 1. maj 1946. Iz fonda Muzeja za noviju istoriju Slovenije
6. Proslava Prvog maja u Beogradu. Iz fonda Programskog arhiva Televizije Beograd
7. Prvomajska parada u Beogradu. Snimak sa Terazija. Iz fonda Programskog arhiva Televizije Beograd
8. Parola „ŽIVEO 1. MAJ DAN SOLIDARNOSTI RADNIČKE KLASI CELOG SVETA!“. Iz fonda Muzeja istorije Jugoslavije
9. Vojna parada za Dan pobjede, Beograd, 9. maj 1985. Foto: Stevan Kragujević. Iz fonda Muzeja istorije Jugoslavije (Legat Stevana Kragujevića)
10. Plakat „1. MAJ 1973“. Autor: Nikola Masniković. Ofset štampa, 98x68 cm. Iz fonda Muzeja istorije Jugoslavije
11. Prvomajska parada u Beogradu, 1. maj 1950. Iz fonda Muzeja istorije Jugoslavije
12. Plakat „MAJSKO PRAZNOVANJE DELAVSKE MLADINE SLOVENIJE – DESET LET V SVOBODI“, 1955. Iz fonda Muzeja novije istorije Slovenije
13. Prvomajska parada u Beogradu, 1. maj 1949. Iz fonda Muzeja istorije Jugoslavije
14. Prvomajska povorka, 1946. Foto: Jože Kološa. Iz fonda Muzeja novije istorije Slovenije

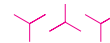

Dan mladosti

(25. 05.)

Iako je Titov rođendan bio 7. svibnja, poznatiji je bio njegov drugi rođendan povezan s desantom njemačkih snaga na Drvar, u Bosni i Hercegovini, 25. svibnja 1944. godine. Tito je tada jedva umakao iz neprijateljskog okruženja i tako nastavio obavljati svoju dužnost vrhovnoga komandanta Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije i predsjednika Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije. Već 1945. omladinci započinju obilježavati Titov rođendan trčanjem štafete i prenošenjem štafetne palice koja se 25. svibnja osobno uručivala predsjedniku Republike. Prvu je štafetu Tito primio u Zagrebu, a od 1946. do 1956. prima ih pred Bijelim dvorom u Beogradu. Istodobno se diljem zemlje trče mnoge lokalne štafete i izrađuju palice pojedinih društava, organizacija i poduzeća koje se dostavljaju predsjedniku. Od 1956. svečanost se u Titovoj nazočnosti održavala na stadionu Jugoslavenske narodne armije u Beogradu, od 1957. ne samo u čast rođendana već

poglavito kao Dan mladosti. Time je usvojena Titova želja da to bude dan posvećen jugoslavenskoj omladini, njezinoj tjelesnoj i duhovnoj snazi. Sve do 1987. na stadionu se održavao slet s masovnim vježbama omladinaca iz cijele zemlje, a poslije rute koja je obilazila razne krajeve na stadion je stizala i glavna štafetna palica, kao simbol svih ostalih, sadržavajući u sebi rođendansku poruku. Poslije Titove smrti štafetu je primao predsjednik Saveza socijalističke omladine Jugoslavije. Štafeta mladosti i slet bili su simboli zajedništva te ustrajanja mladih u izgradnji socijalizma. Tisuće djece i odraslih Titu su povodom rođendana svake godine slali pisma, crteže, rukotvorine i druge darove, a mediji su redovito izvještavali o proslavama šireći pozitivne emocije i sudjelujući u održavanju kulta Josipa Broza Tita.

1. Predaja Titove štafete na vrhu Triglava (Slovenija), 21. maj 1950. Foto: Jože Mally. Iz fonda Muzeja novije istorije Slovenije
2. Plakat „Slet Mladosti“, Hrvatska, 1968. Autor: Bojan Stranić. Ofset štampa, 99x68 cm. Iz fonda Muzeja za umjetnost i obrt
3. Štafeta mladosti, 1978. Autor: Malj Murataj. Materijal i dimenzije: srebro, pozlata i kristal, vis. 49 cm. Iz fonda Muzeja istorije Jugoslavije
4. Proslava Dana mladosti u Areni, Pula, 25. maj 1982. Foto: Dušan Čurić. Iz fonda Povijesnog i pomorskog muzeja Istre
5. Plakat „Dan mladosti ‘76“ Autor: Milan Stanković. Iz fonda Muzeja istorije Jugoslavije

6. Proslava Dana mladosti u Areni, Pula, 25. maj 1978. Foto: Dušan Čurić. Iz fonda Povijesnog i pomorskog muzeja Istre
7. Dan mladosti u Areni, Pula, 1982. Foto: Alojz Orel. Iz fonda Povijesnog i pomorskog muzeja Istre
8. Ispraćaj štafete, 1963. Iz albuma fotografija iz Mostara, Muzej istorije Jugoslavije
9. „Nosimo Vam pozdrave...“, 1955. Iz albuma fotografija pionira Rijeke, Muzej istorije Jugoslavije
10. Predaja štafetne palice predsedniku Josipu Brozu Titu ispred Belog dvora, Beograd, 25. maj 1955. Iz fonda Muzeja istorije Jugoslavije

11. Predaja štafetne palice predsedniku Josipu Brozu Titu, Stadion JNA, 25. maj 1965. Iz fonda Muzeja istorije Jugoslavije
12. Iz albuma fotografija iz života omladine, 1959. Foto: Ivan Belobrajčić. Iz fonda Muzeja istorije Jugoslavije
13. Ispraćaj štafete, 1963. Iz albuma fotografija iz Mostara, Muzej istorije Jugoslavije
14. Štafeta mladosti, Labin, 25. maj 1974. Foto: Dušan Čurić. Iz fonda Povijesnog i pomorskog muzeja Istre
15. Štafeta mladosti, Pula, maj 1968. Foto: Dušan Čurić. Iz fonda Povijesnog i pomorskog muzeja Istre

Dan borca

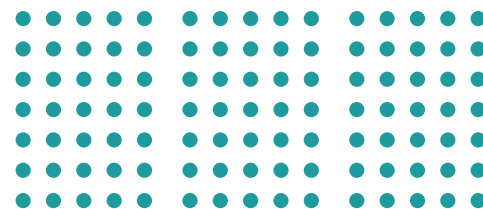
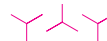
(4. 07.)

Državni praznik u čast 4. srpnja 1941. kada je Politbiro CK KPJ iz Beograda jugoslavenskim narodima uputio poziv na oružani ustanak i borbu protiv okupatora. Iako je bilo akcija koje su mu prethodile, ovaj se dan smatrao početkom organiziranog partizanskog rata pod vodstvom KPJ. U spomen na pojedine akcije proglašeni su i posebni dani ustanka koji su bili republički praznici i neradni dani na teritoriju određene republike: 7. srpnja u Srbiji, 13. srpnja u Crnoj Gori, 22. srpnja u Sloveniji, 27. srpnja u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini te 11. listopada u Makedoniji. Praznici su obilježavani službenim svečanim skupovima i posjetima mjestima ratnih događanja. Zbog ljetnih praznika Dan borca i dani ustanka nisu se posebno obilježavali u školama pa su stoga, kao i zbog sezone godišnjih odmora, bili manje zapaženi od drugih državnih praznika.

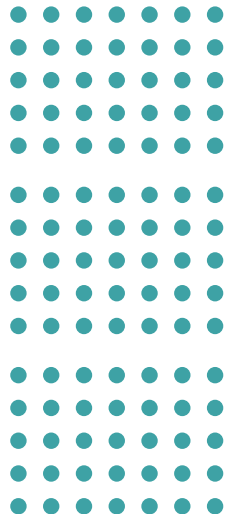
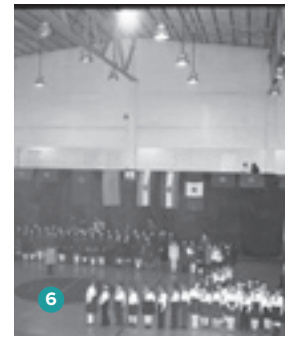
1. Dan ustanka u Sloveniji, 21. jul 1951. Iz fonda Muzeja istorije Jugoslavije
2. Proslava Dana ustanka, Bela Crkva, 7. jul 1945.
- 3–6. Proslava 7. jula, Dana ustanka Narodne Republike Srbije, Beograd, 1963. Iz albuma fotografija života pionira Pionirskog grada, Muzej istorije Jugoslavije

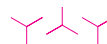

Dan Republike

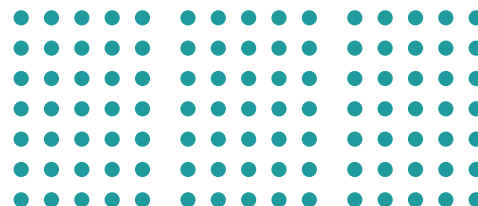
(29. i 30. 11.)

Dan Republike slavio se u spomen na odluke II. zasjedanja AVNOJ-a u Jajcu gdje je 29. studenog 1943. proglašena Demokratska Federativna Jugoslavija kao nova složena državna zajednica ravnopravnih jugoslavenskih naroda i narodnosti. Taj je datum bio upisan i u jugoslavenski grb, a točno dvije godine kasnije na zasjedanju Narodne skupštine u Beogradu proglašena je Federativna Narodna Republika Jugoslavija. Riječ je o najvažnijem državnom prazniku koji se protegnuo na dva neradna dana. U čast Republike ispaljivani su plotuni, a učenici prvih razreda osnovne škole u danima prije praznika primani su u Savez pionira Jugoslavije te tako započinjali proces svojeg oblikovanja u socijalističke građane. Svečane sjednice i akademije te otvaranje novih objekata bili su uobičajeni rituali povodom ovoga praznika koji se pretvarao u višednevnu javnu proslavu. U neradnim su danima i okolnim vikendima svoju priliku vidjele turističke agencije koje su od 1960-ih nudile kraća i dulja putovanja u zemlji i inozemstvu. Neovisno o tome, mnogi su praznične dane koristili za odmor, izlete i posjet rodnom kraju, nerijetko uz sudjelovanje u seoskim poslovima (svinjokolja, kolinje).

1. Prijem u pionire, Pula, 29. novembar 1976. Foto: Dušan Ćurić. Iz fonda Povijesnog i pomorskog muzeja Istre
2. Proslava Dana republike u preduzeću „Jugohemija“, 27. novembar 1978. Foto: Miomir Marković. Iz arhive preduzeća „Jugohemija“
3. Pioniri posećuju grob heroja na Kalemegdanu proslavljajući Dan republike, Beograd, 29. novembar 1955. Iz albuma fotografija Doma pionira „Anđo Ranković“ iz Zemuna, Muzej istorije Jugoslavije
4. Svečanost povodom Dana republike u klubu „Jedinstvo“, Beč, 1972. Iz albuma fotografija Kluba Jugoslovena „Jedinstvo“ u Beču, Muzej istorije Jugoslavije
5. U iščekivanju početka svečanosti, Pula, 29. novembar 1973. Foto: Dušan Ćurić. Iz fonda Povijesnog i pomorskog muzeja Istre
6. Svečanost prilikom primanja u pionire, Pula, 29. novembar 1976. Foto: Dušan Ćurić. Iz fonda Povijesnog i pomorskog muzeja Istre
7. Prijem u pionire, Pula, 29. novembar 1976. Foto: Dušan Ćurić. Iz fonda Povijesnog i pomorskog muzeja Istre
8. Plakat „Tridesetogodišnjica Drugog zasjedanja AVNOJ-a“, Beograd, 1973. Autorka: Bojana Komadina. Iz fonda Muzeja istorije Jugoslavije
9. Ilustrovani nedeljnik *Arena*, 26. novembar 1965.

1. Kolona turista na starom putu prema moru, Postojna, oko 1960. Foto: Edi Šelhaus. Iz fonda Muzeja novije istorije Slovenije

Među milijunima stranaca koji su svake godine posjećivali Jugoslaviju najviše je bilo običnih turista, ali bilo je i onih posjetitelja koji su o svojim dojmovima ostavili pisani trag u novinskim člancima, reportažama i turističkim vodičima. Ti su dojmovi mogli biti jednaki milijunima ostalih, ali i na njih utjecati oblikujući dugotrajne stereotipe.

Oko 1950. strancima su u oči upadale neasfaltirane ceste i rijetki automobili, industrijski dimnjaci i gradilišta stambenih zgrada, entuzijazam omladinskih radnih akcija, ali i nestašice jednostavnih proizvoda poput češlja, olovke ili vezica za cipele.

Krajem 1950-ih Jugoslaveni su se strancima žalili na visoke cijene, što je opravdavano relativno niskim primanjima zbog čega životni standard nije dosegao razinu niti siromašnijih zapadnih zemalja. Dojam gostiju bio je da su osnovne namirnice svima bile pristupačne, ali da cijene uvoznih i luksuznih proizvoda – kozmetike, automobila i kućanskih uređaja – dosežu astronomske iznose. Novo je desetljeće u žarište dovele nove asfaltirane ceste, nastavak industrijalizacije i niske stanarine, ali i mlađu populaciju koje je stranim novinarima nalikovala na Amerikance jer je nosila traperice i sportske majice te slušala jazz. Zapad-

njački izgled prolaznika i zapadni utjecaj na području popularne kulture u velikim su gradovima inozemni izvjestitelji zapažali i oko 1970., ali i jednostavno dobivanje kredita i veliku potražnju za materijalnim dobrima, razvoj sitnog privatnog poduzetništva te neprimjerenost davanja napojnica konobarima.

U turističkome smislu, Jugoslavija je od kraja 1950-ih predstavljana kao *best buy* odredište, zemlja u kojoj se dobiva najbolja vrijednost za plaćenu cijenu. 1960-ih je bila vrlo malo iskvarena, nudila je najljepšu obalu u Europi, neprestano su se gradili novi hoteli, a kampovi su poslovali po uobičajenim europskim uvjetima. Nedostajala je samo bolja ponuda na području zabave i noćnoga života. Privatni iznajmljivači kao domaćini su bili iznimno gostoljubivi i često suviše ljubazni.

Nezamijećene nisu prošle ni razlike među pojedinim dijelovima zemlje, među jugoslavenskim republikama i narodima. Pisalo se o kulturološkim razlikama, različitim povijesnim iskustvima, nejednakoj gospodarskoj razvijenosti i potpuno različitim svjetovima koji su okupljeni u istu državu. Međutim, u očima stranaca, svima je zajednički bio osjećaj ponosa i neovisnosti te dar za uživanje u životu.

POGLED SA STRANE

Igor Duda

1. Naturistički park „Kovesarda“, Vrsar, oko 1975. Foto: Alojz Orel. Iz fonda Povijesnog i pomorskog muzeja Istre
2. Naslovna strana. Informativni nedeljnik Vjesnik u srijedu (VUS), 1977.
3. Goli desant na – Vrsar! Magazin Start, 1972.
4. Epilog jednog braka, 1965. Foto: Tomislav Peternek. Iz albuma fotografije omladine Jugoslavije, Muzej istorije Jugoslavije

Modernizacija je utjecala na ustaljena shvaćanja, svjetonazore i stoljećima oblikovane mentalitete te ih postupno mijenjala. Bio je to dugotrajan proces koji je zadirao u dubinu društva, iako se ponekad moglo činiti da se pogled na svijet može promijeniti u trenutku, jednostavnom revolucionarnom odlukom odozgo. Neposredno nakon Drugoga svjetskog rata dogodio se sudar komunističke dogmatičnosti s uglavnom tradicionalnim i patrijarhalnim jugoslavenskim društvima, te nositeljima starih dogmi koje novo vrijeme nije prihvaćalo. Komunistička je ideologija nastupila u ulozi promicatelja modernosti i emancipacije te na brz način nastojala ukloniti ostatke staroga društva, no i sama se često zaplitala u vlastitim krutostima, posebno neposredno nakon rata, te do polovice 1960-ih godina. Svoju borbu protiv zaostalosti i nazadne svijesti komunisti su usmjerili prema vjerskim zajednicama, kao svojim glavnim ideološkim suparnicima, pa je svaka religioznost proglašena nazadnom, a vjerski je život iz javne premješten u privatnu sferu. Dovo- lo je to do ubrzane sekularizacije i nestajanja aktivnog vjerskog života kod dijela stanovništva, dok su se mnogi vjerskih običaja pridržavali samo kao kulturološke činjenice ili kao naslijeđenih obrazaca društvenoga ponašanja. Oslabjeti su trebale i prakse kulturne svakodnevice koje su izrazito obilježavale tradicionalna patrijarhalna društva, najčešće agrarna i ruralna, ali i prakse građanskih ili „sitnoburžoaskih“ slojeva koje su mogle biti reakcionarno sumnjive.

Industrijalizacija i urbanizacija u zajedničkom djelovanju s obrazovnim sustavom i socijalističkim odgojem – onim institucionalnim i onim javnim i medijskim – a potom i s prodorom zapadne potrošačke i popularne kulture, oblikovale su novoga čovjeka i novo društvo. Promijenili su se obiteljski odnosi, ponajviše zato jer je osnovna nuklearna obitelj prekinula jake rodbinske odnose s daljnim rođacima i izmakla nadzoru predstavnika najstarijega naraštaja. Prisnijom postaje komunikacija između djece i roditelja, a rođeni u ratu i poraću svojem potomstvu nastoje osigurati sve ono što oni sami nisu imali, ponekad i pretjerujući u skrbi i pažnji. U novom su se položaju našle i žene, posebno one koje su bile zaposlene, a među njima one koje su kao majke i supruge održavale svoje kućanstvo i brinule o članovima obitelji. Sve su češća pojava razvedeni muškarci i žene, te samohrane majke, što društvo postupno prihvaća sa sve manje ograda, iako lakše u gradu nego na selu.

Ženska emancipacija našla se tako u procjepu između modernosti i tradicije, u okruženju kojem ravnopravnost spolova nije bila ustaljena i u praksi, spontano očekivana vrijednost.

Usprkos tradicionalnoj podlozi, koju je zemlja dijelila s mnogim europskim društvima, u Jugoslaviji su vlasti zakonskim rješenjima odozgo nastojale mijenjati ustaljena shvaćanja. Početkom 1950-ih započela je liberalizacija prava na pobačaj, što je konačno oblikovano legislativom s kraja 1960-ih i iz 1970-ih. Bio je to samo dio promijenjenog odnosa prema tijelu i zdravlju, odnosa koji je s jedne strane bio uvjetovan širenjem zdravstvene kulture, a s druge seksualnom revolucijom. Briga o zdravlju i planiranje potomstva blagodati su nove svijesti i sustava javnoga zdravstva koji je omogućio redovite liječničke sistematske preglede i obavezno cijepljenje protiv zaraznih bolesti. Svoj drugi krak seksualna je revolucija pružila prema potrošačkoj i popularnoj kulturi u kojima je lik žene iskorišten kao sredstvo marketinga i izazivanja požude, od reklama i izbora ljepote do erotskih časopisa. Missice i manekenke od 1960-ih otvoreno plijene medijsku pozornost. Drugačiji odnos prema tijelu vidljiv je i u širenju kulture sunčanja i plivanja, u čemu starije generacije nisu sudjelovale. Mlađi i najčešće stranci mogli su, izazivajući znatiželju običnih odjevenih kupača, čak prihvatiti naturizam koji je turističkoj industriji donosio značajnu zaradu. Drugo lice turizma utjecalo je na olakšan pristup drogi, do koje se i inače lakše dolazilo u lučkim i većim urbanim središtima, a domaću javnost taj problem zabrinjava već 1970-ih.

Iako će istospolne veze kao svakodnevna praksa još dugo ostati izvan okvira društvene prihvaćenosti, zakonodavci su u drugoj polovici 1970-ih u pojedinim republikama i pokrajinama dekriminalizirali istospolnu orijentaciju. Drugi i drugačiji u smislu rasne pripadnosti bili su čest prizor većih gradova i sveučilišnih središta gdje su boravili studenti iz nesvrstanih zemalja, koji su ponekad u Jugoslaviji ostajali i nakon studija te zasnivali svoje obitelji. Stupanj otvorenosti društva koji je dosegnut do kraja 1980-ih – iako na različitoj kulturnoj podlozi i s različitim uspjehom u modernizaciji – potom će biti uništen nacionalizmom u posljednjim godinama Jugoslavije i retradicionalizacijom kroz koju su tada i tijekom 1990-ih prošla sva postjugoslavenska društva.

NOVI SVJETONAZORI

Igor Duda

Ivana Dobrivojević (1975) radi kao naučni saradnik u Institutu za savremenu istoriju u Beogradu. Diplomirala je na Filozofskom fakultetu u Beogradu, na Katedri za istoriju Jugoslavije. Na istoj katedri odbranila je magistarski rad *Državna represija u doba diktature kralja Aleksandra 1929–1935*, a zatim i doktorirala temom *Selo i grad. Transformacija agrarnog društva Srbije 1945–1955*. Bavi se istraživanjem državne represije, procesa urbanizacije i modernizacije, migracija selo–grad, kao i svakodnevice običnih ljudi u socijalističkoj Jugoslaviji. Boravila je kao gostujući istraživač (visiting fellow) na Institutu „Imre Kertesz Kolleg“ u Jeni, Institutu za proučavanje istorije istočne i jugoistočne Evrope u Regensburgu i Institutu za istoriju istočne i jugoistočne Evrope (preimenovan u Centar za studije jugoistočne Evrope) u Gracu. Autorka je dve monografije i 44 članka, objavljena u domaćim i međunarodnim časopisima. Trenutno radi na temi „Između ideologije i pop kulture. Život omladine u socijalističkoj Jugoslaviji“.

Igor Duda (1977) je docent na Odsjeku za povijest pri Odjelu za humanističke znanosti Sveučilišta Jurja Dobrile u Puli. Na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu diplomirao je povijest i kroatistiku (2000) te magistrirao (2004) i doktorirao povijest (2009). Područje njegova posebnog interesa su društvena povijest i povijest svakodnevice druge polovice XX. stoljeća, povijest potrošačke kulture te povijest dokolice i turizma. Voditelj je znanstvenoga projekta „Stvaranje socijalističkoga čovjeka. Hrvatsko društvo i ideologija jugoslavenskoga socijalizma“ (2014–2017). Objavio je dvije knjige: *U potrazi za blagostanjem. O povijesti dokolice i potrošačkog društva u Hrvatskoj 1950-ih i 1960-ih* (2005) i *Pronađeno blagostanje. Svakodnevni život i potrošačka kultura u Hrvatskoj 1970-ih i 1980-ih* (2010, nagrada „Kiklop“ za znanstvenu knjigu godine). Izlagao je na mnogim znanstvenim konferencijama i održao niz javnih predavanja. Član je više strukovnih udruga i sveučilišnih tijela. Istraživač je u sveučilišnom Centru za kulturološka i povijesna istraživanja socijalizma te je bio prvi voditelj Centra u godini 2012/13. Od akademske godine 2013/14. predstojnik je Odsjeka za povijest.

Sabina Mihelj (1975) predaje na Univerzitetu u Loughborou (University of Loughborough), Velika Britanija. Diplomirala je i magistrirala na komparativnoj književnosti i sociologiji kulture, a 2004. godine doktorirala na antropologiji svakodnevnog života – studije medija na Fakultetu za postdiplomske humanističke studije u Ljubljani. Autorka je brojnih stručnih članaka i knjiga, uključujući *Media Nations: Communicating Belonging and Exclusion in the Modern World* (Palgrave, 2011) i *Central and Eastern European Media Systems in Comparative Perspective* (Ashgate, 2012). Od 2013. godine koordinatorka je međunarodnog istraživanja televizije i svakodnevice u socijalističkoj istočnoj Evropi, koje finansira Leverhulme Trust. Istraživanje, koje će se završiti 2016. godine, obuhvatiće pet socijalističkih zemalja – Jugoslaviju, Sovjetski Savez, Poljsku, Rumuniju i Istočnu Nemačku. Više informacija na stranicama projekta: <http://www.lboro.ac.uk/departments/socialsciences/screening-socialism/>.

Ana Panić (1978) je kustoskinja i istoričarka umetnosti. Od 2005. godine, radi kao kustoskinja likovne zbirke Muzeja istorije Jugoslavije u Beogradu. Autorka je i koautorka brojnih izložbi sa temama iz istorije i popularne kulture SFRJ: *Jugoslavija: od početka do kraja* (2012), *Nesvrstani – od Beograda do Beograda* (2011), *Ženska strana* (2010), *Smrt u trezoru* (2009), *Titove Nove godine* (2008), *Stalna izložba štafeta u Kući cveća* (2007), *ČesTITAmo* (2006), kao i izložbi iz zbirke Muzeja istorije Jugoslavije: *Umetnost i vlast: pejzaži iz zbirke Josipa Broza Tita* (2014), *Svet od srebra* (2008), *Mladost – kraljica života* (2005), *9. maj 1945–2005* (2005). Dobitnica je priznanja Muzejskog društva Srbije – nagrade „Mihailo Valtrović“ u kategoriji „Pojedinač“, za poseban doprinos unapređenju i razvoju muzejske delatnosti i doprinos razvoju kulture Srbije u 2008. godini, za projekat *Svet od srebra* (izložba i publikacija) i u 2012. godini, za najbolju izložbu *Jugoslavija: od početka do kraja*. Tokom 2010. godine boravila je na praksi u Muzeju u Malmeu (Švedska) sa ciljem razvoja edukativnih programa i unapređivanja rada sa muzejskom publikom.

BIOGRAFIJE AUTORA

Preporučena literatura za one koji žele da znaju više

- Adrić, Iris i dr., ur, *Leksikon YU mitologije*, Postscriptum – Rende, Zagreb - Beograd, Zagreb i Beograd, 2004.
- Bartlett, Djurdja, *Fashion East*, MIT University Press, 2010.
- Bavoljak, Jasmina, ur., *Refleksije vremena 1945.-1955.*, Galerija Klovićevi dvori, Zagreb, 2012.
- Berend, Ivan T., *Central and Eastern Europe 1944–1993: Detour from the Periphery to the Periphery*, Cambridge University Press, Cambridge, 1996.
- Berend, Ivan T., *Ekonomska povijest Europe dvadesetoga stoljeća. Ekonomski režimi od laissez-fairea do globalizacije*, Mate, Zagreb, 2011.
- Blagojević, Ljiljana, *Novi Beograd: osporeni modernizam*, Zavod za udžbenike, Arhitektonski fakultet, Zavod za zaštitu spomenika, Beograd, 2007.
- Bren, Paulina, *The Greengrocer and His TV. The Culture of Communism after the 1968 Prague Spring*, Cornell University Press, Ithaca – London, 2010.
- Bren, Paulina, Mary Neuburger, ur., *Communism Unwrapped. Consumption in Cold War Eastern Europe*, Oxford University Press, Oxford, 2012.
- Crowley, David, Susan E. Reid, ur., *Socialist Spaces: Sites of Everyday Life in the Eastern Bloc*, Berg, Oxford – New York, 2000.
- Crowley, David, Susan E. Reid, ur., *Pleasures in Socialism. Leisure and Luxury in the Eastern Bloc*, Northwestern University Press, Evanston, Illinois, 2010.
- Čale Feldman, Lada, Ines Prica, ur., *Devijacije i promašaji. Etnografija domaćeg socijalizma*, Institut za etnologiju i folkloristiku, Zagreb, 2006.
- Čalić, Mari Žanin, *Istorija Jugoslavije u 20. veku*, Clio, Beograd, 2013.
- Dijanić, Dijana, Mirka Merunka-Golubić, Iva Niemčić, Dijana Stanić, *Ženski biografski leksikon. Sjećanje žena na život u socijalizmu*, Centar za ženske studije, Zagreb, 2004.
- Dimić, Ljubodrag, *Istorija srpske državnosti. Srbija u Jugoslaviji*, Srpska akademija nauka i umetnosti, Beograd, 2001.
- Dobrivojević, Ivana, „Od ruralnog ka urbanom. Modernizacija republike Bosne i Hercegovine u FNRJ 1945 – 1955“, U: *Husnija Kamberović (ur), Identitet Bosne i Hercegovine kroz historiju, tom 2*, Institut za istoriju, Sarajevo, 2011, 7 – 26
- Dobrivojević, Ivana, *Selo i grad. Transformacija agrarnog društva Srbije 1945 – 1955*, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 2014.
- Dobrivojević, Ivana, „Svi u fabrike! Instant industrijalizacija u FNRJ 1945 – 1955“, *Istorija 20. veka*, 2 / 2009, 103–114.
- Dobrivojević, Ivana, „U potrazi za blagostanjem. Odlazak jugoslovenskih državljana na rad u zemlje zapadne Evrope“, *Istorija 20. veka*, 2 / 2007, 89–100.
- Dobrivojević, Ivana, „Urbanization in Socialism. Everyday Life in Yugoslav Towns, 1945 to 1955“. U: Katrina Gulliver, Helena Toth (eds.), *Cityscapes in History. Creating the Urban Experience*, Ashgate, London, 2014, 81–98
- Dobrivojević, Ivana, „Život u socijalizmu. Prilog proučavanju životnog standarda građana u FNRJ 1945 – 1955“, *Istorija 20. veka*, 1 / 2009, 73–86.
- Duda, Igor, „Dokono mnoštvo otkriva Hrvatsku. Engleski turistički vodiči kao izvor za povijest putovanja na istočnu jadransku obalu od 1958. do 1969.“, *Časopis za savremenu povijest*, 3, (35) 2003., 803–822.
- Duda, Igor, „Tehnika narodu! Trajna dobra, potrošnja i slobodno vrijeme u socijalističkoj Hrvatskoj“, *Časopis za savremenu povijest*, 2, (37) 2005., 371–392.
- Duda, Igor, Igor Stanić, „Iza vrata radničkih odmarališta. Službeni zapisi o nestašnim i gladnima 1947.-1950.“, *Historijski zbornik*, 1, (64) 2011., 99–119.
- Duda, Igor, *Pronađeno blagostanje. Svakodnevni život i potrošačka kultura u Hrvatskoj 1970-ih i 1980-ih*, Srednja Europa, Zagreb, 2010.
- Duda, Igor, *U potrazi za blagostanjem. O povijesti dokolice i potrošačkog društva u Hrvatskoj 1950-ih i 1960-ih*, Srednja Europa, Zagreb, 2005.
- Duraković, Lada, Andrea Matošević, ur., *Socijalizam na klupi. Jugoslavensko društvo očima nove postjugoslavenske humanistike*, Srednja Europa, Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, Sa(n)jam knjige u Istri, Zagreb – Pula, 2013.
- Đorgović, Marija, Ana Panić, Una Popović, ur., *Ženska strana*, Muzej istorije Jugoslavije, Beograd, 2010.
- Erdei, Ildiko, *Čekajući Ikeu: potrošačka kultura u postsocijalizmu i pre njega*, Srpski genealoški centar, Filozofski fakultet, Odeljenje za etnologiju i antropologiju, Beograd, 2012.
- Gatalović, Miomir, *Darovana sloboda: partija i kultura u Srbiji 1952–1958*. Institut za savremenu istoriju, Beograd, 2010.
- Gilić, Nikica, *Uvod u povijest hrvatskog igranog filma*, Leykam international, Zagreb, 2010.
- Grandits, Hannes, Karin Taylor, ur., *Sunčana strana Jugoslavije. Povijest turizma u socijalizmu*, Srednja Europa, Zagreb, 2013.
- Ivanović, Vladimir, *Geburtstag pišeš normalno*, Institut za savremenu istoriju, Beograd 2012.
- Isić, Momčilo, Vera Gudac, *Žena je temelj kuće: žena i porodica u Srbiji tokom dvadesetog veka*, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, 2011.
- Jakovina, Tvrtko, „Narodni kapitalizam protiv narodnih demokracija. Američki super-market na Zagrebačkom velesajmu 1957. godine. U: Damir Agičić, Mira Kolar-Dimitrijević (ur.), *Zbornik Mire Kolar Dimitrijević*, FF Press, Zagreb, 2003., 469–479.
- Janjetović, Zoran, *Od internacionale do komercijale. Popularna kultura u Jugoslaviji 1945–1991*, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, 2011.
- Jugoslavija 1918 – 1988. Statistički godišnjak*, Beograd, 1989.
- Klasić, Hrvoje, *Jugoslavija i svijet 1968.*, Naklada Ljevak, Zagreb, 2012.
- Kobašić, Antun, *Turizam u Jugoslaviji. Razvoj, stanje, perspektive*, Informator, Zagreb, 1987.
- Kolanović, Maša, *Udarnik! Buntovnik? Potrošač... Popularna kultura i hrvatski roman od socijalizma do tranzicije*, Naklada Ljevak, Zagreb, 2011.
- Kolešnik, Ljiljana, ur., *Socijalizam i modernost. Umjetnost, kultura, politika 1950.-1974.*, Muzej suvremene umjetnosti, Institut za povijest umjetnosti, Zagreb, 2012.
- Korošić, Marijan, *Jugoslavenska kriza*, Naprijed, Zagreb, 1989.
- Kostić, Cvetko, *Seljaci industrijski radnici*, Rad, Beograd, 1955.
- Krempton, Ričard, *Balkan posle Drugog svjetskog rata*, Clio, Beograd, 2003.
- Kuljić, Todor, “Yugoslav Workers’ Self-Management“. U: Naoimi Henning, Jovana Komnenović (Eds), *Raumschiff Jugoslawien – Die Aufhebungder Zeit // Spaceship Jugoslawien – The Suspension of Time*, Agrobbooks, Berlin, 2011.

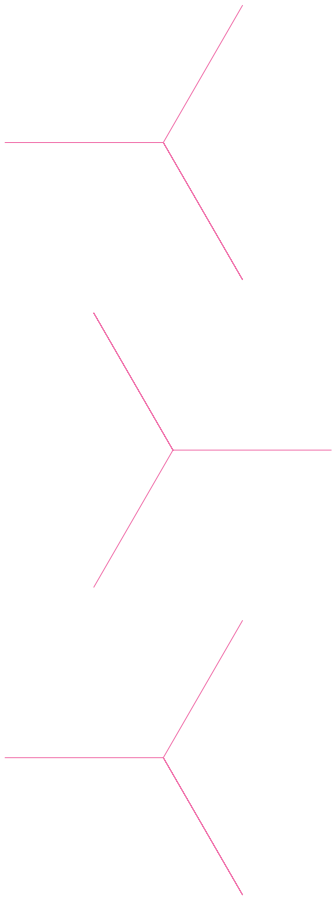
- Le Normand, Brigitte, *Designing Tito's Capital: Urban Planning, Modernism and Socialism in Belgrade*, University of Pittsburgh Press, Pittsburgh, 2012.
- Leandrov, Igor, *Rasprostranjenost televizije u Jugoslaviji*, Centar za istraživanje programa i Auditorijuma, Radio-televizija Beograd, Beograd, 1973.
- Luthar, Breda, „Nakupovanje in nadzorovanje: fenomen „Trst“”, *Javnost*, 2004, 11, 107–124.
- Luthar, Breda, “Remembering Socialism. On Desire, Consumption and Surveillance”, *Journal of Consumer Culture*, 2006, 2, 229–259.
- Luthar, Breda, Maruša Pušnik, ur., *Remembering Utopia. The Culture of Everyday Life in Socialist Yugoslavia*, New Academia Publishing, Washington, 2010.
- Marković, Predrag, *Beograd između Istoka i Zapada 1948–1965.*, Službeni list SRJ, Beograd, 1996.
- Marstin, Dženet, ur., *Nova muzejska teorija i praksa*, Clio, Beograd, 2013.
- Maticka, Marijan, *Agrarna reforma i kolonizacija u Hrvatskoj od 1945. do 1948.*, Školska knjiga i Stvarnost, Zagreb, 1990.
- Menković, Mirjana, *Moda i dizajn: Mirjana Marić*, Etnografski muzej, i Mnemosyne – centar za očuvanje nasleđa Kosova i Metohije, Beograd, 2014.
- Mirković, Igor, *Sretno dijete*, Fraktura, Zaprešić, 2005.
- Mitchell, Brian R. *International Historical Statistics: Europe, 1750-2005*, 6th edition. Palgrave Macmillan, Basingstoke, 2007.
- Novačić, Dejan, *SFRJ za ponavljače. Turistički vodič*, Znanje, Zagreb, 2009.
- Novak, Božidar, *Hrvatsko novinarstvo u 20. stoljeću*, Golden marketing – Tehnička knjiga, Zagreb, 2005.
- Palairat, Michael, “The Rise and Fall of Yugoslav Socialism. A Case Study of the Yugo Automobile Enterprise 1954–92”. U: David F. Good (ed.), *Economic Transformations in East and Central Europe. Legacies from the Past and Policies for the Future*, Routledge, London, 1994, 93–109.
- Patterson, Patrick Hyder, *Bought and Sold. Living and Losing the Good Life in Socialist Yugoslavia*, Cornell University Press, Ithaca, London, 2011.
- Petrović, Jelena, „Ljubav i moda: počeci i razvoj jugoslovenske modne industrije šezdesetih godina 20. veka“. U: Milan Ristović (ur.), *Godišnjak za društvenu istoriju* vol. 11, br. 1. Filozofski fakultet – Udruženje za društvenu istoriju, Beograd, 2004.
- Petrović, Tanja, *Yuropa: Jugoslovensko nasleđe i politike budućnosti u postjugoslovenskim društvima*, Fabrika knjiga, Beograd, 2012.
- Perica, Vjekoslav, Velikonja, Mitja, *Nebeska Jugoslavija: interakcija političkih mitologija i pop-kulture*, Biblioteka XX vek, Beograd, 2012.
- Popović, Marko i dr., *Istorija privatnog života u Srba: od srednjeg veka do modernog doba*, Clio, Beograd, 2011.
- Prost, Antoine, Gérard Vincent, eds., *A History of Private Life, V. Riddles of Identity in Modern Times*, The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge (Massachusetts) – London (England), 1991.
- Reid, Susan E., David Crowley, eds., *Style and Socialism: Modernity and Material Culture in Postwar Eastern Europe*, Berg Publishers, Oxford – New York, 2000.
- Rihtman-Auguštin, Dunja, „Metamorfoza socijalističkih praznika“, *Narodna umjetnost*, 1990., 27, 21–32.
- Rihtman-Auguštin, Dunja, *Etnologija naše svakodnevice*, Školska knjiga, Zagreb, 1988.
- Ristović, Milan, *Privatni život kod Srba u dvadesetom veku*, Clio, Beograd, 2007.
- Senjković, Reana, *Izgnubljeno u prijenosu. Pop iskustvo soc kulture*, Institut za etnologiju i folkloristiku, Zagreb, 2008.
- Siegelbaum, Lewis H., *Cars for Comrades. The Life of the Soviet Automobile*, Cornell University Press, Ithaca and London, 2008.
- Sirotković, Jakov, *Ekonomski razvoj Jugoslavije: od prosperiteta do krize*, Narodne novine, Zagreb, 1990.
- Sklevicky, Lydia (priredila Dunja Rihtman-Auguštin), *Konji, žene, ratovi*, Ženska infoteka, Zagreb, 1996.
- Sulima, Roh, *Antropologija svakodnevice*, Biblioteka XX vek, Beograd, 2005.
- Škarica, Siniša, *Kad je rock bio mlad. Priča s istočne strane 1956.–1970.*, VBZ, Zagreb, 2005.
- Škrabalo, Ivo, *101 godina filma u Hrvatskoj 1896.–1997. Pregled povijesti hrvatske kinematografije*, Nakladni zavod Globus, Zagreb, 1998.
- Škrbić Alempijević, Nevena, Kirsti Mathiesen Hjemdahl, *O Titu kao mitu. Proslava Dana mladosti u Kumrovcu*, FF Press – Srednja Europa, Zagreb, 2006.
- Švab, Alenka, “Consuming Western Image of Well-Being: Shopping Tourism in Socialist Slovenia”, *Cultural Studies*, Special Issue: Consumption, Shopping, Tourism and Informal Trade in the Socialist Countries of Eastern Europe, 16, 1, January 2001, 63–79.
- Todorović-Uzelac, Neda, *Ženska štampa i kultura ženstvenosti*, Naučna knjiga, Beograd, 1987.
- Velimirović, Danijela, „Kulturna biografija grandiozne mode: priča o kolekciji Vitraž Aleksandra Joksimovića“. *Etnoantropološki problemi* 1 (2). Odeljenje za etnologiju Filozofskog fakulteta, Beograd, 2006.
- Velimirović, Danijela, „Moda, ideologija i politika: odevanje Jovanke Broz“. *Antropologija*, 1, 2006, 50–60
- Vončina, Nikola, *Hrvatske TV drame i serije (1956–71)*, Matica hrvatska, Zagreb, 2011.
- Vončina, Nikola, *TV osvaja Hrvatsku. Prilozi za povijest radija i televizije u Hrvatskoj III (1954.–1958.)*, Treći program Hrvatskog radija, Posebno izdanje, Zagreb, 1999.
- Vučetić, Radina, „Džez je sloboda - džez kao američko propagandno oružje u Jugoslaviji“. *Godišnjak za društvenu istoriju* „16, 3, 2009, 81–101
- Vučetić, Radina, „Potrošačko društvo po američkom modelu (jedan pogled na jugoslovensku svakodnevnicu šezdesetih)“, *Časopis za suvremenu povijest*, 2, (44) 2012., 277–298.
- Vučetić, Radina, *Koka-kola socijalizam. Amerikanizacija jugoslovenske popularne kulture šezdesetih godina XX veka*, Službeni glasnik, Beograd, 2012.
- Vuic, Jason, *The Yugo. The Rise and Fall of the Worst Car in History*, Hill and Wang, New York, 2010; Vujić, Džejson, *Jugo. Uspori i pad najgoreg automobila u istoriji*, Štrik – Tanesi, Beograd, 2014.
- Vujović, Sreten, *Ljudi i gradovi*, Mediteran, Budva, 1990.
- Vukonić, Boris, *Povijest hrvatskog turizma*, Prometej, Zagreb, 2005.

Poznato je kako dizajn vrlo izravno reflektira društvo u kojem je nastao. Međutim, i same zbirke dizajna su svojevrsno ogledalo: one jasno odražavaju stav društva prema područjima dizajna. **Zbirka grafičkog dizajna MUO**, primjerice, je pažljivo i sustavno popunjavana tijekom posljednjih stotinjak godina a održane su i brojne izložbe na kojima su predstavljena ključna djela domaćeg grafičkog dizajna. Rad nekolicine najvažnijih hrvatskih grafičkih dizajnera uglavnom je dobro dokumentiran. S druge strane, **zbirka produkt dizajna** je mnogo skromnija, popunjavana nasumice i s daleko većim vremenskim odmakom. Očito je da savremenici (ne samo struka) nisu osjećali naročitu potrebu da dokumentiraju uspjehe tadašnje industrije a isto je tako očito da su dizajneri koji su radili za industriju imali potpuno drugačiji tretman u društvu. Velika većina imena domaćih industrijskih dizajnera su i struci i javnosti nepoznata. Posljedica takvog odnosa je da danas – da bismo sačuvali kakvu-takvu društvenu memoriju (muzealizirali socijalizam?) sakupljamo ostatke ostataka naše proizvodnje. Ono što danas sakupljamo nije čak ni ono najbolje što smo imali već naprosto ono što danas jeste.

Koraljka Vlajo

Muzej za umjetnost i obrt, Zagreb
Kustoskinja Zbirki dizajna

Povijesni i pomorski muzej Istre – Museo storico e navale dell'Istria utemeljen je 1955. godine kao Muzej narodnooslobodilačke borbe Istre. Iako je od početka djelovanja skupljao građu 19. i 20. stoljeća, njegov je primarni interes, sve do preustroja u Povijesni muzej Istre 1990. godine, predstavljao period Drugog svjetskog rata i poslijeratnog socijalističkog razvitka. To je i razlog da je razdoblje socijalizma vrlo dobro dokumentirano, prije svega u Zbirci arhivalija, Zbirci tiska, Zbirci oružja i vojne opreme, Zbirci gradskog života i Zbirci fotografija, negativa i fotografske opreme. Fundus se, u značajnoj mjeri, popunjavao suradnjom s privrednim subjektima, kulturnim i prosvjetnim institucijama te društveno-političkim organizacijama, kao što su bili Savez komunista, Socijalistički savez radnog naroda, Savez omladine, Savez udruženja boraca. Osobito Zbirka fotografija, negativa i fotografske opreme pruža obilje svjedočanstava o njihovom djelovanju, ali i o svakodnevnom životu ljudi u socijalizmu. Naime, stalan postepeni rast životnog standarda i kupovne moći stanovništva u desetljećima nakon Drugog svjetskog rata, omogućio je širokom krugu ljudi, uz zadovoljavanje osnovnih životnih potreba, kupovinu predmeta koje možemo svrstati u kontekst građanskog društva i masovne popularne kulture. U tu kategoriju svakako spadaju fotografski aparati i prateća fotografska tehnika. Njihovom masovnom upotrebom nastajala je velika količina fotografske građe, kao dokumenta o životu ljudi u socijalističkom vremenu. Ta je građa nastajala u javnoj društvenoj sferi, ali i u privatnom životu ljudi. Danas je ona nezaobilazan izvor za muzeološku prezentaciju života u socijalizmu.

Gracijano Kešac

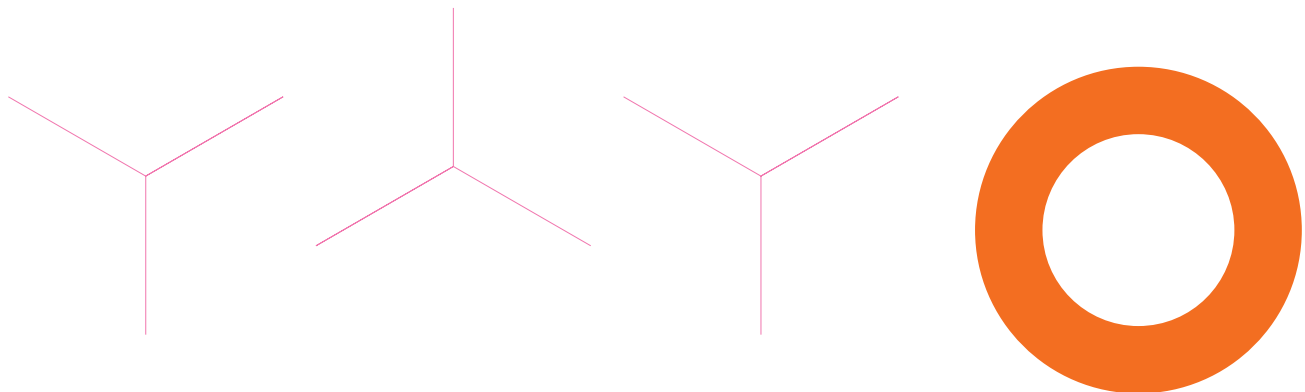
Povijesni i pomorski muzej Istre, Pula
 Direktor

Muzej novije istorije Slovenije nastao je 1948. godine, a osnovala ga je tadašnja Vlada RS Slovenije kao Muzej narodnog oslobođenja. 1962. godine muzej je postao Muzej narodne revolucije, koji se usmerio u sakupljanje, proučavanje i izlaganje građe, vezane za oslobodilačku borbu u Drugom svetskom ratu, radnički pokret i socijalističku izgradnju. Ovakvu politiku sakupljanja muzej prevazilazi tek u osamdesetim godinama 20. veka, a nakon 1991. godine dobija naziv Muzej novije istorije. U sledećoj deceniji, muzej je specijalizovan za sakupljanje, čuvanje, proučavanje i izlaganje muzejskog materijala za istoriju dvadesetog veka, a 2003. godine postaje Muzej novije istorije Slovenije. Stalna postavka, „Slovinci u 20. veku“, opisuje nacionalnu istoriju od početka Prvog svetskog rata do danas, sa naglaskom na svakodnevnom životu u različitim državnim tvorevinama te individualnim svedočanstvima o pojedinačnim periodima. Muzej se danas zauzima za pristupačnost ličnih priča, različitih svedočenja, koja razumevanja poluprotekle istorije ne prepuštaju samo dominantnim istorijskim narativima, nego u prvi plan postavljaju nas i naše društveno-političko razumevanje prošlosti. Lične priče se razlikuju od institucionalizovanih priča, što nas upozorava na kompleksan odnos između istorije i sećanja. Dokumentovanje svakidašnjice i sakupljanje, kako materijalne građe, tako i ličnih priča, pokazuje se kao posebno aktuelna tematika danas, kada se stvaraju fabrike, a iz društva nestaju pojmovi kao što su „solidarnost, drugarstvo, radnička klasa“. *Da li nam zaista nikada neće biti bolje?* Sa simptomatičnim, malo vragolastim naslovom vraćamo se u period urbanizacije gradova i ustanovljavanja onog što danas razumemo kao savremeno. Istovremeno u okviru predstavljanja predstave o socijalizmu postavljamo pitanja o vrednovanju epohe i opštijim vrednostima u prvim poratnim godinama.

Kaja Širok

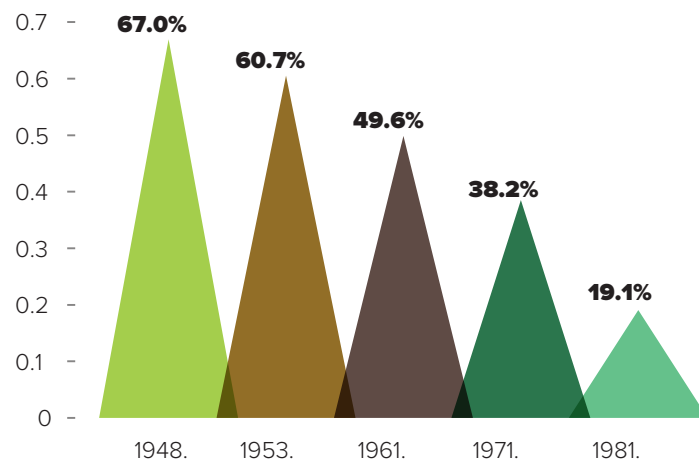
Muzej novije istorije Slovenije
 Direktorica

KUSTOSKE IZJAVE

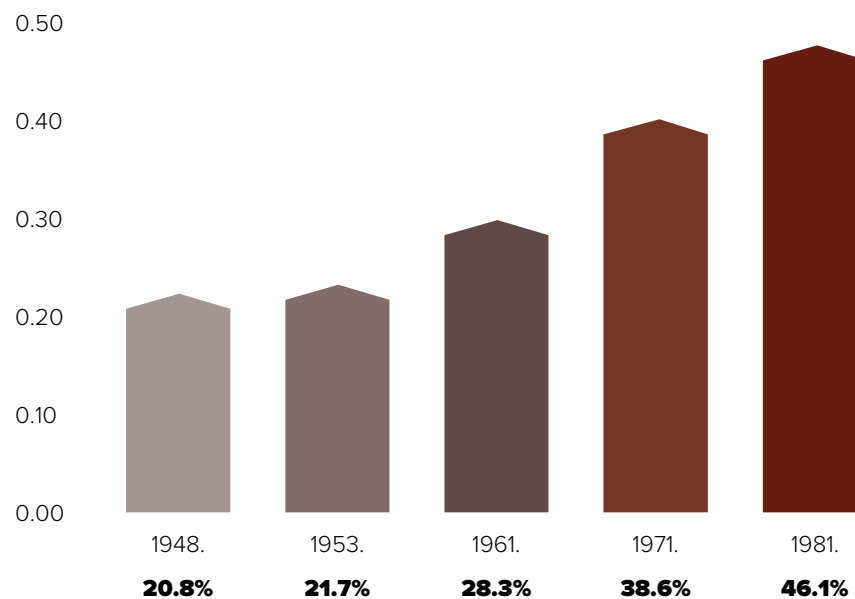

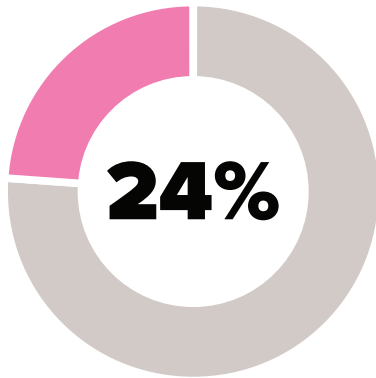
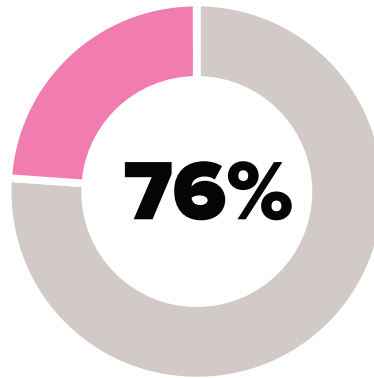
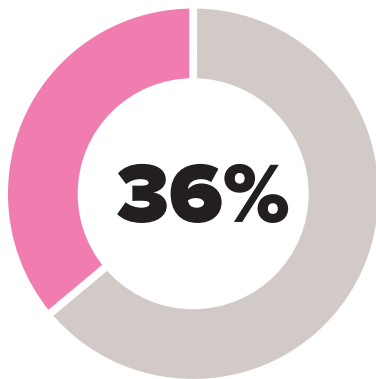
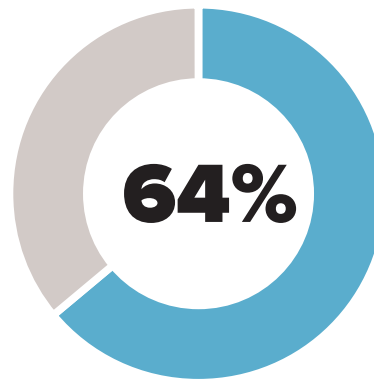
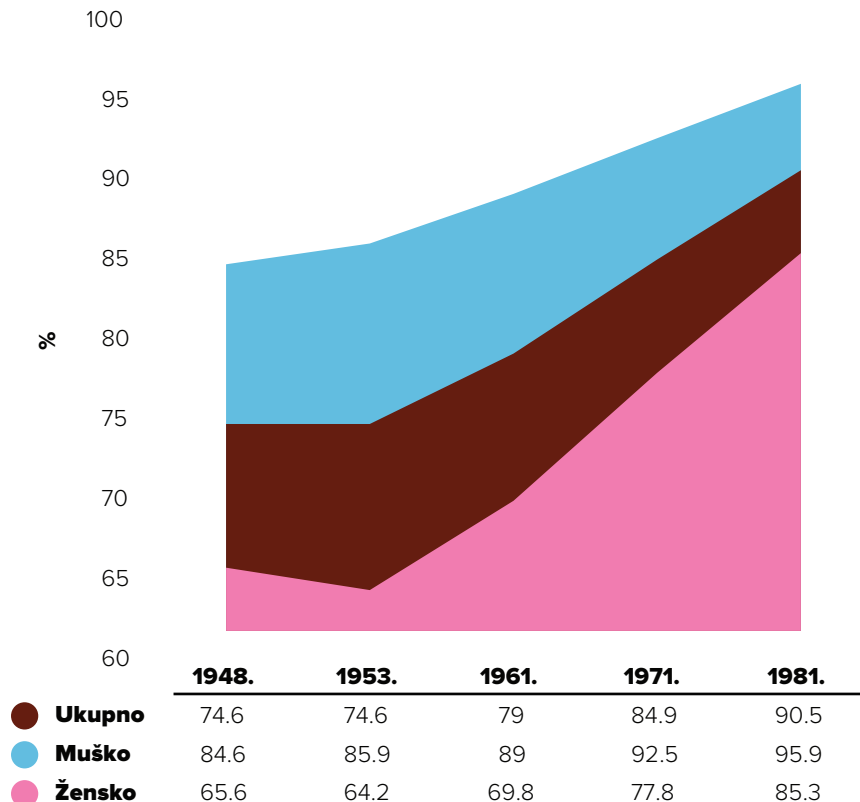
DODATAK

Udeo poljoprivrednog u ukupnom stanovništvu 1948–1981.

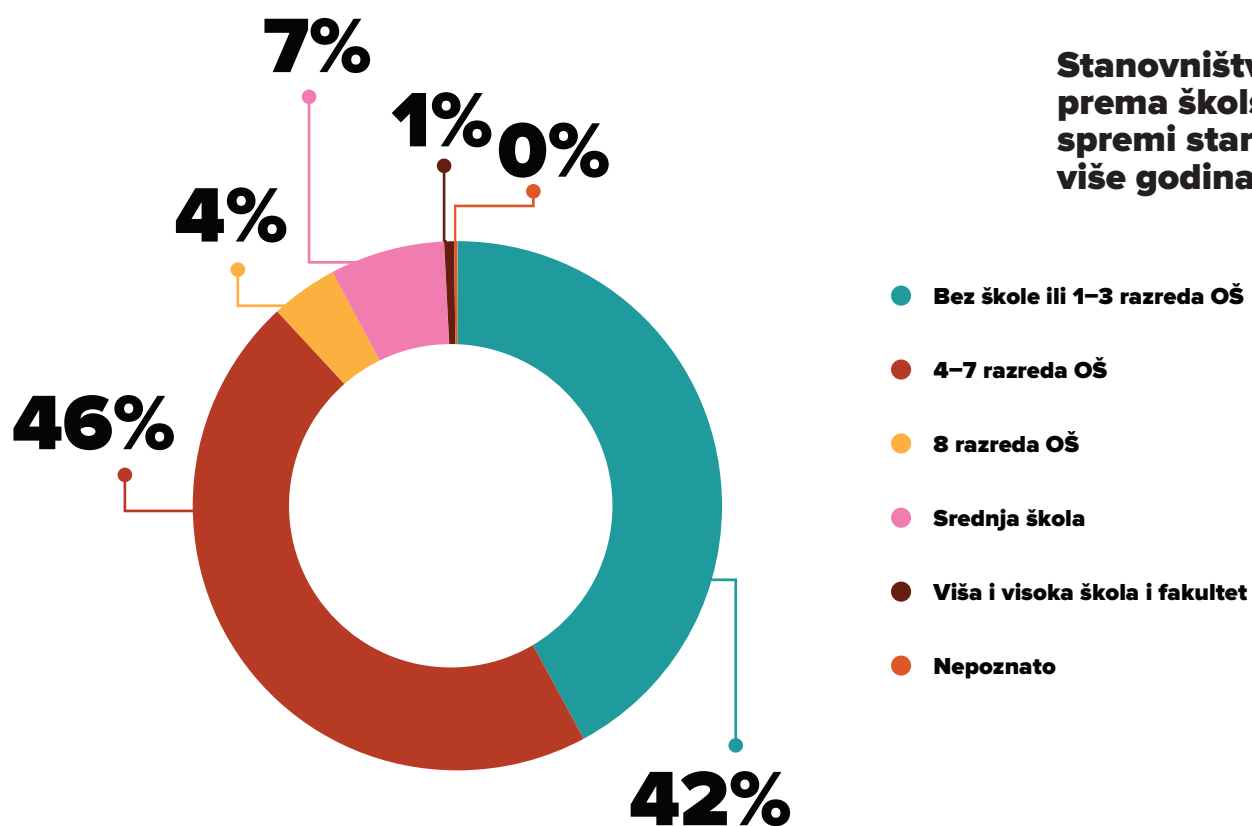

Udeo gradskog u ukupnom stanovništvu 1948–1981.

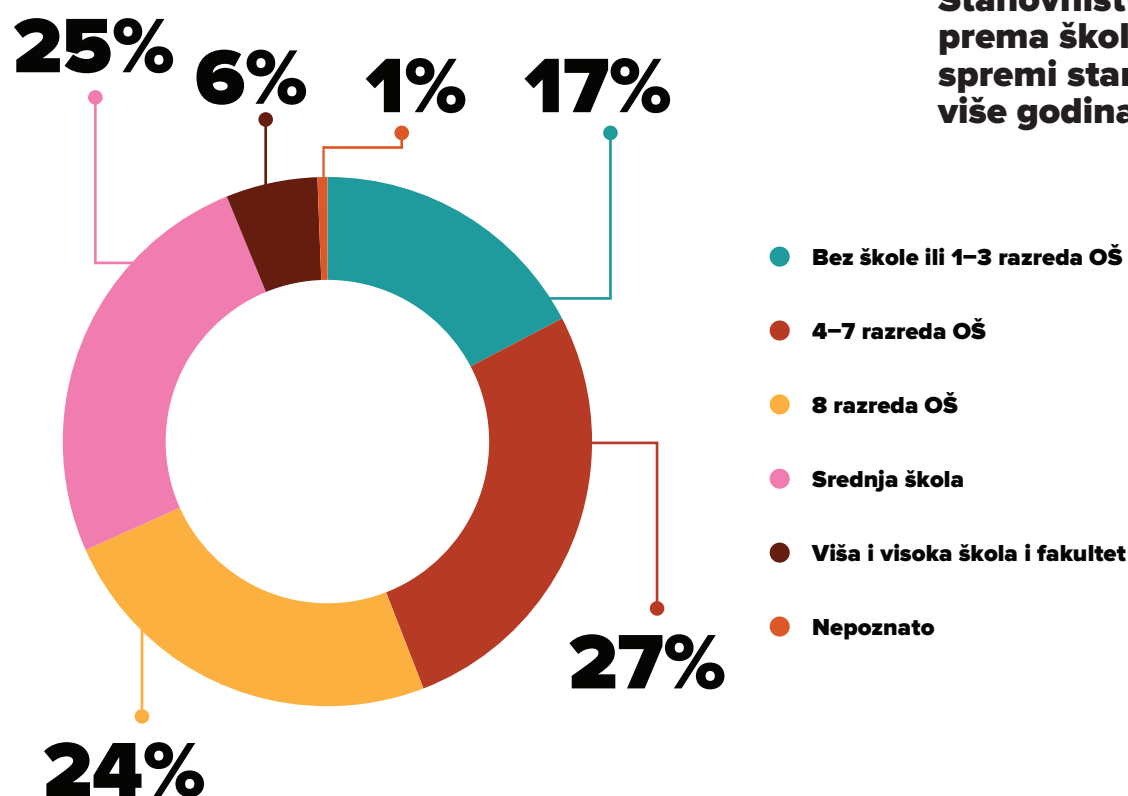

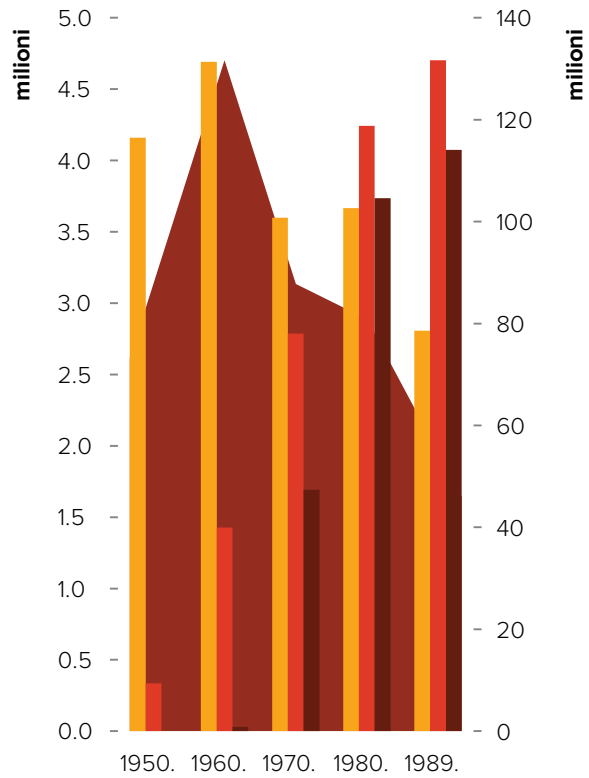

Žene

Muškarci
**Udio radne snage
po spolu 1953.**

Žene

Muškarci
**Udio radne snage
po spolu 1981.**

**Pismeno
stanovništvo starije
od 10 godina
1948–1981.**

**Stanovništvo
prema školskoj
spremi staro 10 i
više godina 1953.**

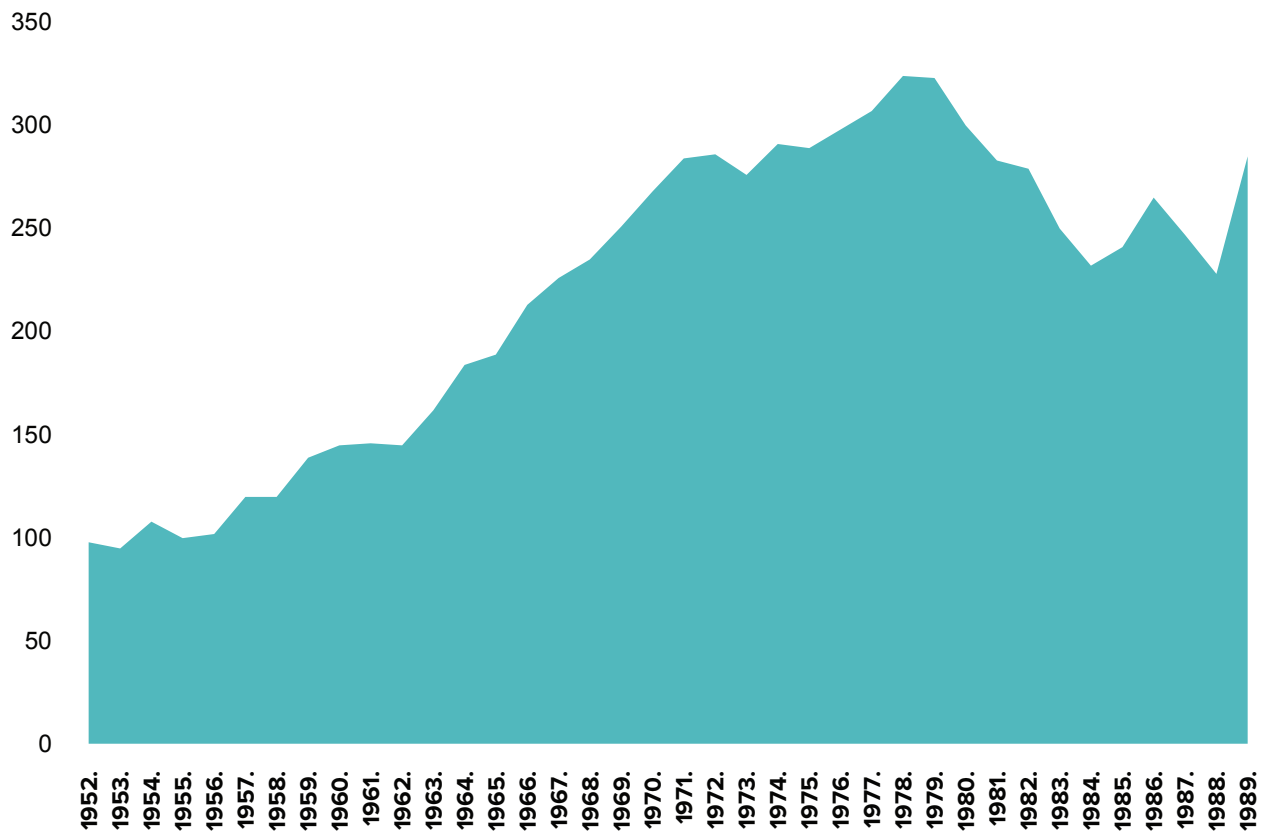

**Stanovništvo
prema školskoj
spremi staro 10 i
više godina 1981.**

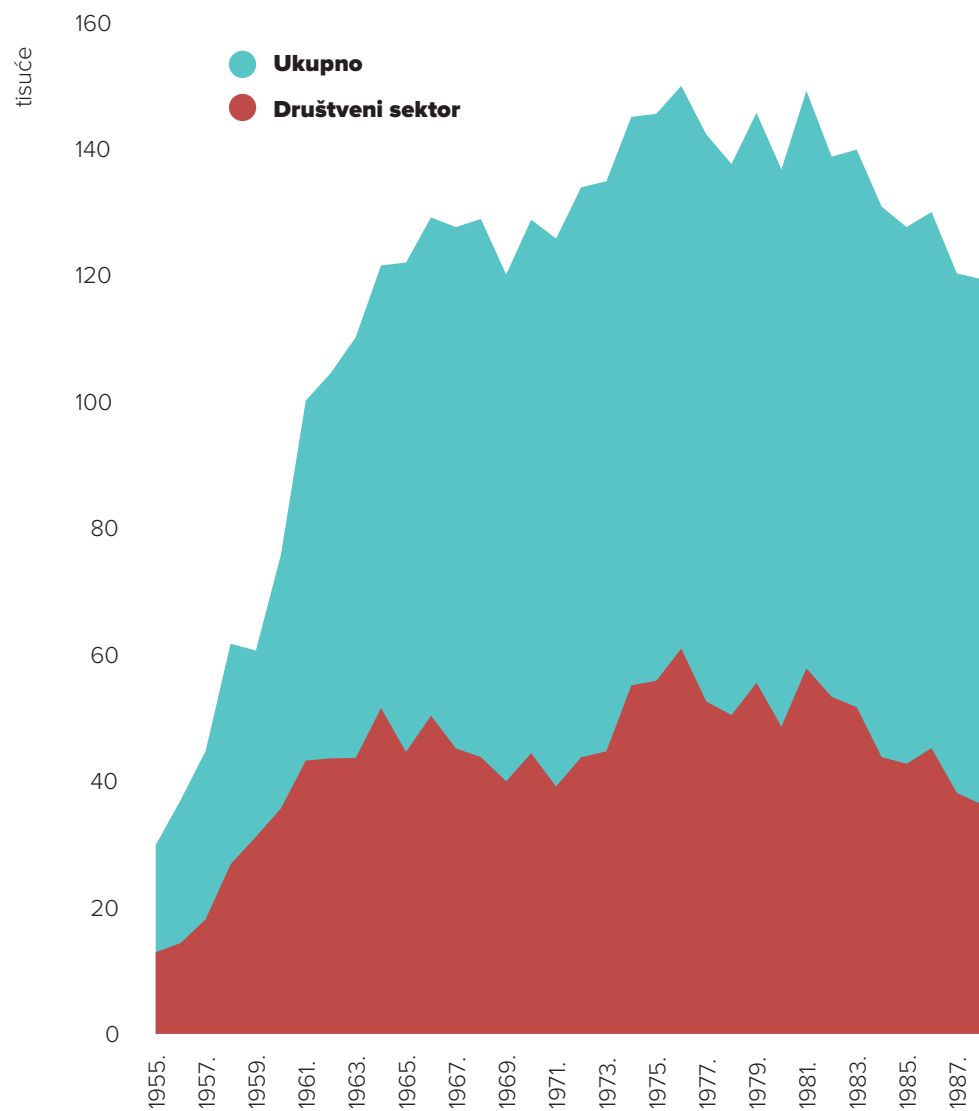

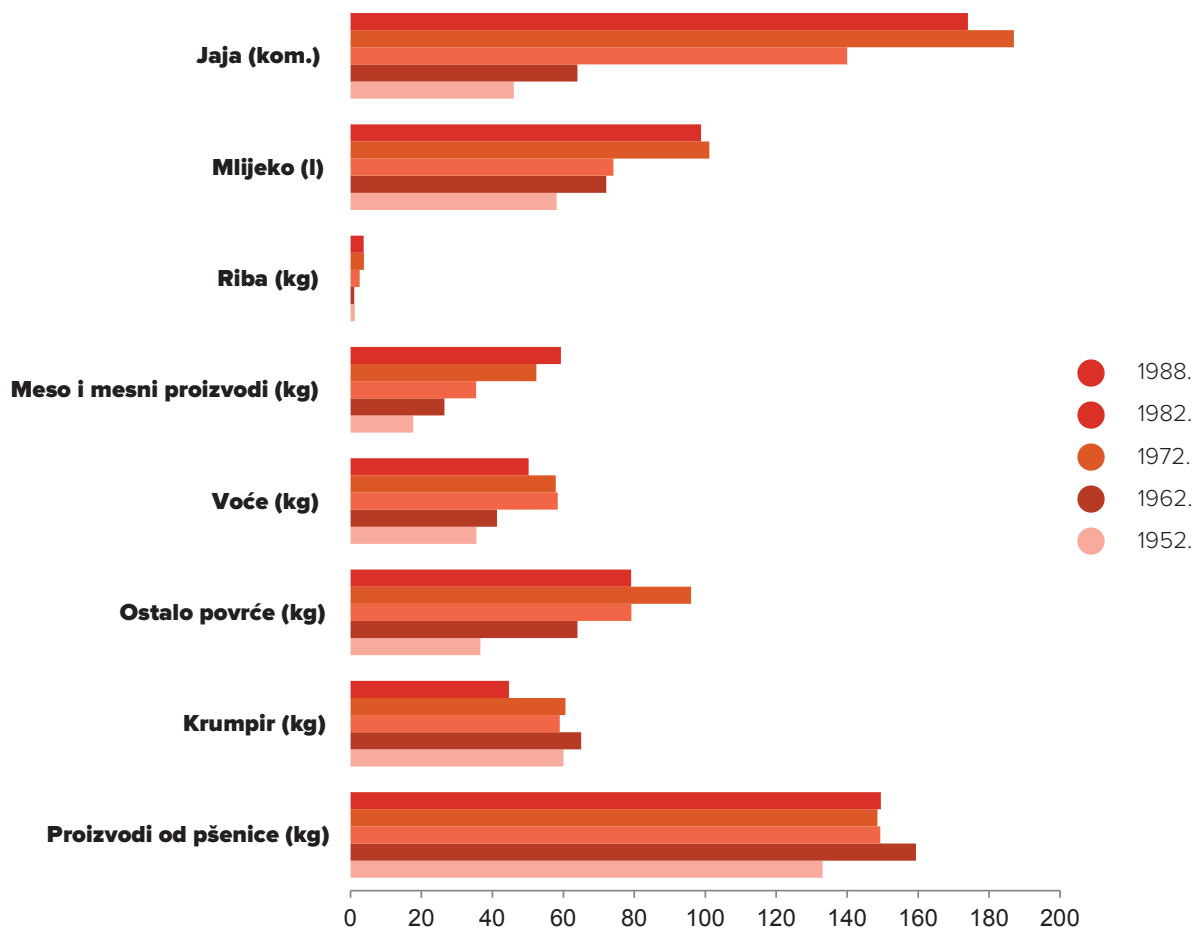
Indeks realnog čistog osobnog dohotka 1952.–1989. (1955.=100)

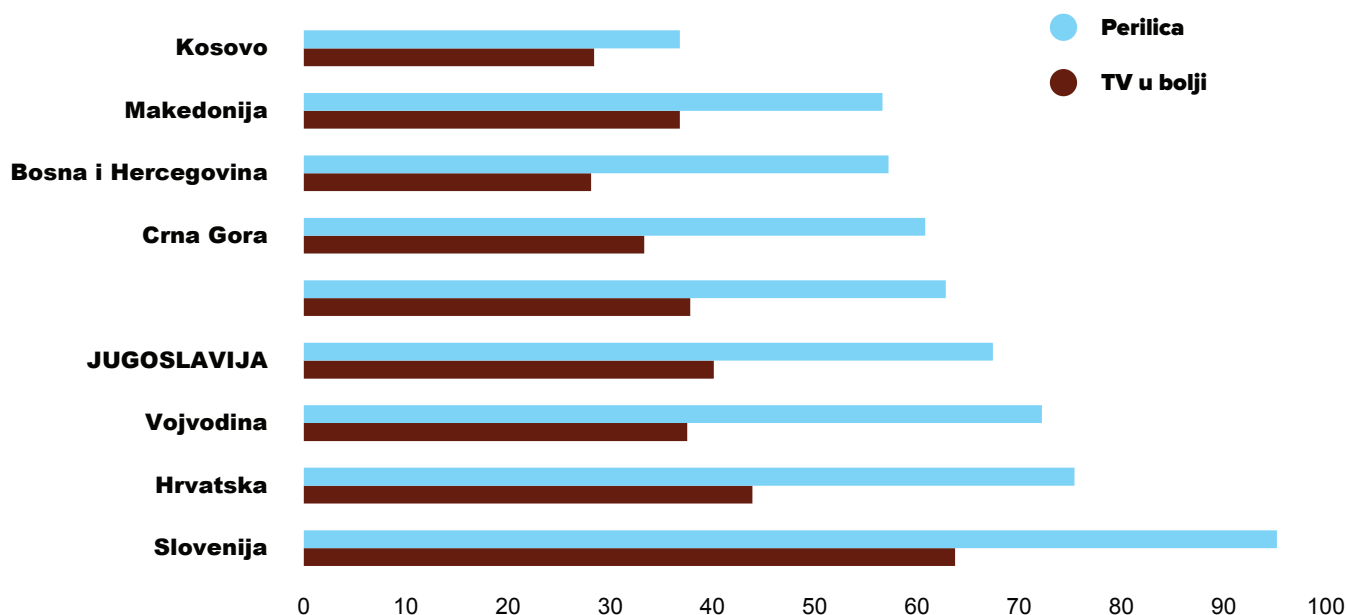

**Završeni stanovi
1955.–1988.**

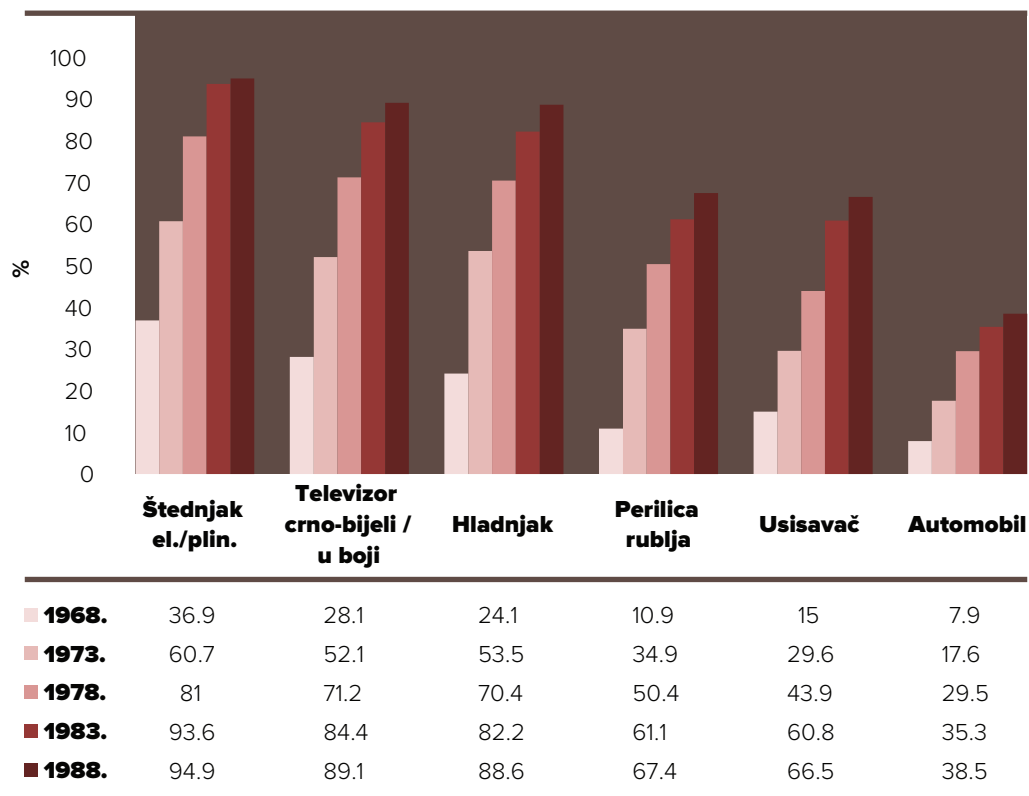

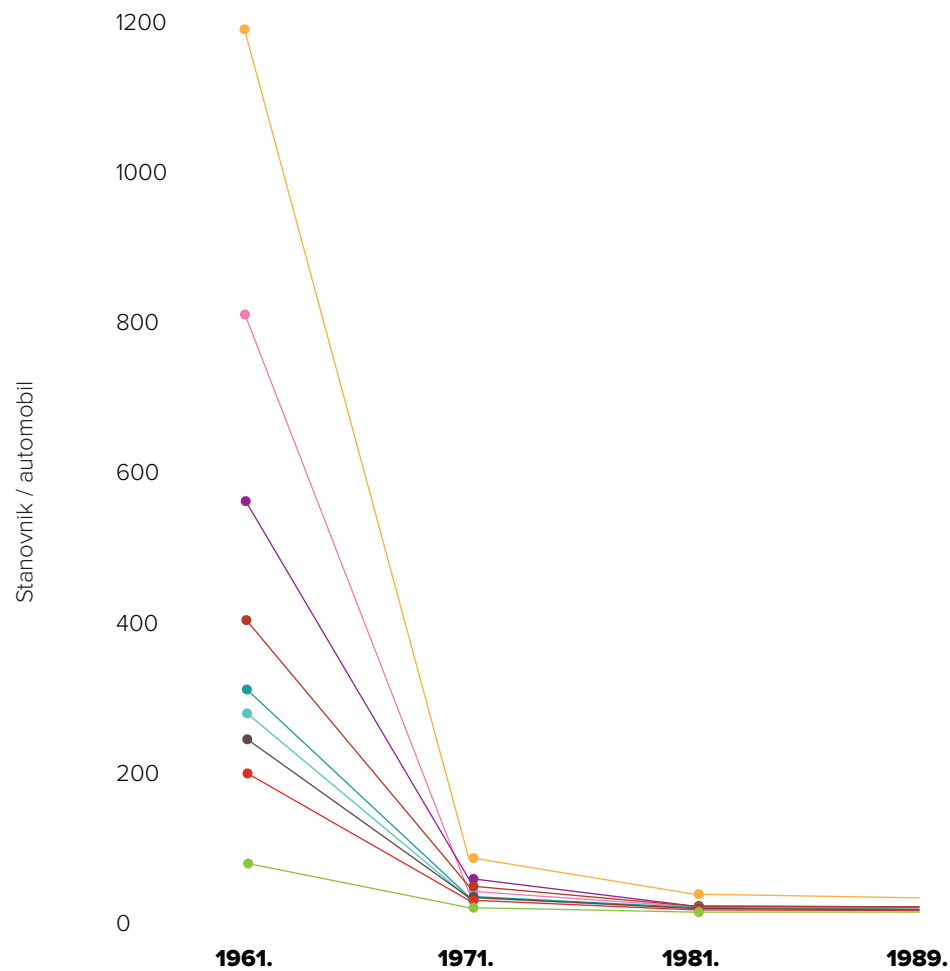
**Godišnja potrošnja
prehrambenih
proizvoda po
stanovniku
1952.–1988.**

**Opskrbljenost
kućanstava
televizorom u boji
i perilicom rublja
1988.**

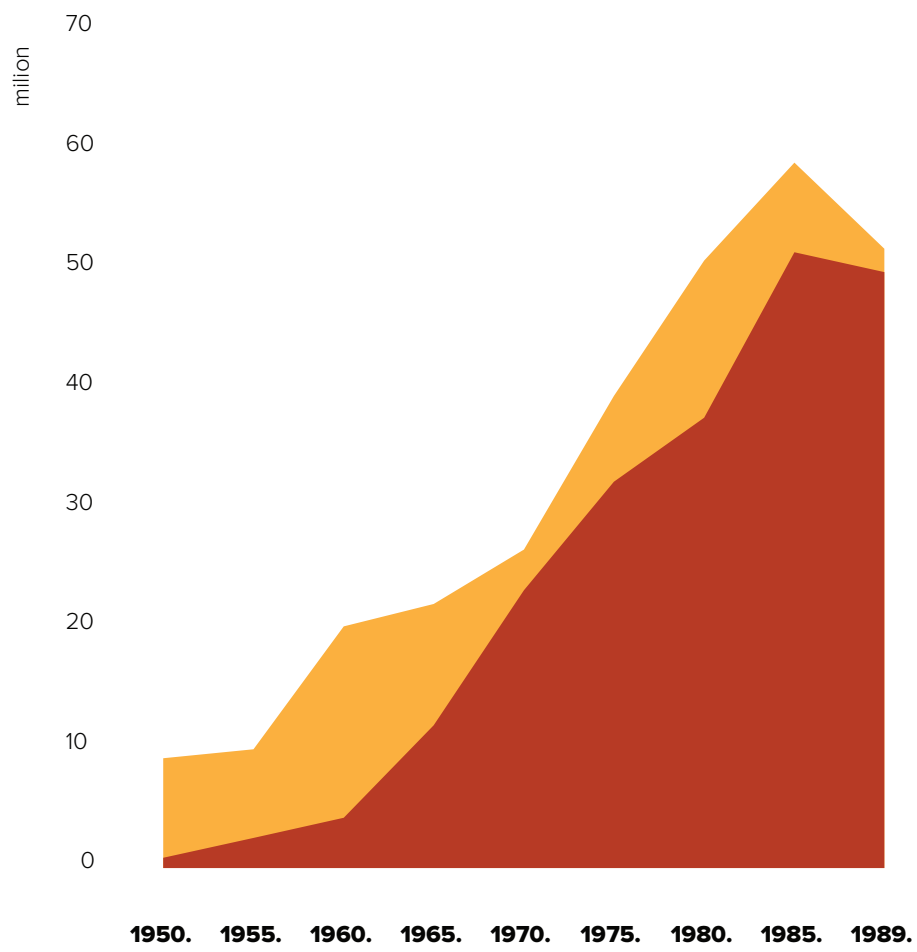

**Opskrbljenost
kućanstava
trajnim potrošnim
dobraima
1968.–1988.**

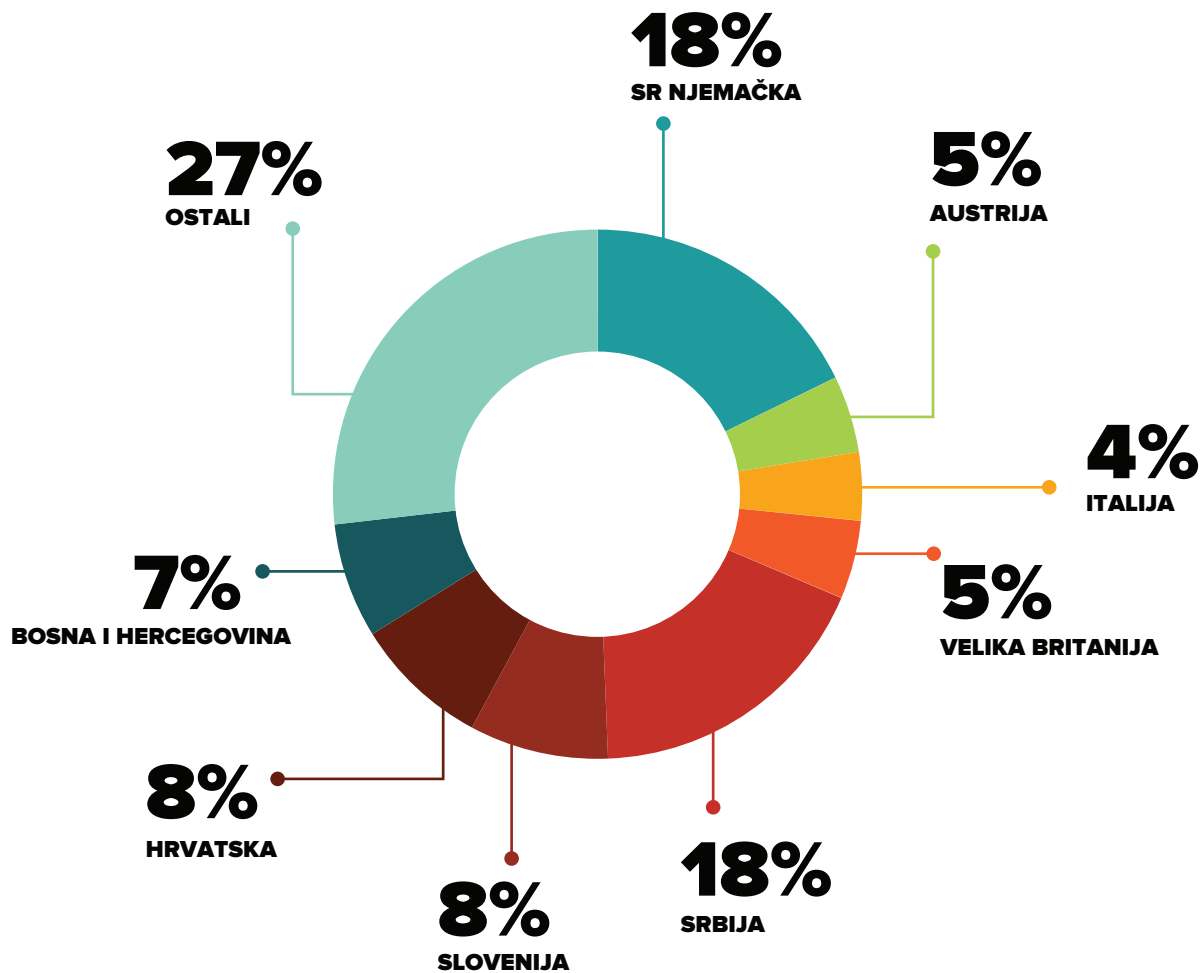

Broj stanovnika po automobilu u jugoslavenskim republikama i pokrajinama 1961.–1989.

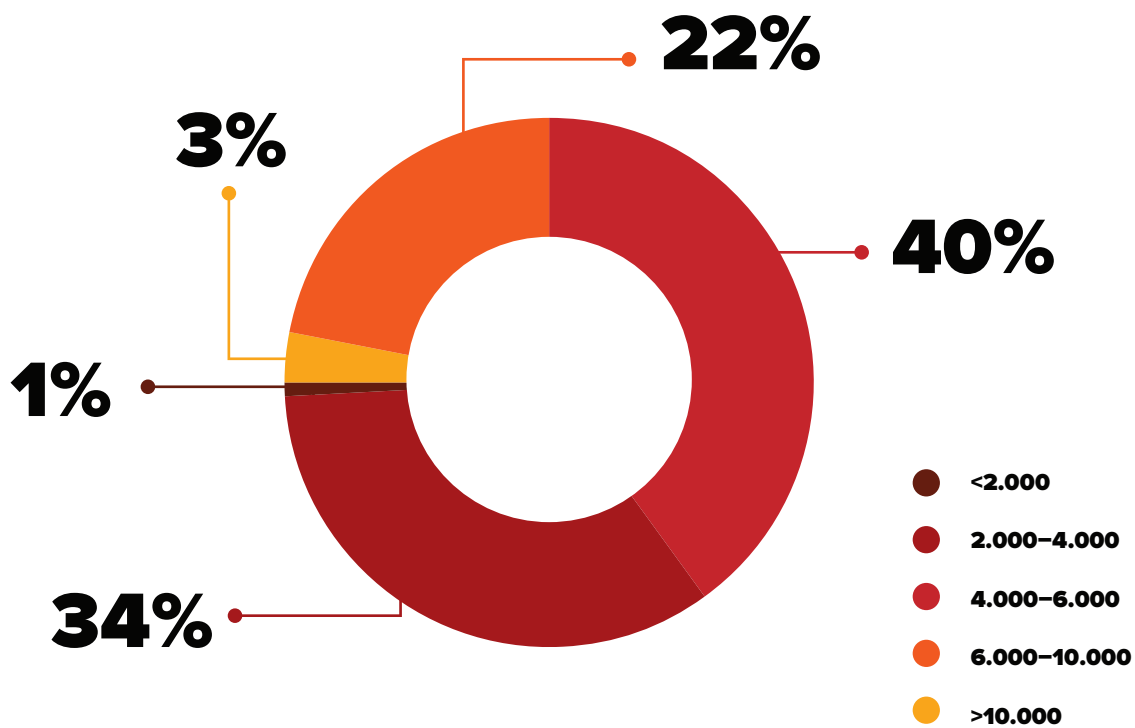

	1950.	1955.	1960.	1965.	1970.	1975.	1980.	1985.	1989.
● Domaća noćenja	8501	9254	19512	21411	25943	38805	50128	58322	51113
● Inozemna noćenja	172	1833	3511	11240	22560	31622	36978	50816	49176

Noćenja domaćih i inozemnih turista 1950.–1990.

**Noćenja prema
porijeklu turista u
Jugoslaviji 1986.
(111.134 noćenja)**

**Zaposleni prema
visini plaće 1978.
(prosječna plaća
5.075 dinara)**

CIJENE POJEDINIH PROIZVODA I USLUGA TE PROSJEČNA MJESEČNA PLAĆA

(u novim dinarima)	1958.	1968.	1978.	1988.
Kruh, 1 kg	0,48	2,04	7,40	1,329
Mlijeko, 1 l	0,41	1,48	6,00	679
Šećer, 1 kg	1,51	2,62	13,00	1,653
Jaje, kom.	0,16	0,55	2,10	248
Govedina, 1 kg	2,72	11,11	51,00	7,579
Jabuke, 1 kg	0,53	2,35	14,00	1,345
Muške cipele	28,71	81,67	478,00	64,926
Šišanje	0,62	3,50	21,70	3,126
Trajna ondulacija	5,02	19,22	98,50	13,688
Ulaznica za kino	0,57	2,62	13,30	1,482
PLAĆA	151,00	862,00	5,075,00	472,722
Broj košarica navedenih proizvoda i usluga koje se mogu kupiti plaćom	3,7	6,8	7,2	4,9

Nikad im bolje nije bilo?

Modernizacija svakodnevnog života u socijalističkoj Jugoslaviji

Muzej istorije Jugoslavije
Botičeva 6, 11000 Beograd
www.mij.rs

Izdavač: Muzej istorije Jugoslavije

Odgovorna urednica: mr Neda Knežević

Autorka projekta i urednica publikacije: Ana Panić

Autori tekstova: dr Ivana Dobrivojević, dr Igor Duda, dr Sabina Mihelj, Ana Panić

Stručni saradnici: Ivan Manojlović, Marko Radovanović, Sara Sopić, Marija Vasiljević MA, dr Katarina Živanović

Recenzentkinje: dr Ljiljana Gavrilović, dr Radina Vučetić

Redakcija MIJ: Slađana Bojković, dr Ljiljana Gavrilović, dr Milan Ristović, dr Milan Terzić

Sekretar redakcije: Aleksandra Momčilović – Jovanović

Lektura i korektura: Milan Miljković

Prevod na engleski: mr Jelena Bajić, Zoran Ž. Paunović, Milan Petrović – Tica, Vanja Savić

Grafički dizajn: Ivan Benussi

Dizajn izložbene postavke: Marko Dimitrijević

Obrada video materijala: Marko Popović

Prevod i titlovanje video materijala: Zvonimir Ivanov

Konzervacija: Ivanka Živadinović

Štampa: DMD štamparija

Tiraž: 200

Beograd 2014.

Ova publikacija je objavljena povodom izložbe *Nikad im bolje nije bilo? Modernizacija svakodnevnog života u socijalističkoj Jugoslaviji*.

Realizaciju izložbe i štampanje publikacije omogućilo je Ministarstvo kulture i informisanja Republike Srbije.

CIP - Katalogizacija u publikaciji -
Narodna biblioteka Srbije, Beograd

316.728(497.1)(083.824)
94(497.1)(083.824)

NIKAD im bolje nije bilo? : modernizacija svakodnevnog života u socijalističkoj Jugoslaviji / [autori tekstova Ivana Dobrivojević... [et al.] ; autorka projekta i urednica publikacije Ana Panić ; prevod na engleski Jelena Bajić... [et al.]]. - Beograd : Muzej istorije Jugoslavije, 2014 (Beograd : DMD). - 127 str. : ilustr. ; 23 x 30 cm

Tiraž 200. - Bibliografije autora: str. 109. - Kustoske izjave: str.

112-113. - Dodatak: str. 115-127. - Preporučena literatura za one koji žele da znaju više: str. 110-111.

ISBN 978-86-84811-23-5

1. Добривојевић, Ивана, 1975- [аутор] 2. Дуда, Игор, 1977- [аутор] 3. Михељ, Сабина, 1975- [аутор] 4. Панић, Ана, 1978- [аутор] [уредник]

а) Свакодневни живот - Југославија - Изложбени каталози б) Југославија

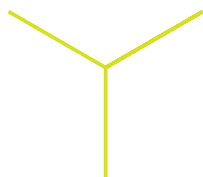
- Друштвена историја - Изложбени каталози
COBISS.SR-ID 211942412

ISBN 978-86-84811-23-5

9 788684 811235

www.mij.rs

